کوردەکانی ئەستەمبووڵی کۆن

نووسینی
ڕۆهات ئەلاکۆم

وەرگێڕانی
ئەحمەد تاقانە

کوردستان ٢٠٠٥

ڕۆهات ئەڵاکۆم

کوردەکانی ئەستەمبووڵی کۆن

(١٤٥٣ — ١٩٢٥)

و: لە تورکییەوە

ئەحمەد تاقانە

کوردستان ـ هەولێر
٢٠٠٥

ناوی کتێب: کوردەکانی ئەستەمبوولی کۆن ١٤٥٣ - ١٩٢٥

- نووسینی: ڕۆهات ئەلاکۆم
- وەرگێڕانی: ئەحمەد تاقانە
- نەخشەسازی ناوەوە: طـه حسين
- بەرگ: هزگر صدیق
- پیتچنین: کارە حسین
- سەرپەرشتی چاپ: هێمن نەجات
- تیراژ: ٧٥٠ دانە
- ژمارەی سپاردن: (٤١٥)
- چاپی یەکەم: هەولێر ٢٠٠٥
- نرخ: (٢٥٠٠) دینار
- چاپخانە: چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە

زنجیرەی کتێب: (٣٢- ١٢٥)

ناونیشان

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی

پۆستی ئەلکترۆنی: asokareem@ maktoob.com

ژمارەی تەلەفۆن: 2260311

www.mukiryani.com

ناوەرۆک

بەشی چوارەم

پاشکۆکان

پێشەکیی وەرگێڕ

ئەم کتێبەی لەبەر دەستتاندایە، نووسەر و لێکۆڵەرەوەیەکی توانا دایناوە، تەنیا ئەوانەی خۆیان لەم جۆرە کارانە داوە، دەزانن نووسەر چ کارێکی گەورەی ئەنجام داوە. جگە لە مێژووی نزیکەی چوار سەد ساڵی لە کتێبەکەدا چڕ کردووەتەوە کە زانیارییەکان لەناو دەیان سەرچاوە و کتێب و رۆژنامە و گۆڤار و بەڵگەنامەی دیکەدا پەرت و بڵاوبووەتەوە و هێز و تینێکی ماندوو نەناسی دەوێ کۆیان بکاتەوە و بە وردبینی و بەرچاو روونییەکی وەها لێیان بکۆڵێتەوە.. دەڵێم، جگە لەمانە لێکۆڵەرەوە بەدوای سەدان شوێنەوار و گەڕەك و خانوو و کێلە قەبری چەندین گۆڕستانی کۆن و نوێدا گەڕاوە و بە بیندرێژییەکی وردەوەکە شایەنی رێز لێنانە وبەشتی دیکەوە کارەکەی ئەنجام داوە.

جگە لەمانەی کە لە سەرەوە بە کورتی باسیان لێوەکرا، کە نووسەری کتێب مێژوویەکی چڕکراوەی نزیکەی چوار سەدەی هێناوەتە گۆڕێ، مرۆڤ لە ئەنجامدا بە تایبەتی ئەگەر کوردێکی دڵسۆزی نەتەوەکەی بێ، هەست بەو کارەساتە گورچکبڕەی کۆچباری کورد و بەجێ هێشتنی نیشتیمانەکەیان دەکا. کە لە دوو توێی کتێبەکەدا چەندین هۆی ئەم کارەساتە خراوەتە روو.

نووسەری کتێب-رۆهات ئەلاکۆم-، یەك لەو لاوە لێکۆڵەرەوە کوردانەیە کە سەرباری دووروڵاتی و دووره دەستیی لێکۆڵینەوەکانی بەتایبەتی لە کوردستانی باشووردا، نووسەرێکی ناسراوە و هەموو کارەکانیشی نەبێ، خەڵکانێکی خاوەن مەبەست زۆری ئەمانەیان دەست خستووە و دیویانە و حەیرانیان بوون. بەهەر حاڵ ئەگەر هەندێك لەبارەی نووسەرەوە بدوێین سوودی دەبێ و زیانی نابێ.

ڕۆهات ساڵی ١٩٥٥ لە (کاغزمان)ی سەر بە (قارس)ی کوردستانی باکوور لە دایك بووە. لە ساڵی ١٩٧٤ دا لە ئەنقەرە، بەشی دەروونناسی (سایکۆلۆژی)ی کۆلێژی پەروەردەی تەواو کردووە. ساڵی ١٩٧٨ وڵاتی خۆی بەجێ دەهێڵێ و بەرەو ئەورووپا کۆچ دەکا و(سوێد) دەگیرسێتەوە. لە ساڵانێکەوە کە هێشتا بە منداڵ دادەنرا، دەستی بە نووسین کردووە. لە شازدە ساڵیدا (زارۆکێن یەنیجەیێ)ی دەردەچێ. خەبات و کۆششی ڕۆهات لە دەرەوەی وڵات بەرچاوتر دەبێ، جگە لە بەرپرسیاری و ئەندامییەتیی دەستەی نووسەرانی هەندێك گۆڤاری کوردی، بەبێ وەستان لە گۆڤار و ڕۆژنامە کوردییەکاندا نووسینی بڵاوکردووەتەوە.

ڕۆهات لە نووسەرە کوردە بە پیت و بەرەکانە و پتر لە (دە) کتێبی بە کوردی و تورکی هەیە. لەبەر ئەوەی لەو بڕوایەدام، هەموو نووسینەکانی ڕۆهات شایەنی خوێندنەوە و لێ وردبوونەوەن، بەتایبەتی ئەم کتێبەی و بەتایبەتیتر بۆ خوێنەری کورد بە پێویست دەزانم.. بۆیە خۆم بە بەختەوەر دەزانم ئەگەر توانیبێتم لە ئاستی بەرزی کتێبەکە خۆیدا بیخەمە بەردەستی خوێنەری کورد.

ئەم کتێبەی بە تورکی بە ناونیشانی (Eski İstanbul Kürtleri)یەوە دەزگای (ئاڤێستا) ساڵی ١٩٩٨ لە ئەستەمبوڵ بڵاوی کردووەتەوە.

مایەوە ئەوە بڵێم، بە پێویستی دەزانم سوپاسی (د.موحسین ئەحمەد عومەر)ی برادەری ڕۆشنبیرم بکەم کە چەند ساڵێك لەمەوبەر لە ڕێی گەڕانەوەیدا، لە پاریسەوە، بۆ چەند سەعاتێك لە ئەستەمبوڵ وەستا بوو و دانەیەکی لەم کتێبەی لە دەستی خۆی بۆ هێنابووم. هەروەها ڕنکردنەوەی هەندێك وشەو زاراوە کە بە پێویستم زانی بە تایبەتی بۆ خوێنەرانی کوردستانی باشوور، بۆ جودا کردنەوەیان لە پەراوێزەکانی نووسەر، لە پاڵ ئەستێرەیەکدا ژمارەم بۆ نووسین.

پێشەکی

ئەی چەلۆی کورد

کارت کرد، رێزت لێ نرا؟!

بووی بە پەلکێکی پاییزە، هەمدیسان هەر بەخۆت ژاکایت

لە سەرتاسەری سنوورەکاندا دەمری،

داخۆ ناوت، نازناوت گەیشتنە ئاسمان، دەسا بپرسە، بپرسە!

"پارچەیەکە لەو شیعرەی-کەریم کوزرجان-
نووسیویەتی و پەیوەندیی بە چەلۆی
کوردەوە هەیە کە بەشداریی لە یاخی بوون
و راپەرینی پاترۆنە (وەستا) خەلیل-ی
ئەستەمبوڵی ۱۷۳۰ دا کردووە."

نووسینی مێژووی ئەو کوردانەی لە سەرەتای ئەم سەدەیە و[*] پێشتریشەوە لە ئەستەمبوڵ (کۆنستانتینۆ پۆلس)ی پایتەختی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا ژیاون، تا دوا پلە مەیدانێکی نوێی لێکۆڵینەوەیە. ئەوەندەی ئێمە بزانین تا ئێستا لە بارەی کوردەکانی ئەستەمبوڵی کۆنەوە هیچ کارێك ئەنجام نەدراوە. ئەم بابەتە، ئەوەندەی لە روانگەی مێژووی سیاسیی کوردەوە

---

[*] لێرەو لە شوێنی دیکەشدا مەبەست لە سەدەی بیستەمە. (وەرگێڕ)

گرنگە، لەڕوانگەی مێژووی کۆمەڵایەتیشەوە گرنگ و بە بایەخە، بە دەرکەوتنی هەندێك بەڵگەی نوێش ئەوەندەی دی بایەخی پتری پەیدا کردووە.

توێژینەوە لە بابەتی ئەو کوردانەی ئەستەمبوڵ، لەساڵی (١٩٢٢)ەوە بووەتە پێویستییەکی ڕۆژانە، لێکۆڵینەوەی لیژنەیەکی ئەمریکایی کە لەبارەی ئەستەمبوڵەوە ئامادەیان کردووە، خۆی لە گرنگیی ئەم باسە دەدا و دەڵێ: ((... هەروەها لە پایتەختدا، ئەو ئێرانی و کورد و ئەرناووت (ئەڵبانی) و عەرەب و ئەو جۆرە کەمایەتییانەش دەکرێ ببنە بابەتی لێکۆڵینەوەی دیکە. ئەستەمبوڵ لە مێژە بووەتە موگناتیسێکی کۆمەڵایەتیی ئەوتۆ کە هەموو جۆرە مرۆڤێك بۆ خۆی ڕابکێشێ، هەندێك بۆ زەوی و هەندێك بۆ قازانج و هەندێك بۆ ڕابواردن و هەندێکی دیکەش وەکو پەنابەر هاتوونەتە ئەستەمبوڵ..))[1] تا ئێستا کۆمەڵانی کورد لە ئەستەمبوڵدا هەر بە چاوێکی سیاسییانەوە تەماشا کراوە، بەڵام بەپێی جێکەوتە ڕێژەیی (پرێسپێکتیڤ)ێکی ئەستەمبوڵ واتە جێکەوتەی شارێکی گەورەی وەك ئەستەمبوڵ، کار لەسەر بابەتی کوردەکانی نەکراوە. نەبوونی، یان کەمبوونی لێکۆڵینەوە لەبارەی کۆچی

1- İstanbul-1920, Editör: Clarence Richard Johson, Çev. Sönmez Taner, İstanbul, 1995, s.76.

لە بابەت ژیانی ئەو ڕۆم و ئەرمەنی و جوولەکە و بولغار و ئەمریکییانەی لە ئەستەمبوڵ دەژیان، ساڵی ١٩٩٧ لە یۆنان لێکۆڵینەوەیەکی نوێ بڵاوکرایەوە: بوونی کەمینە ئەتنیکییەکانی ئەستەمبوڵ-ی سەدەی١٩. کتێبێکی ڕەخنەیی لە لایەن (فۆتی بەنلیسۆی)ەوە نووسراوە پەیوەندیی بە لێکۆڵینەوەکەوە هەبوو. بڕوانە: کەمینە ئەتنیکییەکان، مێژووی کۆمەڵایەتی لە ئەستەمبوڵ لە سەدەی نۆزدەهەمدا، ژمارە/٥٢.

ئەم لێکۆڵینەوەیەی لەو ڕوونکردنەوانە پێکهاتووە کە ساڵی ١٩٩٨ پێشکەش بە کۆنفرانسێك کراوە، وەك لە سەرەوە باسمان لێوەکرد، باس لە کەمینەی دیاریکراو کراوە. ئەوەندەی ئێمە بزانین تا ئێستا لێکۆڵینەوەیەکی گشتگیر و کۆکراوە لە بارەی ئەو خرستیان (دیان) و کەمینە ئەتنیکییە موسوڵمانانەی لە ئەستەمبوڵ ژیاون نەنووسراوە. بەمجۆرە، هێشتا جوگرافیای ئەتنیکی و دیمەنی ئەستەمبوڵی کۆن بە هەموو ڕەهەندەکانییەوە ڕوون نییە.

کوردەوە، لە گۆشەنیگای نووسینەوەی مێژووی کوردەوە بۆشاییەك دەخولقێنێ. ئەم لێکۆڵینەوەیەی لەبارەی کوردەکانی ئەستەمبوڵی کۆنەوە کراوە، کە بوونەتە دێرینە. بە ئومێدی بەشداریکردن لە تێگەیشتنی باشتری ئەو دیاردەی کۆچە، نووسراوە، کە لە روانگەی کوردی ئەم سەردەمەمانەوە، وەکو ژیانی رۆژانەی لێ هاتووە.

وەکو زانراوە، بە درێژایی مێژوو، گەلێك ناوی جودا جودا بە ئەستەمبوڵ دراوە، دیارترینی ئەم ناوانە ئەمانەن: کۆنستانتینۆپل، دەرسەعادەت، ئیسلامبوڵ، ئیستانبوڵ، قوستەنتینییە، کۆنستەنتینۆپۆلس، میکلاگارد، نۆڤا رۆما، پۆلین، شەهری کۆنستەنتین، تەختی رووم و ... کوردەکانی ئەم پایتەختە مێژووییە بە خۆیان پێی دەڵێن: ئەستەمبۆڵ.

بۆ ئەوەی سەرنجی خوێنەر نەك تەنیا بۆ ئەستەمبوڵی ئەمڕۆ رابکێشین، بەڵکو تا بتوانین سەرنجی بۆ سەدانساڵی پێشتری ئەستەمبوڵ کێش بکەین .. لە سەرەتای سەرەکیی کتێبیشدا و لە پێشەکیی ئەو بەشانەشدا کە لە ناو کتێبەکەدا جێی خۆیان کردووەتەوە.

بەر لە هەموو شتێك، پێشنیارکرا ناوی کۆنستانتینۆپۆلس بەکار بهێنرێ، بۆ ئەوەی ئەو ناوەندە سیاسی و کۆمەڵایەتی و رۆشنبیرییەی لە پایتەختی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا بووە و لە سەدان ساڵی بەر لە ئێستای خوێنەرانی ئەمڕۆدا ماوەتەوە، بە ئاسانی هەناسە بدات و دەربکەوێتەوە، بیر لەوە کرابووەوە کە بەکارهێنانی ناوێکی وەها لە جێی خۆیدا بێ. بەڵام لە دواییدا ناوێك هەڵبژێررا کە تەنیا گوتارێك بێت بۆ چێنی خوێندەوار و وشەی کۆن، خرایە دووی ئەستەمبوڵ و بەجۆرە ئەستەمبوڵێکی دیکە هاتە گۆڕێ کە بووەتە سامانی مێژوو و لەبیرەوەرییەکاندا ماوەتەوە. بەجۆرە کتێبەکە تایبەتمەندییەکی روونتری بەدەست هێناکە هەموو کەس پێی بگا ((کوردەکانی ئەستەمبوڵی کۆن (١٤٥٣-١٩٢٥))). لەلایەکی دیکەوە ئەستەمبوڵ، بە گوێرەی کۆنستانتینۆپۆلس کورتترە و وشەیەکە ئاسانتر دەخوێندرێتەوە. لەم سەردەمەماندا لە بابەت کوردی لە ئەستەمبوڵ ژیاوەوە کە ژمارەیان دەگاتە ملیۆنان، تەنیا لە بەشی پێشەکیی کتێبدا جێی هەندێك روونکردنەوە کراوەتەوە. لەم کتێبەدا وەکو شتێکی تایبەتی کۆمەڵانی ئەو کوردانە بە بەرچاوەوە گیراوە کە لەنێوان ساڵانی (١٤٥٣-١٩٢٥) دا لە ئەستەمبوڵدا ژیاون. وەکو دواتر دەبینین لە سەرەتای ئەم سەدەیەماندا بە دەیان هەزار کورد لە ئەستەمبوڵدا ژیاون.

ئەم لێکۆڵینەوەیەی ئەنجام دراوە و لەبارەی هەندێك بڕی ئەو کوردانەوەیە وا لە ئەستەمبووڵی کۆندا ژیاون، سەرەڕای ئەوەی تێزێکی ئەکادیمییە، گەڕانێکی مێژوویی لێکۆڵەرەوەیە کە لە شوێنەوارە کۆنەکانی ئەستەمبووڵ، بەڵکو لە هەندێك تێبینیی ڕێکخراوەوە پێکهاتووە. خوێنەر ناوەناوە لەگەڵ هەندێك ژمارە و بەراورد کردنەوە و پارچەی وەرگێراو و گەلێك پەراوێزی بە پیت و دەوڵەمەندی بەکارهێنراودا ئاشنا دەبێ.

بە بەرچاوەوە گرتنی ئەو چینە خوێندەوارەی ئارەزووی وەدەستهێنانی زانیاریی پتری هەیە، ئەم ڕێبازە گیرایە بەر، لەلایەکی دیکەوە بیرۆکەی ئارەزووی ڕزگارکردنی کتێبەکە لە شێوە و دەقی ئەدەبیش، نووسەری بەم لایە نیمچە ئەکادیمییانەدا بردو بەرەو تەکنیکی پەرەپێدانی چەمك بەرەو پێشەوە چووە.

ئەم کتێبە لە چوار بەشی بنچینەیی پێکهاتووە. لە بەشی یەکەمدا گەشتێکی مێژوویی دەکرێ لە بابەت کۆچی کوردانەوە بۆ ئەستەمبووڵ. لە بەشی دووەمدا بەتایبەتی ئەو بیرە نەتەوایەتییە مۆدێرنەی لە سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەدا ڕۆشنبیرە کوردەکان پەرەیان پێ داوە و چالاکییە بنەڕەتییەکانی وەکو ڕێکخراوە کوردییەکان و چاپەمەنیی کوردی ئەنالیز (شی) کراوەتەوە. بابەتی ئافرەتانی کورد کە ئەم چالاکییە بنچینەییانە پێکدەهێنێ بە شێوەیەکی سەربەخۆی جودادا، واتە بابەتی بەشی سێیەمی کتێبەکە پێکدەهێنێ .. لەم بەشەدا ئەو دید و بۆچوونە نوێیانەی لە بابەتی ئافرەتدا دێتە پێش و هەڵوێستی ئافرەتی کورد لە ئەستەمبووڵدا بە بەرچاوەوە گیراوە.

بەشی چوارەم و دوا بەشی کتێبەکە .. ئەو ناخۆشییە گەورانەی کە لە ئەستەمبووڵدا بە درێژایی سەدان ساڵ، کۆڵهەڵگرە کوردەکان تووشی هاتوون و بەسەریاندا هاتووە، ڕوون دەکرێتەوە .. بە تایبەتی لە سەرەتای داهاتنی سەدەی بیستەمدا ئەو مرۆڤانەی لە هەموو چین و جۆرێکی کۆمەڵی کوردەوە هاتوونە گۆڕێ، نزیکییەکی هەست و گیانیان لە بیری نەتەوەیی کورددا بە بەرچاو دەکەوێ. لەناو مۆزاییکی عوسمانیدا بزووتنەوەی نەتنیکی، کوردەکانیشی خستووەتە ژێر کاریگەریی خۆیەوە.

لە سەدان ساڵەوە، یەکگرتنی کولتوور و بیروباوەڕەکان و یەکدی لە ئامێز گرتنەوەیان، لە شارێکی گەورەی وەك ئەستەمبووڵدا چیرۆکی ژیان بەسەربردنی کوردان، لەم کتێبەدا بە

هەندێك فۆتۆگرافی جیا جیاوە ڕەنگینتر کراوە و دواتریش کتێبێکی وەهای لێ پەیدا بوو کە چەمکی مێژوویی جەماوەریی بەسەردا زاڵ بێ .. ئەم کارە، بە تایبەتی بۆ ئەو کارانەی لە داهاتوودا لە بارەی ئەو کوردانەوە دەکرێت کە لە ئەستەمبوولی ئەمڕۆماندا دەژین، پاڵپشتێکی مێژوویـیانە پێکدەهێنێ. لە بابەتی کوردەکانی ئەستەمبوولی کۆنەوە، بێگومان لەو لێکۆڵینەوانەدا کە لەمەودوا دێنە کایەوە، زانیاریی نوێ و بەڵگەی تازە دەخرێنە ڕوو.

لە لایەکی دیکەوە، لە کۆتایی کتێبدا، ئەو وێنانەی دەمانگەڕێنێتەوە سەردەمە کۆنەکان، جێیان گرتووەتەوە. ئەم فۆتۆگراف و تابلۆ و وێنە هەڵکۆڵراوانە (گراڤویر)، هەندێکیان بۆ جاری یەکەمە لەم کتێبەدا بڵاو دەکرێنەوە، بەهای ئەم بەشە بینراوە ئاشکرایە، گەلێك وێنەکێشی ناسراو و وێنەگری بیانی لە ئەستەمبوولی کۆندا ژیاون، کە هەر لە ئەستەمبوولدا درێژەیان بە کارەکانیان داوە و هەر لەوێشدا مردوون. هەندێکی ئەم هونەرمەندانە ناوە ناوە مۆرکی کوردی لەناو کارەکانیاندا بووەتە بابەت و هێنراونەتە سەر شێوەی مۆتیف. لەمانە، ئەمادیۆ پرێزیۆسی (١٨١٦-١٨٨٢)ی وێنەکێشی ئیتاڵی، تابلۆیەکی ڕەنگا و ڕەنگی جەنگاوەرێکی کوردی کێشاوە، ئەم جەنگاوەرە کوردەی بە ڕەنگی ئاوی وێنەی کێشاوە، کوردێکی شاری (وان)ە، لە ئەستەمبووڵ ژیاوە. ئەمادیۆ پرێزیۆسی کە لە کۆڵانی سەرۆکی کۆڵهەڵگرانی (بەیۆغلو)دا ژیاوە، ژیانی ڕۆژانەی مرۆڤانی کۆمەڵە ئەتنیکییە جیاجیاکانی بۆ بابەتی تابلۆکانی هەڵبژاردووە. مۆزاییکی ڕۆشنبیریی خەڵکانی ئەستەمبووڵ، بۆ ئەمادیۆ پرێزیۆسی مۆتیفێکی بە بایەخی پێکهێناوە. گویلیۆم بێرگگرن (١٨٣٥-١٩٢٠)ی وێنەگری فۆتۆگرافیی سوێدی، وێنەی فۆتۆگرافیی کوردێکی بە سالناچووی کردووەتە (کارت پۆستاڵ- پۆست کارت) و لە ئەستەمبوولدا خستوویەتییە بازاڕەوە. هەروەها ئەو هونەرمەندانەی بە عەبدوڵڵا فرێری، یان بە برایانی عەبدوڵڵا ناسراون، وێنەی (سەرکردەی کورد)ێکیشی گرتووە کە خراوەتە سەر بەرگی ئەم کتێبە. ڤیچن و هۆوسیپ و کەڤۆرك کە برا بوون، ئەو ستۆدیۆیەی دایاننابوو ناوبانگی زۆری پەیدا کردبوو، دواتر ئەم برایانە بوونەتە وێنەگری سەرا[**]، وێنەی هەندێك منداڵی کوردیان گرتبوو کە، لەو قوتابخانەیەی عەشایەرە دەیانخوێند کە لە ئەستەمبووڵ دامەزرابوو. هەروەها ئەم برایانەی

[**] سەرا: دەرباری سوڵتانی عوسمانی. (وەرگێڕ)

وا بە برایانی عەبدوڵلا دەناسران و (پاسکال سێباه) کە لە ئەستەمبووڵ دەژیا، لەگەڵ پۆلیجار پەژۆ نیلیر- ی بە رەگەز فەرەنسی لە ئەستەمبووڵ ستۆدیۆیەکیان دامەزراندووە. لە وێنەیەکدا کە پەیوەندی بە ترومپاچییانەوە[***] هەبووە و لە لایەن ئەم ستۆدیۆیەوە گیراوە، وێنەی کوردێکی ترۆمپاچیش گیراوە کە ناوی (دلاوەر) بووە. وێنەیەکی زارۆ ئاغای بە تەمەنترین مرۆڤی جیهان، ساڵی ١٩٣٠ گیراوە و کراوەتە پۆستکارت و خراوەتە بازاڕ. ئەم هونەرمەندە بیانییانەی لە ئەستەمبووڵدا ژیاون، مۆدێلەکانیان بە زۆری لەناو کۆمەڵانی کوردی لە ئەستەمبووڵدا ژیاوبانەوە هەڵبژاردوون. ماکس فروختەرمان (١٨٥٢-١٩١٨)ی بە رەگەز ئەمسایی- مەجەر (هەنگاری)، ئەو شوێن و کسایەتییانەی ئەستەمبووڵی کردووەتە بابەتی نزیکەی دوو هەزار پۆستکارت و بڵاوی کردوونەتەوە[٢]. تەنیا ئەو کوردانەی ئەستەمبووڵی کۆن نین بوونەتە مێژوو، لە لێکۆڵینەوە و لێوردبوونەوە لە بابەت ئەو کوردانەوە کە لە ئەستەمبووڵی ئەمرۆشماندا دەژین و ژمارەیان دەگاتە ملیۆنان، هەژارین.

ئەمرۆ لە هەموو گەڕەکێکی ئەستەمبووڵدا، زۆر ئاساییە کوردت بەرچاو بکەوێ. کوردەکان گەورەترین کەمایەتیی ئەتنیکیی ئەستەمبووڵی ئەمرۆ پێکدەهێنن. کۆن، ئەتنیکی رۆم کە لە ریزی یەکەمدا ئاماژەی بۆ دەکرا، ئەمرۆ بە ژمارە، کوردەکان ئەو جێیەی ئەوانیان گرتووەتەوە. لەم سەردەمەماندا پێویستیی وردبوونەوە لە بابەتی ئەو کوردانەی لە ئەستەمبووڵدا دەژین، ناوە ناوە لە رۆژنامە و گۆڤارە جوداجوداکاندا دەخرێنە بەرچاوان، ئەو نووسینانەی لە بابەتی رووە جیاجیاکانی کوردەکانی ئەستەمبووڵەوە لە گۆڤار و رۆژنامەکاندا ناوە ناوە بڵاو دەکرێنەوە بەرچاو دەکەوێت. لەم بوارەدا هەندێك شوێنپێی ئەو کۆمەڵە رێکخراوانەی بۆ ئامانجی کۆمەڵایەتی دادەمەزرێن و لە بارەی دیاردەی کۆچەوە هەندێك کار و کۆشش لە

[***] ترومپاچی: لە سەردەمی عوسمانیدا بە ئاگر کوژێنەوەکانیان گوتووە کە بە ترومپای ئاو ئاگریان دەکوژاندەوە. وشەکە واتەی وەستای ترومپا چاککردنەوەش دەگەیەنێ. (وەرگێڕ).

2- Engin Özendes, Abdullah Fréres- Osmanlı Sarayı'nın Fotoğrafçilari YKY, İstanbul. 1998.

چاپەمەنیدا بەرچاو دەکەوێت .. ئەم جۆرە یانانە بە تەنگ ژیانی ڕۆژانەی ئەو کوردانەوە بوون کە بەتایبەتی بەهۆی جەنگەوە ناچاری کۆچ کردن بوون بۆ ناوچە جیاکان و بەتایبەتیش بۆ ئەستەمبوڵ، بایەخ بە گرفتی ڕۆژانەیان و یارمەتیدانیان دەدەن. ئەستەمبوڵی ئەمڕۆ، مۆرك و تایبەتمەندیی گەورەترین شارێکی پێوەیە کە بەپێی سەرژمێر، گەورەترین ژمارەی کوردی تێدایە، تەنانەت لە کوردستانیشدا شارێکی وەها نییە ئەوەندەی ئەستەمبوڵ کوردی بەخۆوە گرتبێ. ئەم بارودۆخە سەرنجی لێکۆڵەرەوان زۆر ڕادەکێشێ، لەم ڕوانگەیەوە، گرنگی و بایەخی ئەستەمبوڵ لە زیادبووندایە. تەنانەت سولەیمان دیمیرێل-ی سەر کۆماری (پێشووتری) تورکیا، لەو کۆبوونەوە و لێدوانەیدا کە لەگەڵ نووسەرانی ڕۆژنامەی (میللییەت)دا ئەنجام یدابوو، وەك لە گۆشەکەی (یالچن دۆغان)دا ڕوون کردنەوەی: ((ئەستەمبوڵ گەورەترین شارێکی کوردە لە جیهاندا)) بڵاوکراوەتەوە[3].

ئەستەمبوڵ وەك شارێکی سەرەکی و لە هەندێك شاری دیکەی بەشی خۆراوای تورکیا، وەك ئەوەی ناوەندی ئەو تۆ هەن دەیانەوێ کۆچکردنی کوردەکان پێشی لێ بگیرێ، هەندێك لایەنی دیکەش هەن بە چەمکێکی سیاسی یان سەربازی، حەز لە کۆچکردنی کوردەکان دەکەن بۆ ئەستەمبوڵ و هانیشی دەدەن. ئەم ناوەندانە پێیان وایە ئەو بزووتنەوە ئەتنییانەی لە کوردستاندا بەرپا دەبن، بەم کۆچکردنانە، کز دەبن و لەناو دەچن.

بۆ شکاندنەوەی یان کز کردنەوەی کاریگەریی ئەو نارەزاییەی کوردە کە لەسەر بنەمای ئەتنیکی پێکهاتووە، تەنانەت لە پێناویشیدا پەنا بۆ خەباتی چەکدارانەش براوە. ناوەندە سەربازییەکان یان (پرۆ-سیاسی)یەکان هەوڵێکی زۆر ئەستووریان بۆ خەرج کردووە و دەکەن. بەتایبەتی چۆڵکردنی ئەو گوندانەی لەناوچە دەشتەکییەکاندان بووەتە ئامانجی سەرەکیی ئەم ناوەندانە، هۆیەکانی کۆچباری کوردان و شێوەکانی جۆراوجۆرن، ژمارەی ئەو کوردانەی لە ئەنجامی سووتاندنی گوندەکان و چۆڵکردنیان کۆچ دەکەن،هەمیشە لە پتر بووندایە.

3- Milliyet gazetesi, 22.8.1998.

نەبوونی چارەسەرێکی ئاشتییانە بۆ دۆزی کورد لە تورکیا، گومانی تێدا نییە ئەنجارمیان لە ئەنجامی کۆچ کردندا گیروگرفتی دیکە دەهێنێتە سەر ڕێی تورکیا، نەك هەر تەنیا مرۆڤەکان، بەڵکو گیروگرفتەکانیشیان بۆ ئەستەمبووڵ دەگوێزنەوە. ئەم هەڵوێستە هەر تەنیا سیاسییەکانیش نییە، بەڵکو بەڕێوەبەرایەتییە خۆجێییەکانی شارە گەورەکان و بەر لە هەموو جێیەك ئەوانەی ئەستەمبووڵیشی هەر لە ئێستاوە تووشی ڕەشبینی کردووە. دەبێ پێویستیی بە پێشخستنی ڤیزا و پەساپۆرت دەرکردن بۆ ئەمانەی لە سەرەوە باسمانکردن و بۆ ئەستەمبووڵ کۆچیان کردووە، لەسەرچاوەی ئەندێشەیەکی وەهاوە ئاوی خواردبێتەوە.

چیرۆکی ئەو کوردانەی ئەمڕۆ لە ئەستەمبووڵدان و ژمارەیان دەگاتە ملیۆنان، لە شێوەی کتێبێکی جودای سەربەخۆدا، لە داهاتوودا لە ژێر ناوی (کوردەکانی ئەستەمبووڵی نوێ)دا دەردەچێ، بابەتی لێکۆڵینەوەی داهاتوومان پێکدەهێنێ.

بەشی یەکەم

کۆچی کوردان بۆ ئەستەمبووڵ (١٤٥٣-١٩٢٥)

ئەستەمبووڵی گەورەترین شاری کورد

سەد ئەوەندە پتربوونی سەر ژمێری کورد

سەرژمێرێك لە سەدەی پانزدەهەمدا، واتە ساڵی ١٤٩٨ کراوە، لە سێ گوندی کورددا کە لە ئەستەمبووڵ و لەناو سنوورەکانیدا ڕۆنراون، ئەوەی تۆمار کردووە (٣٨٢) کەسیان تێدا ژیاوە[١]، ئەم گوندانە بەناوی دانشمەندلو، دەپەڤران، ئیشیقلی-یەوە بووە، جگە لەم گوندانە، لە گوندێکی دیکەشدا کە ناوی (یایلا) بووە، کوردی تێدا بەرچاو دەکەوێ[٢]. بەڵام نازانرێ ئەم گوندەی دواییان چەند کوردی تێدا ژیاوە.

---

[١] لە بابەتی ئەو یەکەم کوردانەی کۆچیان بۆ ئەستەمبووڵ کردووەدا دەتوانرێ سەیری ئەم سەرچاوانە بکرێ:

Ömer Lütfi Barkan, Osmanlı İmpratorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, lü İktisat Fakültesi Mecmuası 1/1939, S. 29-74. Stefan Yerasimos, 15. yüzyılın Sonunda Haslar Kazası, Eyüp'te Sosyal yaşam, editör: Tülay Artan, İstanbul 1998.

2- İstanbul Ahkâm Defterleri- İstanbul Tarım Tarihi (1743-1757), İstanbul Külliyati ıv. Proje ve yayın yönetmeni: Ahmet kal'a, İstanbul Araştırmalar Merkezi, İstanbul, 1997.

ئەمڕۆ ئەستەمبوڵ بە گەورەترین شارێکی دنیای کوردان دەژمێردرێ، لەو ئەستەمبوڵە کۆنەدا کە (٣٠) هەزار کوردی لێ بووە، بەرە بەرە سەرژمێریان لە پەرەبووندا بووە و لەمڕۆماندا بووەتە سەد ئەوەندە و سەرژمێری کوردی تێدا سێ ملیۆنی رەت کردووە.

لە سەرەتای ئەم سەدەیەماندا سەرژمێری ئەو کوردانەی لە ئەستەمبوڵ ژیاون، لەلایەن توێژەرەوەکانەوە بە نزیکەی (٣٠) هەزار کەس قەرسێنراوە، لەم ساڵانەی دواییدا سەرژمێری ئەو کوردانەی لە ئەستەمبوڵ ژیاون، دژواربوونی وەڵامدانەوەی پرسیاری بە تەواویی چەند بوونی سەرژمێریان روون و لە نارادایە. گەورەترینی ئەم دژوارییانە، لەم سەرژمێرانەدا کە لەم ساڵانەی دواییەدا ئەنجام دراون، تەواوی چینە ئەتنییەکان، ئەوانەی خرستیان (دیان) نین، هەر هەموویان بە شێوەیەکی گشتی، لە سەرچاوەی بە موسڵمان دانانیانەوە ناو دەخواتەوە. جوداییە ئەتنیکییەکانی ناو خودی موسڵمانەکان، لەو سەرژمێرانەدا کە لەم ساڵانەی دواییدا بڵاوکراونەتەوە، یانیش لەو کارە دیموگرافییانەدا کراوە، زۆر هەڵنەسەنگێنراونەتەوە. لە بارەی کۆمەڵانی وەکو رۆم و ئەرمەنی و جوولەکەو بولگاری، کە موسڵمان نین و لە ئەستەمبوڵ دەژین، توێژینەوەیەکی زۆر تۆمارکراوە، بەجۆرە دەتوانین بڵێین مۆزاییکی ئەستەمبوڵ لەم لایەنەیەوە لێی کۆڵراوەتەوە.

سەرچاوە کوردییە کۆنەکان و رێکخراوەکانیان لە سەرەتای سەدەماندا لە بابەت سەرژمێری ئەو کوردانەی وا لە ئەستەمبوڵ لە ژیاندا بوون، زانیاریی زۆر جیا جیایان پێ گەیاندووین. تەنیا گۆڤاری ژین کە ساڵی ١٩١٨ لە ئەستەمبوڵ بڵاوکراوەتەوە، لە وتارێکیدا رایدەگەیەنێ، کۆمەڵانی کۆڵهەڵگر (حەماڵ) لە ئەستەمبوڵ زۆرینەی کورد پێکی دەهێنن و ژمارەی قەوارەی کارگەرانی کورد بە ((پێنج تا دە هەزار)) کەسێك دادەنرێ، ئەگەر برە کوردەکانی دیکەشیان بخرێتە سەر، ئەو کۆمەڵە کوردەی لە ئەستەمبوڵ بووە، بێگومان ژمارەیەکی گەورەترمان بۆ دەردەکەوێ. هەندێك وردە زانیاریی دیکە، کە لە سەرچاوەگەلێکی دیدا جێی گرتووەتەوە و ژیانی هەزاران کوردمان لە ئەستەمبوڵ ناڕاستەوخۆ دەخاتە بەرچاو، بۆ نموونە (جەمعییەی تەعالیی کوردستان) کە ساڵی ١٩١٨ دامەزراوە، بەپێی هەندێك سەرچاوە (١٠) هەزار، بە

پێی هەندێکی دیکەش نزیکەی (١٥) هەزار ئەندامی هەبووە[٣]. ئەوانەی ئارەزووی سیاسییان بووە و ئەم برە کوردانەی لە ڕێکخراوی سیاسیدا ئەندام بوون و ئەو کوردە سادانەی لە دەرەوەی ئەم بڕانەدا ماونەتەوە، واتە ئەو مرۆڤانەی وەکو منداڵ و بە تەمەنەکان .. کە لە دەرەوەی ژیانی ئەکتیڤی سیاسیدا ماونەتەوە، ئەگەر ژمارەیان بخەینە سەر ئەم ژمارانە، بە هزر، هاتنە کایەی ژمارەیەکی لەمە گەورەترمان بۆ دەردەکەوێت. بوونی ژمارەیەکی زۆری کورد لە ئەستەمبوڵی ئەم ساڵانەدا دەکرێ ژمارەیان لە ژمارەی ئەوانەوە بە دەست بخەین کە دەنێررانە بەرەکانی جەنگ. بۆ نموونە (خالید سەیفوڵلای بەدرخان)ی سەر بە بنەماڵەی بەدرخان، ئەوە ڕادەگەیەنێ کە دەتوانێ (٤-٥) هەزار کوردی خۆویست (متطوع) لە ئەستەمبوڵدا کۆ بکاتەوە و بیاننێرێتە بەرەکانی جەنگ[٤]. هەروەها (عەلی شامل پاشا)ی هەر لە بنەماڵەی بەدرخان، لە ئەستەمبوڵدا نزیکەی سێ هەزار کورد کۆ دەکاتەوە و لە تەکیاندا بەشداریی جەنگی (عوسمانی - ڕووسی)ی (١٨٧٧-١٨٧٨) دەبێ. بەشێکی زۆری ئەم کوردانە گیان دەبەخشن و عەلی شامل پاشاش لە چەند جێیەکییەوە بریندار دەبێ[٥]. ساڵی (١٩١٨) عیززەت پاشا کە ئەرك و فرمانی جیاجیای دەدرێتێ، وەکو باسکراوە پێنج هەزار کوردی

---

[٣] ژمارەی ئەو کوردانەی لە کۆنەوە لە ئەستەمبوڵ ژیاون بە (٣٠) هەزار کەس دانراون.

Philip Mansel, Dünyanın Arzuladığı Şehır: İstanbul, Çev. Şerif Erol, İstanbul, 1996, s. 331. Martin van Bruinessen, kürdistan Üzerine yazılar, İstanbul, 1992, s.143. Ahmet Mesut, İngiliz Belgelerinde kürdistan, İstanbul, 1992, s. 103.

4- Açık Mektup, Sultan İkinci Hamid Han Hazretlerine, kürdistan, no 20, Arap harflerinden latin harflerine çeviren: M. Emin Bozarslan, Uppsala, 1991, s. 352.

ئاماژەیە بۆ وتاری (نامەیەکی کراوە بۆ حەزرەتی سوڵتان عەبدولحەمید خانی دووەم)ی ڕۆژنامەی کوردستان. بەڵام لەو چاپەی سەرەوە کە م. ئەمین بۆز ئەرسلان- کردوویەتی بە پیتی لاتینی و ١٩٩١- لە سوێد بڵاوی کردووەتەوە.

5- Nazmi Sevgen, Türk Beylikleri, Ankara, 1982, s.119.

بەدواوە بووە[6]. عیززەت پاشا کە دانیشتووی (گوێز تەپە) بووە، ساڵی (١٩١٩) دەبێتە والیی (تایدن)، هەموو ئەم نموونانە ئەوە دردەخەن کە ژمارەی ئەو کوردانەی لە ئەستەمبووڵدا دەژیان و توانیویانە بەو هێزەوە بەشدارییەکی دینامیکییانەی جەنگ بکەن، ژمارەی ئەو کوردانە هەزارانی رەت کردووە. ئەم باروودۆخە دەریدەخا کە، هەر سەرکردەیەکی کورد لە ئەستەمبووڵی ئەو سەردەمە، بە پێی دەسەڵات لەشکرێکی پێ پێکهێنراوە، یان پێی کراوە پێکیبهێنێت.

کورد لە هەموو چین و توێژێکەوە هاتوونەتە ئەستەمبووڵ، هەندێك لەو کوردانە لە پلەو پایەکانی دەوڵەتدا پۆستیان بەدەست بووە، گەییونەتە پلەکانی سەرەوە و لە بیرۆکراسیدا شوێنی گرنگیان وەدەست هێناوە. لەم ساڵانەدا برە قوتابییەك هەبووە خوێندنی باڵایان لە پایتەخت تەواو کردبێ و بە باش دابنرێن. ژمارەی ئەمانە سەدانی رەت کردووە. بۆ نموونە لە سەرچاوەیەکدا دەبینین (٢٠٠) خوێندکاری کورد لێرەدا لە بەشە جیاجیاکاندا خوێندنیان تەواو کردووە[7]. بوونی کۆمەڵەی (تەعالی)ی کورد کە لە ئەستەمبووڵ دامەزراوە و خاوەنی (١٥) هەزار ئەندام بووە، یامەتیی ئەوەمان دەدا کە سەرژمێری کوردی ئەستەمبووڵی ئەو ساڵانە بە نزیك کردنەوە دەربخەین (بقەسرێنین)، خۆ ئەگەر ژمارەی ژن و منداڵ و پیر بخەینە سەر ئەم برە، ژمارەی کوردی ئەستەمبووڵ بە زیاتر خۆی دەنوێنێ.

بەجۆرە دەچێتە عەقڵەوە کە نزیکەی (٣٠) هەزار کورد لە ئەستەمبووڵدا هەبووە، برێکی زۆری ئەو کوردانەی لە ئەستەمبووڵدا بوون، ئەو کرێکارانە پێکدەهێنن کە بۆ کارکردن هاتوونەتە ئەستەمبووڵ، زۆربەی ئەمانە وەکو کۆڵهەڵگر (حەماڵ) کاریان کردووە. ژمارەی کۆڵهەڵگرە کوردەکانی ئەستەمبووڵی سەرەتای ئەم سەدەیەمان بە نزیکەی (١٠) هەزار کەس دادەنرێ. لە بابەتی کۆڵهەڵگرەکاندا- بەشی چوارەم، کە دوا بەشی ئەم کتێبەیە، زانیاریی پتر و فراوانتری پێشکەش کردووە.

6- Kamil Erdeha,˙Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler, İstanbul, 1975, s.388.

7- Ekrem Cemil paşa, Muhtasar Hayatım, Brüksel, 1989, s.20.

بە پێی ئەو سەرژمێرەی شارەوانیی ئەستەمبووڵ لە نێوان ساڵانی (١٩٣١-١٩٣٢) دا ئەنجامی داوە، نزیکەی کۆمەڵێکی (١٦٧٣) کەسیی کوردزمان لە هەندێك ناوچەی ئەستەمبووڵدا ژیاون، لەمانە (١٢٦٢) پیاو و (٤١١) ئافرەتیان تێدا بووە. ئەم جۆرە سەرژمێرە رەسمییانە ژمارەی هەموو ئەو کوردانە پیشان نادەن کە لە ئەستەمبووڵ دەژیان. چونکە بەر لەم ساڵانە وەکو باسمان کرد، دەیان هەزار کورد لە ئەستەمبووڵدا ژیاون. بەڵام لەگەڵ زمانانی دیکە پێکەوە، لەم سەرژمێرەدا بۆ یەکەم جار زمانی کوردی وەك زمانێکی سەربەخۆ پیشان دراوە کە ئەمەش گرنگیی خۆی هەیە. بە پێی ئەم سەرژمێرانە، بوونی کورد بە پەرت و بڵاوی بە هەندێك ناوچەدا، بەم شێوەیە:

ناوچە	پیاو	ئافرەت
ئەستەمبووڵ (فاتح، ئەمینونو)	٧١٣	١٨٦
دوورگەکان	١٤	١
بەکر کوێی	٣١	٤
بەیۆغلو (بێشکتاش، ساری یێر)	٣٣٠	١٩٢
ئویسکویدار	١٧٤	٢٨
کۆی گشتی	١٢٦٢ + ٤١١ = ١٦٧٣	

سەرژمێری ئەوانەی لە ناوچە جیاکانی ئەستەمبووڵدا دەژین، بە پێی زمانی دایکیان لە سەرژمێرەکاندا تۆمار کراین، بۆ یەکەم جار دوای ساڵانی (١٩٣٠) بەرچاو دەکەوێت. دواتر ئەو سەرژمێرانەی کە سیمبۆلیکیش بێت ئاماژە بۆ هاووڵاتییانی بە کوردی ئاخەڤ کراوە. بە پێی ئەو زانیارییانەی لەم جۆرە خشتانەدا جێیان کراوەتەوە، لە ئەستەمبووڵدا ئەم زمانانە قسەیان پێ کراوە: تورکی، رووسی (رۆمی)، ئەرمەنی، فەرەنسی، ئیتاڵی، ئینگلیزی، عەرەبی، فارسی (عەجەمی)، عیبری (جوولەکانی)، چەرکەسی، کوردی، تەتەری، ئەڵبانی (زمانی ئەرناووت)، بولگاری. بە پێی سەرژمێرەکانی ساڵانی (١٩٣٤-١٩٣٥) لە

ئەستەمبووڵدا ژمارەی ئەو هاونیشتمانییانەی بە کوردی دەدوێن، بووەتە (٢٠٩٥) کەس. لەمانە (١٦٦٨) یان پیاو و (٤٢٧) یشیان ئافرەتن.

لە سەرەتای سەدەماندا، دەمانێك کورد کە نزیکەی (٣٠) هەزار کەس بوون، ئەمڕۆ لە سەرووی (٣) ملیۆن کەس دەقەسرێنرێن. تەنانەت سەرچاوەی ئەوتۆش هەن کە سەرژمێری کورد بە نزیکەی (٤) ملیۆن دادەنێ. بەمجۆرە، بە نزیککراوی، سەرژمێری کورد لە ئەستەمبووڵدا لەم دەمەدا وا دەردەکەوێ (١٠٠) ئەوەندەی جاران زیادی کردبێ. ئێستا نزیکەی (٣-٤) ملیۆن کورد لە ئەستەمبووڵدا دەژی، هەڵوێستی هەندێك گەڕەك کە کوردی لێ دەژی، بوونی کورد بە چڕی و پەرەسەندنی لە ئەستەمبووڵدا پیشان دەدا. بە شارستانی بوونی چەواشە، لە ئەستەمبووڵدا دیاردەی شەونشینی- ی لە هەندێك لادا هێناوەتە گۆڕێ، یان ئەو کوردانەی لە کووچە دواکەوتووەکانی شاردا دریژە بە ژیانیان دەدەن، دۆخەکەی هێناوەتەسەر بارێکی ئەتنیکیی ئەوتۆ کە لە بارودۆخی بەر لە ساڵانێك جودایە کەوا ڕوومەکان لە نەخشەی ئەتنیکیی ئەستەمبووڵدا لە پلەی یەکەمدا دەبینران، دیمەنی ئەم سەردەمەی ئەستەمبووڵ تەواوێك گۆڕاوە.

لە سەرەتاکانی ساڵانی (١٩٠٠)دا سەرژمێری کورد کە نزیکەی (٣٠) هەزار کەس بووە، لە (١٩٥٠)دا بووەتە نزیکەی دوو ئەوەندە و گەیشتووەتە (٦٠) هەزار کەس. لەبەر ڕۆشنایی ئەو سەرژمێرانەی لە بارەی کۆچوباری کوردەوە کراوە بۆ ئەستەمبووڵ. (نۆیا بایدار) کە هەندێك بەراوردی ئەنجام داوە، بە پێی سەرژمێری ساڵی (١٩٩٠) ئەوانەی لەو ناوچانەوە هاتوونەتە ئەستەمبووڵ کە زۆرینەیان لە کورد پێکهاتووە، ژمارەیان گەیشتووەتە یەك ملیۆن و سەد هەزار کەس، هەروەها دەڵێ: ((.. ئەو کۆچبارەی لە خۆرهەڵات و باشووری خۆرهەڵاتەوە هاتبوو، نەخشەی دوا کۆچەکانی بەرەو ئەستەمبووڵ ڕوون دەکاتەوە و دەهێنێتە گۆڕێ. ساڵی (١٩٥٠) نزیکەی (٥٪)ی ئەوانەی لە ئەستەمبووڵ دەژیان کە لە دایکبووی خۆرهەڵات و باشووری خۆر هەڵاتن، ئەم ڕێژەیە دوای (١٠) ساڵ، واتە ساڵی (١٩٦٠) دەبێتە (٧٪). ساڵی (١٩٧٥) نزم دەبێتەوە بۆ نزیکەی (٥,٧٪)، کەچی ساڵی (١٩٨٠) نزیکەی (٥٨٠) هەزار لەوانەی لە ئەستەمبووڵدا دەژین لەو ناوچانەوە هاتوون. ئەم کۆمەڵەی ڕێژەی (١٢٪)ی سەرجەم سەرژمێری ئەستەمبووڵ ڕەت دەکا، نێوانی ساڵانی (١٩٧٥-١٩٨٠) چڕیی کۆچباری

لە خۆرهەڵات و باشووری خۆرهەڵاتەوە پیشان دەدا، (١٩٨٠-١٩٩٠) کۆی ئەم سەرژمێرە لە هەر کورتەیەك بێ بۆ دوو ئەوەندە بەرز دەبێتەوە. لە (١٩٩٠)دا، لە ئەستەمبوڵدا (١٥٪)ی سەرژمێر، ئەوانە پێکیدەهێنن کە لە خۆرهەڵات و باشووری خۆرهەڵاتەوە هاتوون. لەناوچەکەدا هەر لە مێژە ئەو شارانەی کۆچەری پتری بۆ ئەستەمبوڵ ناردووە، ئەمانەن: ئەرزنجان، مەلاتییە، ئەلازگ، سعرت، دوای ساڵی (١٩٨٥) (قارس) لە ریزی پێشەوە دەوەستێت و ئەرزنجان، بینگۆیل، تونجێلی، ئەرزەرۆم و دیاربەکریش دەبنە سەربار..))[٨].

ئەگەر تێکڕای ژمارەی ئەو کوردانەی لە ئەستەمبوڵی کۆندا ژیاون، بە سەرژمێری کوردی ئەستەمبوڵی ئەمڕۆ بەراورد بکەین، ئەوا دەبینین ئەستەمبوڵ (شارێکی کوردانە). ساڵی (١٩٩٨)، سەرژمێری کورد کە لەم رۆژانەی تێیدا دەژین، دەبێ ئەو ژمارانە بەرزتر بووبنەوە. ئەو گێرەوکێشە سیاسییە و ئەو سیاسەتی کۆچ پێکردنەی لەو ژینگەیەدا هەیە کە کوردی تێدا دەژی. لەم سەردەمەماندا شێوەی کۆچی بە کۆمەڵی پێکهێناوە. بەرەو شارە گەورەکان، کە ئەستەمبوڵ لە ریزی پێشەوەیاندایە. (فیلیپ مانسەل)، ئەم تەقینەوە سەرژمێرییەی کوردەی لە ئەستەمبوڵدا گەیوەتە لە سەدا (٢٠-٣٠)، بە یەکێك لەو دۆزە گرنگانە دادەنێ کە لەبەردەمی ئەستەمبوڵدا قوت بووەتەوە. ئەو ژمارەیەی (یەك) ملیۆن و (١٠٠) هەزار کوردەی لە ساڵی (١٩٩٠) دا لە ئەستەمبوڵ دەژیان، هاوتای سەرژمێری هەموو ئەستەمبوڵی سەد ساڵ لەمەو پێشە. لەسەرەتای سەدەماندا سەرژمێری ئەستەمبوڵ نزیکەی دەوروبەری یەك ملیۆن دادەنرا.

8- Oya Baydar, 1950 Sonrası Göç Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cild: 3. İstanbul'daki nüfus hareketliliği konusunda Prof. Ferhunde Özbay'ın yayımlanmış İstanbul Nüfusu adlı bir çalışması bulunmaktadir. Erol Tümertekin, İstanbul'da Nüfus Dağılışı, İstanbul, 1979. Ayrıca E. Tümertekin & N. Özgüç, İstanbul Nüfusunun Doğum yerlerine Göre Dağılışı, İTÜ Mimarlık Fakültesi Şehircilik Enstitüsü Dergisi, no 20-21.

وەك دەبینرێ، رەوتی بە كوردبوونی ئەستەمبووڵ كە سەدان ساڵی خایاندووە و ئەم كۆمەڵە كوردە، لەم سەردەمەماندا لە مۆزاییكی ئەستەمبووڵدا یەك لە بەردەكانی بناغەی شارەكە پێكدەهێنن. ئەمڕۆ لە هەموو گۆشەیەكی ئەستەمبووڵدا دەكرێ كورد ببینرێ. ئەم هەڵوێستە، شیعرێكی (ئەتائۆڵ بەهرامۆغلو)مان بیردەخاتەوە كە بەر لە ساڵانێك لە بارەی ئەستەمبووڵەوە نووسیویەتی و دەڵێ:

كۆڵانەكانی (كیرازلی مەسجید)

...

لــــە رێی گــــەڕانــەوەی لــە كـــارگەوە
كیـژ رەت دەبن بە جلی رەنگ چـووەوە
هـەرزەكـاران لـە سـەرە كـوچـەكاندا
بــــە كــوردی، شــتێلێــك دەڵـــێن

...

كــــۆلهـەلگرێكـــی ســـەد ســـاڵە
زۆرانبــازیی لـەگەڵ سەد كیـلۆ دەكرد
كـــورگـــەلێـــكی زۆر بـچــــووك
لەسەر گوفەكدا جنێوبازیـان دەكرد[*1]

[*1] دەقە توركییەكەی ناو كتێبەكە ئەمەیە:

Kirazlı Mescit Sokağı

...

Fabrika Dönüşü, yorgun Kırılmayla

بەڵێ ئەمجارەیان، بۆ دووەم جار، بە هەر شێوەیەك بێ، گرتنەوە و فەتحی ئەستەمبوڵ لە لایەن کوردەکانەوە دەبینین. ئەم چڕبوونی سەرژمێرە، وەکو کات، سەدان ساڵی خایاندووە، لە خوارەوە وەك مێژوو هەوڵ دەدەم بە کورتی رایانبگەیەنم، هێرشی کوردان بۆ ناو ئەستەمبوڵ وەکو لەمەودوا دەبینین وا بە ئاسانی نەکراوە. ئەو کوردانەی لەو کوردستانەوە بۆ ئەستەمبوڵ کۆچ دەکەن کە، دەستکورتی، بێکاری، پەشێوی و ئاڵۆزیی سیاسی دەستی بەسەردا گرتووە. ئەمجارەیان لێرە لە ئەستەمبوڵ رووبەڕووی گیروگرفتی دیکەو نوێ دەبنەوە. تا دواڕادە زەحمەتە هەر لە ئێستاوە بڕیاری ئەوە بدرێ دۆزی ((بە کورد بوونی)) ئەستەمبوڵ، یانیش بە ((ئەستەمبوڵی)) بوونی کورد لە داهاتوودا چ شێوەیەکی دەبێ. دەکرێ هەندێك گرفتی کەسایەتی، یان شێوەی کەسایەتیی نوێ لەمەودوا کە دەردەکەوێ بپرێنینەوە، بەڵام ئەوەی دیارە ئەوەیە کە ئەم شارە گەورەیە، بەتایبەتی لەمەیدانی ژیانی کولتووریی بەر لە سەدان ساڵ و وەکو ئێستا لە داهاتووشدا لە گۆشەنیگای کوردەکانەوە ئەرکێکی بە بایەخ لە ئەستۆ دەگرێ. چونکە ئەستەمبوڵ بووەتە شاری کولتوورێکی گشتگیر و بووەتە مەڵبەندێکی گرنگی کۆبوونەوەی کولتوورەکان. ئەم پێکهاتە کۆسمۆپۆلیت و رەگەز جیاوازەی ئەستەمبوڵ بە پێچەوانەی خەیاڵپلاوی ئامانجەکانی بزووتنەوە تۆتالیتارییەکانە کە لە مەیدانی مەبەستی پێگەیاندنی مرۆڤی تاك نموونەدا هەیەتی. تەنانەت سوڵتان محەمەدی فاتیح-ی داگیرکەری ئەستەمبوڵیش لە ساڵی (١٤٥٣)دا پێی نەکراوە پتر دەست لە کولتووری خاوەنە کۆنەکانی ئەستەمبوڵ بدا.

Geçer Solgun giysili Kızlar
Kürtçe bir şeyler konuşur
Köşe başlarında delikanlılar.

...

Yüz yaşında bir hamal
Yüz kiloyla didişir
Minnacık oğlanlar
Çöplükte küfürleşir.

لە سەردەمی (سولتان محەممەدی فاتیح) دا، ئەستەمبوولْ بەسەر چوار (قازیـەتی) دابەشکراوە. یەکیان (ئەییووب)ە کە مەلْبەندی قەزای (خاسلەر) پێکدەهێنێ. بەم هۆیەوە، ئەم مەلْبەندە (قازیـەتیی خاسلەر)یشی پێ دەگوترا. سەدان گوندی بەسەرەوە بووە، بە پێی بەلْگە مێژووییەکان، هەندێك لە کوردەکان رێك (٥٠٠) سالْ لەمەوبەر بۆ ئەم قەزا دوورە، دەشتەکییەی ئەستەمبوولْ دوور خراونەتەوە.

بە پێی دەفتەری تۆماری سالْی (١٤٩٨)ی قەزای (خاسلەر) لەبەری ئەورووپای ئەستەمبوولْدا، لەناو سنووری ویلایەتەکەدا دامەزرانی سێ گوندی کوردمان بەرچاو دەکەوێت. ئەم سێ دێیە کە ناویان: دانشمەندلو، دەپەویران و ئیشیقلی - یە و ئەوە روون کراوەتەوە کە ئەو کوردانەی لەم گوندانەدا بوون، بۆ ئێرە دوور خراونەتەوە و هەروەها خەریکی بازرگانی بوون.

ژمارەی ئەم کوردانەی لەم گوندانەدا بوون گەییوەتە (٣٨٢) کەس. لەمانە ژمارەیان لە نیوە نزیك بکرێتەوە (١٦٣) یان ئافرەتن، گەورەترینی ئەم گوندانە (دانشمەندلو)ە. دەفتەری تۆماری سالْی (١٤٩٨)ی قەزای (خاسلەر) لە بارەی گوندەکەوە دەلْێ: ((کوردن، لەو بەرەوە، لە گۆلی (ئەعیان)ـەوە دوور خراونەتەوە، جووتیاری ناکەن و بازرگانی دەکەن، لە کێلْگەکانەوە هیچ بەروبوومێکیان بە دەستەوە نییە)).

لەبارەی (دەپەویران)ی گوندی دووەمەوە هەر لەو بەلْگەنامەیەدا ئەم روون کردنەوانە جێیان گرتووەتەوە: ((کوردن، لەو گوندەی ئەنادۆلْەوە دوور خراونەتەوە کەناوی (دۆکورجون) بووە)). لە بارەی گوندی ئیشیقلی- ی سێیەمیشیانەوە ئەم روون کردنەوەیە بەخۆوە دەگرێ: ((کوردن، لە (ئابی سرفییە)وە دوور خراونەتەوە)). ئەم کوردانەی لەم خاکەدا نیشتەجێ کراون دەتوانین بە دیلی دوورخراوەیان دابنێین. ئەو کەسەی بۆ یەکەمجار لە بارەی ئەم گوندە کوردانەوە کە لە ئەستەمبوولْدان ئاگاداری کردینەوە، پرۆفیسۆر عومەر لوتفی بەرکان - ی ئەندامی پەروەردەی کۆلێژی ئابووریی زانکۆی ئەستەمبوولْ بوو، سالْی (١٩٣٩) لە گۆڤاری کۆلێژی ئابووریدا وتارێکی بەناوی - شێوەکانی ئۆرگانیزیۆنی (رێکخستنی) کرێکارانی خاك (کشتوکالْ) لە سەدەی (١٥-١٦)ی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا- ی بلاوکردەوە و لە بارەی تەنیا دوو گوندی ئەم کوردانەوە کە (دانشمەندلو و ئیشیقلی)ن چەند روون کردنەوەیەکی کورتی خستووەتەروو و

بازی بەسەر گوندی سێیەمی (دەپەویران)دا دابوو، نەك تەنیا ئەم گوندە، بەڵكو باسی هەندێك گوندی موسڵمانی دیكەشی لە لێكۆڵینەوەكەیدا بە بەرچاوەوە نەگرتووە. دوای نزیكەی (٦٠) ساڵ ئەمجارە پرۆفیسۆر ستیفان یەراسیمۆس كە یەكێكە لە لێكۆڵەرەوەكانی ئەنستیتووی فەرەنسیی لێكۆڵینەوەكانی ئەنادۆڵ. ساڵی ١٩٩٨، لەو لێكۆڵینەوەیەیدا كە بەناوی (قەزای خاسلەر لە كۆتاییەكانی سەدەی پانزدەهەمدا) وەی نووسیوە، سەر لە نوێ دەفتەری تۆماری ساڵی (١٤٩٨)ی كە لە بارەی قەزای خاسلەر- موەیە بە بەرچاوەوە گرتووە. ستیفان یەراسیمۆس كە لەبەر رۆشنایی زانستە دیوگرافییەكاندا لێكدانەوەكەی كردووە، وردەكاری و زانستیی رێكوپێكتری لەبارەی (١٨٠) گوندو كۆمەڵەوە كە لە دەفتەرەكەدا جێیان بووەتەوە بە خوێنەران رادەگەیەنێ، لەم لێكۆڵینەوەیەدا هەندێك زانیاریی روونكەرەوە لەبارەی سەرژمێری ئەو كوردانەوە كە لەم سێ گوندە باس لێوەكراوانەدا ژیاون بەمجۆرە ریزكراون:

١. ژمارەی كرێكاری پیاوی پێگەییو.

٢. ژمارەی پێگەییوان كە باجیان لێ وەرگیراوە.

٣. ژمارەی تێكڕای كرێكاری پیاو.

٤. ژمارەی كرێكاری ئافرەتی پێگەییو.

٥. ژمارەی تێكڕای كرێكاری ئافرەت.

٦. ژمارەی تێكڕای كرێكار.

	١	٢	٣	٤	٥	٦
گوندی دانشمەنلو	٥٨	٥٨	١٠٣	٥١	٦٧	١٧٠
گوندی دەپەویران	٢٩	٢٩	٢٨	٢٨	٤٦	١٠٧
گوندی ئیشیقلی	٣٣	٣٢	٣١	٣١	٥٠	١٠٥
كۆی گشتی	١٢٠	٢١٩	١٦٢	١١٠	١٦٣	٣٨٢

بەجۆرە لە سایەی ئەم دوو لێکۆڵینەوەیەی عومەر لوتفی بارقان و ستیفان یەراسیمۆس - ە، یەك لە ئەڵقە کۆن و گرنگەکانی کۆچی کوردان بەرەو ئەستەمبووڵ روون دەبێتەوە. لە بارەی هۆیەکانی دوور خستنەوەی ئەم (٣٨٢) کوردەوە بۆ ئەستەمبووڵ و نیشتەجێ بوونیان لە نزیك ئەستەمبووڵەوە و بە تەواوی زانینی ئەو شوێنەی لێی هاتوون و بەسەرهاتی دواتریان و وردە زانیاریی دیکەیان لەبەر دەستدا نییە. لەو سەرژمێرەدا کە لە سەدەی (١٥)دا، واتە لە ساڵی (١٤٩٨)دا ئەنجام دراوە و بە (٣٨٢) کورد سەرژمێر کراون هێشتا بە تەواوی نەزانراوە کەی هاتوونەتە ئەستەمبووڵ. لەم بارەیەوە ستیفان یەراسیمۆس ئەم روونکردنەوەیە دەدا: ((دەتوانین بڵێین بە تایبەتی نیشتەجێ کردن لە دەوروبەری ئەستەمبووڵدا یەکسەر دوای گرتنی ئەستەمبووڵ، تەنانەت بەر لە نیشتەجێ کردنی خەڵکی بە فراوانی لەناو ئەستەمبوولیشدا دەستی پێ کردووە. بۆ نیشتەجێ کردن، سەرەتا دیلەکانی جەنگ بەکارهێنراون. بەجۆرە بۆ بووژاندنەوەی ئەو زەوییانەی بێ خاوەن و بێ بەروبووم ماونەتەوە. پەیدابوونی کەرەستەی مرۆڤ، کە لە سەردەمی جەنگ و هەراکاندا بەدەست دەکەوتن، کاری بەکارهێنانی ئەو کۆمەڵە تاپۆرانەی مرۆڤە، هاتووەتە گۆڕێ.

ئەو زەوییانەی (تەرکۆس) و دەوروبەری کە سەر بە وەقفی سوڵتان محەمەدی فاتیح-ە، دیارە ناوە ناوە لە لایەن کوردەکانەوە دەستیان بەسەردا گیراوە. لەم بابەتەدا هەندێك رێکخستنی یاسایی بۆ کراوە. لەو بەڵگەنامەیەدا کە لە سەدەی هەژدەدا بەناوی ((حوکمێك لە بارەی تازەکردنەوەی حوکمی پێش لێ گرتنی (قەدەغەکردنی) ئەو دەستدرێژییانەی لە دیوار و هەرچییەکی دیکەی تایبەت بە ئاژەڵ و زەویی ئازادی ناو ئاغەڵی کۆشکدا هەیە، لە تەرکۆس)) باسی کوردیشی تێدایە.

هەروەها گەلێك بەساڵداچووش هەن باسی زۆر لەمێژە هاتنی کورد بۆ ئەستەمبووڵ دەگێڕنەوە، یەك لەمانەی ئەم باسە سەر زارەکییە دەگێڕنەوە، لە ناوچەی (شەهرەمینی – شەهرئەمینی) دا بینیم (تەوفیق چابالار)ە. بە پێی قسەی دایکی کە کوردی مەلاتییەیە، کوردەکان سێ سەد ساڵ لەمەوبەر لەم ناوە نیشتەجێ بوون و گوایە بە مانگا بەخێوکردن گوزەرانیان دابین کردووە. هەندێك لەو کوردانەی لە کۆڵانەکانی (نەجەف) و (گایە)ی (شەهرەمینی) دا نیشتەجێ بوون، لێرە لە دایك بوون و گەورەبوون. پێشتر ناوی کۆڵانی (گایە) لە رابەرەکانی شاردا و لە

تۆمارەکانیدا بە کۆلانی کوردەکان تۆمار کراوە. ئەم ناوە دواتر گۆڕاوە و ناوی گایەی وەرگرتووە. لە شەهرەمینیدا کوردێکی زۆری مەلاتییەیی هەر لە کۆنەوە نیشتەجێ بوون و ماونەتەوە. کوردەکانی (عەرەبگیر)یش زۆرینەن.

پێشەنگەکانی ئەوانەی هاتوونەتە ئەستەمبووڵ

دوای ئەوەی ساڵی (١٤٥٣) ئەستەمبووڵ لە لایەن سوڵتان محەممەدی فاتیحەوە گیراوە، بونیادی دیموگرافیکی ئەم شارە مێژووییە تەواوێك گۆڕاوە، راستتریش ئەوەیە، زانایانە گۆڕاوە. لە سەرەتادا زۆرینەی زۆری دانیشتووانی شار دیانەکان پێکیانهێناوە. دوای ئەوەی سوڵتان محەممەدی فاتیح ئەونی گرتووە، کردەوەی بە موسڵمان کردنی شار گورجتر راپەڕێنراوە. کۆچکردنی خەڵکی لە هەر لایەکی ئەنادۆڵەوە بەرچاو دەکەوێ، لەم بارەیەوە فەرمان و یاسا گەلێك دەردەکرێت. بەرە بەرە سەرژمێری شار پتر دەبێ. بەمجۆرە، ئەستەمبووڵ شێوەی شارێکی فرە نەتەوە وەردەگرێ. فرە کولتووری دەبێتە یەکێك لە تایبەتمەندییە هەرە دیارەکانی شار. رۆم، ئەرمەن، جوو، تورك، ئەرنانووت (ئەڵبانی)، عەرەب، چەرکەس، ئێرانی و کورد، ئەو کۆمەڵە ئەتنیکییە سەرەکییانە پێکدەهێنن کە لە ئەستەمبووڵدا دەژین. بیروباوەڕ و کولتوور دەست بە زۆربوونەوە دەکەن و دەخرێنە ژێر چاودێریی دەوڵەتەوە.

بەر لە گرتنی ئەستەمبووڵ، هیچ زانیارییەکمان بە دەستەوە نییە. لەم بارەیەوە چاوگێڕان بەو کتێبە شیعرەی (گوننار ئەکەلۆف)ی شاعیری سویدی-یەدا کە ساڵی (١٩٦٥) نووسیویەتی سوود بەخشە. لەم کتێبەدا کە بە ناوی (دیوانێك لە بارەی میری ئەمگیۆن-موە)یە، چیرۆکی بەگزادەیەکی کوردی تێدایە، لە جەنگی ساڵی (١٠٧١)ی لای شاری (مەلازگرد)[*٢]دا لە لایەن بیزەنتییەکانەوە بە دیل گیراوە و دواتر هێنراوەتە ئەستەمبووڵ. ئەم بەگزادە کوردە، چوار پێنج

[*٢] ئەو جەنگەیە لە نێوان سەلجوقییەکان و بیزەنتییەکاندا بووە و تێکشکانی لەشکری بیزەنتی بۆ یەکەمجار تورکی سەلجوقی لە سنووری خۆرهەڵاتی تورکیای ئێستاوە چوونەتە ناوەوە..

ئەم رووداوە نێرە نموونەیەکی دیکەی وەك سووتەمەنی بەکارهێنانی کوردە، بێ ئەوەی بەرژەوەندییەکی بۆ خۆی تێدابێ، یان کەس منەتی پێی بێ و... تەنانەت بێ ئەوەی هەر ناویشی بهێنرێ (وەگێڕ).

ساڵ لە زیندانی (ڤلاچێرنە)ی ئەستەمبوڵدا بە دیلی دەمێنێتەوە. ئەشکەنجەیەکی زۆر دەچێژێ. بەر لە ئازاد کردنی، چاوەکانی هەڵدەکۆڵرێ. لەگەڵ ئافرەتێکی (کیژ)دا بەرەو (وان)ی شاری خۆیان بەرێ دەکەوێ. دوای ئەم بەدکارییانە، بەگزادەی کورد بە دەم ورێنە کردنەوە هەر دەڵێ: ((جارێکی دی، هەرگیز .. کۆنستانتینۆپڵ!)) و نەفرەت بەسەر ئەستەمبوڵدا دەبارێنێ. بەڵێ ئەم سەفەرەی ئەستەمبوڵی بەگزادەی کورد بۆ یەکەم جار بە هاوڕێیەتیی شیعر سەرنجمان بۆ بابەتی بیزەنتی و کۆنستانتینۆپڵ و کورد رادەکێشێ. گوتنار ئەکەلۆف بۆ ئەوەی شێوەی کۆتایی بە دیوانەکەی ببەخشێ، بەهاری (١٩٦٥) هاتووەتە ئەستەمبوڵ و لە هەندێك شوێنی مێژوویی هەر لە جێی خۆیدا کۆڵیوەتەوە.

کۆچی کورد رووەو ئەستەمبوڵ هەر لە (١٤٥٣)ی ساڵی گرتنییەوە هەمیشە درێژەی بووە و لە شێوەی شەپۆلدا تا ئەمڕۆمان بەردەوام بووە. دوای (١٤٥٣)ی ساڵی گرتنی ئەستەمبوڵ لەلایەنسوڵتان محەممەدی فاتیح-ەوە، وەك لەسەرەوە باسمانکرد، کۆچی موسڵمانان بەرەو ئەم شارە، زانایانە پەرەی پێ دراوە. لەناو گرووپەکانی ئەم موسڵمانانەدا کوردیش هەن. دوای ئەوەی سوڵتان محەممەدی فاتیح ئێرەی بە دەست خست، ژمارەی ئەو کوردانەی تاك تاك یان لە شێوەی گرووپدا هاتوونەتە ئەستەمبوڵ رۆژ بە رۆژ دەست بە پتر بوون دەکا.

بە پێی ئەو زانیارییانەی لە سەرچاوەکاندا جێیان گرتووەتەوە، یەك لەوانەی لە پێشەنگەکانی ئەو کوردانە بووە کە هاتوونەتە ئەستەمبوڵ، (مەلا گۆرانی)یە کە بە مامۆستای فاتیح (سوڵتان محەممەدی فاتیح- وەرگێڕ) دەژمێررێ. مەلا گۆرانی ساڵی (١٤١٠) لە ناوچەی شارەزووری عێراقدا هاتووەتە جیهان. لە شارە گەورەکانی وەکو: بەغدا، شام، قودس و قاهیرەدا ماوەتەوە و لەو ناوانەیدا خوێندووە.

مەلا گۆرانی کە بە شیهابوددین ئەحمەد و جار نا جاریش بە ئەحمەدی گۆرانی ناسراوە. لەسەر داوای سوڵتان موورادی دووەم، ساڵی (١٤٤١) دێتە ئەنادۆڵ و ساڵی (١٤٤٢) لەمەدرەسەکانی[٥٣] شاری (بورسە) دەست بەکار کردن دەکا. ساڵی (١٤٤٣) دەبێتە

---

(٥٣) مەدرەسە: ئەو مزگەوتانەی خوێندنی ئایینییان تێدا ئەنجام دراوە (وەرگێڕ).

مامۆستای سوڵتان موحەممەدی فاتیح کە ئەوسا لە (مانیسە) بووە. لەسەردەمی گرتنی ئەستەمبووڵدا مەلا گۆرانی تێکەڵ بەو یەکە سەربازییانە بووە کە لە (ئەدرنە)وە بەرەو ئەستەمبووڵ چوون، تەنانەت بیرۆکەی گرتنی ئەستەمبووڵ بۆ یەکەمجار لە لایەن ئەمەوە بە سوڵتان راگەیەنراوە و لەم بارەیەوە قسەی ئەوتۆ هەیە، گوایە مەلا گۆرانی، یەك لەو کەسانە بووە، گرتنی ئەستەمبووڵیان بە سوڵتان سەلماندووە. دوای ئەوەی ئەستەمبووڵ دەگیرێ، مەلا گۆرانی لە (قازییەتیی عەسکەری) دادەمەزرێ. دواتر ماوەیەك لە بورسە فرمانی پێ دەدرێ. لەوێوە دەچێتە قودس. دووبارە دەچێتەوە ئەستەمبووڵ، گۆرانی کە شوێنی زۆر گەڕاوە، لە (١٤٨٠) دا کراوەتە شەیخولئیسلام، دوای ساڵێك، سوڵتان محەممەدی فاتیح کە قوتابیی بووە، کۆچی دوایی دەکا. مەلا گۆرانی، ئەم کارەی (شەیخولئیسلامەتییە)ی تا ساڵی (١٤٨٨) بەڕێوە بردووەو هەر لەو ساڵەدا کۆچی دوایی کردووە.

لە هەموو سەرچاوەکاندا مەلا گۆرانی بە کەسێکی خێرخواز ناسراوە. مزگەوتێکی زۆر، مەدرەسە و دامەزراوەی خێرخوازیی کردووەتەوە، هەندێك لەمانە لە توانایاندا بووە تا ئەم سەردەمەی دواییانەدا بژین. ناوی مەلا گۆرانی بە هەندێ لەم دامەزراوانەی لە ئەستەمبووڵدان و بەشوێنەکانیان دراوە. لە ئەستەمبووڵ مزگەوت (جامیع)، نوێژگا (مەسجید)، گەڕەك، شەقام و کاروانسەرامان بەرچاو دەکەوێ، ناوی مەلا گۆرانییان پێوەیە. لە کۆنەوە خانی مەلا گۆرانی و مەدرەسەی مەلا گۆرانی لە ناوچەی (ئەمینۆنۆ) دا هەبووە. شەقامی مەلا گۆرانی و گۆڕی مەلا گۆرانی لە (فندقزادە) دایە و مزگەوتی کەنیسەی وەفا کە لە (وەفا) دایە هەر ئەو مزگەوتەیە کە بە مزگەوتی مەلا گۆرانی دەناسرێ. بە لای (ئەکرەم حەققی ئایڤێردی)یەوە ئەو شوێنانەی ناوی نوێژگەی مەلا گۆرانی و گەڕەکی مەلا گۆرانی-یان لێ نراوە، دوای سەردەمی فاتیح هاتوونەتە ناو مێژووەوە. مەلا گۆرانی لە سەردەمی پاشایەتیی سێ سوڵتان (موورادی دووەم، سوڵتان فاتیح، سوڵتان یاوز سەلیم) داو لە سێ پایتەختی گەورەی (بورسە، ئەدرنە، ئەستەمبووڵ)دا ژیاوە. لەو روانگەیەوە بایەخ بەدەست دەهێنێ، کە یەکێکە لەو کوردانەی بۆ جاری یەکەم پێیان ناوەتە سەر خاکی ئەستەمبووڵەوە. مەلا گۆران-یەنکە دەیان کتێبی داناوە. وەکی تریش نووسەرێکی بەناوبانگی سەردەمی خۆی بووە. یەك لەوانەی بۆ یەکەمجار کورد بوونی رەسەنی ئەتنیکیی مەلا گۆرانی-ی روون کردووەتەوە، ف. بابنگەر-ی مێژوونووسی فەرەنسییە کە لە بارەی مێژووی عوسمانییەوە کۆمەڵە توێژینەوەیەکی هەیە. تا ئێستا لە بارەی

مەلا گۆرانییەوە لێوردبوونەوەیەکی زۆری جیا جیاو توێژینەوە ئەنجام دراوە. یەك لەمانە لە لایەن ئەحمەد ئاتەش-ەوە ئامادەکراوە و لە ئەنسکلۆپیدیای ئیسلامدا بڵاوکراوەتەوە. لە چاپە نوێیە ئینگلیزییەکەی ئەم ئەنسکلۆپیدیایەدا هەر ئەو بابەتە ئەجارەیان لە لایەن ژ.ر. والش-ەوە چاوی پێداگێڕاوەتەوە و سەر لە نوێ نووسراوەتەوە. لەبارەی مەلای گۆرانی و بەرهەمەکانییەوە نامەیەکی دوکتۆرا هەیە کە، د.ساقب یلدز ئامادەی کردووە. هەروەها بەر لەوەی لێکۆڵینەوەی مەلا گۆرانی و لێکدانەوە (تەفسیر)ی قورئانی پیرۆز-ەکەی ساقب یلدز لە شێوەی کتێبێکدا بڵاوبکرێتەوە، لێکۆڵینەوەیەکی دیکەی کە پەیوەندیی هەر بەم بابەتەوە هەیە، لە گۆڤارێکدا بڵاوکرایەوە. جگە لەمە، ئەو باسانەی (سائیمە ئاك گوین) لە بارەی مەلا گۆرانی-یەوە و ئەوەی (ناجی قەرەدەنز) کە لە بابەت گۆڕەکانی مەدرەسەی مەلا گۆرانی-یەوەی نووسیوە، دوو تێزی دەرچوونی پێشکەش بە زانکۆی ئەستەمبووڵ کراون[٩].

ئەبو سەسوعوود ئەفەندی (١٤٩١-١٥٧٥) یەکێکە لەو کوردانەی کە ساڵانێکی دوور- درێژ لە سەردەمی سوڵتان سولەیمانی قانوونی و سوڵتان سەلیمی دووەمدا شەیخولئیسلامەتیی کردووە.

9- Ahmed Ateş, Molla Gürani, İslam Ansiklopedisi, Cilt: 8, İstanbul, Dördüncü baskı, 1987, s. 406-408. J.R. Walsh, molla Gurani, The Encyclopaedia of İslam (New edition, vol. 11, 1965). F. Babinger, Mehmed der Eroberer und seine Zeit, 1953, s. 518. Sakıp yıldız, Molla Gürani ve İastanbul Fethindeki Rolü, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler fakültesi Dergisi, no 3, 1979. Sakıp yıldız, Fatih'in Hocası Molla Gürani ve Tefsiri, İstanbul, Sahaflar kitap Sarayı yayınları: 5, yayın yılı burada belirtilmemiş. Saime Akgün, Molla Gürani, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Mezuniyet Tezi. Tez no 4409. Naci Karadeniz, Molla Gürani Medresesi Mezarları,= Molla Gürani, Cerrah Mehmed Paşa, Haseki Sultan ve Bayram Paşa ile nakşibendi medresesi mezarları. İstanbul, Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Mezuniyet Tezi. Tez no 4147. 1965-66.

ئەبوسسوعوود ئەفەندی کە لە گوندی مودەرریس-ی دەوروبەری ئەستەمبوولدا لە دایك بووە، کوڕی زاتێکە ناوی شێخ موحیێددین مستەفا بووە. بنەماڵەکەی لە (ئامێدی)یەوە، کە یەکێکە لە شارە کۆنەکانی باشووری کوردستان، کۆچی بۆ ئەستەمبوول کردووە، بەم هۆیەوە لە سەرچاوەکاندا بە ناوی ئەبو سسوعوود عەمادی-یەوە ناسراوە. ئەبوسسوعوود ئەفەندی لە ئەستەمبوول لە مەدرەسەکانی داود پاشاو مەحموود پاشادا کار دەکا. دواتر دوای ئەوەی لە ئەستەمبوول و شوێنانی دی قازییەتی دەکا. ساڵی (١٥٤٥) بە شەیخولئیسلام دادەمەزرێ. ئەبوسسوعوود ئەفەندی یەکێکە لەو پیاوە ئایینییە کوردانەی بیست و حەوت ساڵی رێك شەیخولئیسلامەتیی کردووە، کاتێك لە تەمەنی هەشتاو چوار ساڵیدا کۆچی دوایی دەکا، لە تەك ئەو قوتابخانەیەیدا دەنێژرێ کە لە (ئەییووب)دا بە دروستکردنی داوە. لەلایەکی دییەوە ئەبوسسوعوود ئەفەندی بە زمانی جیا جیا کتێبی ئایینی و شیعری نووسیوەتەوە. شەقامێکی ناسراوی ئەستەمبوول کە لە نێوانی ناوچەی (سرکەجی)و (سولتان ئەحمەد) دایە، ناوی ئەوی لێ نراوە. بە پێی بۆچوونی ئیبراهیم عەلائەددین گۆڤسا، لە (ئویسلویپ) مزگەوتێك و لە ئەستەمبوولیشدا حەمامێك هەیە، بەناوی ئەوەوە دروست کراون.

یەکێکی دیی ئەو کوردانەی لە سەرەتاکاندا هاتوونەتە ئەستەمبوول ئیدریسی بتلیسی-یە (١٤٥٢-١٥٢٠). بنەماڵەی ئیدریسی بتلیسی کە بە یەك لە پیاوانی دەوڵەت و بە مێژوونووس ناسراوە، ماوەیەکی زۆر لە تەورێز (تەبریز) ماوەتەوە، کوڕی شێخ حیسامووددین بەگی بتلیسی- یە. دوای مردنی باوکی تەورێز بەجێ دەهێڵێ و ساڵی (١٤٩١) دێتە ئەستەمبوول و تێیدا نیشتەجێ دەبێ. لە سەر تکای سولتان بایەزیدی دووەم (١٤١٨-١٥١٢) بۆ نووسینی مێژووی عوسمانی. کتێبی (هەشت بە هەشت)ی ئامادە دەکاو دەبێتە هۆی ئەوەی ناوبانگێکی گەورە بە دەست بخات. دواتر کە یاوز سولتان سەلیم (١٤٦٧-١٥٢٠) دەچێتە سەر تەختی سولتانییەتی، لەو سەردەمەدا تەنگژە دەکەوێتە پەیوەندییەکانی ئێران-عوسمانی، بەناوی کوردانەوە دێتە لای عوسمانییان. بەجۆرە ئەو پەیوەندییانەی نێوان ئیدریسی بتلیسی و سەرادا پتر پەرە دەستێنێ. ئیدریسی بتلیسی کە لە ساڵی (١٥٢٠)ی ساڵی مردنی یاوز سولتان سەلیم-دا مردووە، لە باخچەی نوێژگا (مەسجید)ێکدا، لە نزیك ئەو کۆشکەیدا کە

هەر بە ناوی خۆیەوە لەگەڵ چەشمەیەکدا[٤*] لە (ئەیووب)دا دروستی کردبوون و لە تەك زمینەب خاتوونی هاوسەریدا دەنێژرێ[١٠].. هەر چەند ئیدریسی بتلیسی وەك کەسایەتییەکی سیاسی لە خۆی دەدوێ، ئەو پتر وەکو مێژوونووسێك دەناسرێ. بەشدارییەکی زۆری لە نووسینی مێژووی عوسمانیدا کردووە. ئەگەر ئەو نووسینانەی بە عەرەبی و فارسی و تورکی نووسیونی و لە بارەی بابەتی جیا جیاوە دەیان دانراوی بە بەرچاوەوە بگرێن و پێویست بەوە بکا بە زمانی سەردەم بدوێین، ئەوەمان بۆ دەردەکەوێ، ئیدریسی بتلیسی، زانایەکی ئەو سەردەمە بووە.

ئیدریسی بتلیسی کە ساڵی ١٥٢٠ کۆچی دوایی کردووە لە ئەییووب دادەنیشت. لێرەدا بەناوی کۆشکی ئیدریسی-یەوە کۆشکێکی دروست کردبوو، لەم سەردەمەی ئێستاماندا شەقامێك و گەڕەکێکی ناوچەی ئەییووب هەر بەم ناوەوە دەناسرێ. لە تەك شەقامی کۆشکی ئیدریسدا بە ناوی کۆڵانی ئیدریس-ەوە کۆڵانێکی لێیە. لە سەرچاوەکاندا باس لە قوتابخانەی ئیدریسی بتلیسی و مزگەوتی ئیدریسی بتلیسی-ش کراوە. چەشمەی (ڕایەت کمشان خەلیفە)ی سەر شەقامی کۆشکی ئیدریس لە لایەن ئیدریسی بتلیسی-یەوە دروست کراوە. لەبەر ئەوەی ساڵی ١٨٦٨ لە لایەن خەڵقە رایەت کمشان - ەوە نۆژەن کراوەتەوە، ئێستا بەم ناوەوە دەناسرێ. لە نووسراوێکدا کە لەسەر چەشمەکەدا چەسپێنراوە، ئەوە روون کراوەتەوە کە لە سەدەی (١٦)دا لە لایەن ئیدریسی بتلیسییەوە دروست کراوە. لە کتێبی (ئەییووب سوڵتان، قاوەخانەی لۆتی و

[٤*] چەشمە: حەوزێکی داپۆشراوە، بەلورعە (بۆریی ئاو)ی بە دەوردایە، بۆ دەستنوێژ هەڵگرتن و دەمرچاو شۆردنی ریگوزاران، لە ناو مزگەوت و سەرە رێیاندا بە ئەندازەی رازاوە و جوان دروست دەکرێ .. (وەرگێڕ).

10- F. Babinger, Die Geschichtschreiber der Osmanen und ihre Werke, leipzig, 1927. Mehmed Chükri (şükri), Das Heyş Bihişt des idris Bitlisi- I. Teil: von den Anfangen biz zum Tode Orhans. Der Islam xıx, 1931. Hasan Tavakkoli, İdris Bitlisi'nin "Kanun-i şahenşahi" sinin Tenkidi, Neşri ve Türkçeye Çevirisi, basılmamış doktora tezi, IÜEF Tarih Bölümü, 1974. Mehmed Bayrakdar, Bitlisli İdris, Ankara, 1991.

دەوروبەری)ی م.مەسعوود کۆمان لە بابەتی ئیدریسی بتلیسیدا دەڵێ: ((کە لە بەردەمی چەشمەی گوێویش سوێو- دا بە ڕێگاماندا بەردەوام بووین، بە دەستەچەپدا لەسەر بەنداودا ئیدریسی بتلیسی نێژراوە. لە پشت هەر ئەو بەنداوەدا ئەو مزگەوتە منارە کورتەی کە دەبینرێ هی زەینەب خاتوونی هاوسەری ئەم زاتەیە و بەهۆی نۆژەنکاریی جۆراوجۆرەوە تایبەتمەندییەکانی لە دەست داوە. بە خۆشی لەسەر ئەو بەنداوەدا نێژراوە کە هەر لەو ڕیزەدایە. ئەم بەنداو و بەریەستانە لە لایەن ئیدریسی بتلیسییەوە توندو پتەو کراونەتەوەو ڕێ لە ڕمان و داتەپینی خۆڵ گیراوە. هەر بە پێی ئەم سەرچاوەیە ئەیووب بە ناوی زەینەب خاتوونی هاوسەری ئیدریسی بتلیسییەوە چەشمەیەك و نوێژگایەکی لێ دروست کراوە. ئیدریسی بتلیسی نزیکەی بیست کتێبی داناوە، گرنگترینی ئەمانە ئەو لێکۆڵینەوە مێژوویەیەتی کە بەناوی (هەشت بە هەشت)ەوە لە بارەی مێژووی دەوڵەتی عوسمانییەوە ئامادەی کردووە. هەندێك زانیاریی بیۆگرافی لە بارەی هەشت سوڵتانی یەکەمی دەوڵەتی عوسمانییەوە بە زمانێکی ئەدەبی لەم کتێبەدا تۆمار کراوە کە گەلێك روونووسی هەیە. هەندێك لە بەشەکانی ئەم کتێبەی وا بە فارسی نووسراوە، بۆ زمانی تورکیی عوسمانی وەرگێڕاوە. ئەم کتێبەی (هەشت بە هەشت)ە، کە یەکێکە لەو کتێبانەی بە دانسقە دەژمێررێن، روونووسێکی لە کتێبخانەی زانکۆی ئۆپسالای سوێددایە. وەرگێڕانە عوسمانییەکەی، هەندێك لە بەشەکانی ئەم کتێبە مێژووییە، لە بەشی دەستنووسەکانی خۆرهەڵاتیی کتێبخانەی میللیی سوێدا تۆمار کراوە. ئەم کتێبە بە شێوەیەکی زۆر چاك پارێزراوە و بە بەرگی ڕەنگا و ڕەنگ بەرگ کراوە، لەو دەمەدا کە لێکۆڵینەوەیەکم لە بارەی پەیوەندییەکانی سوێد- کوردەوە ئامادە دەکرد لە سوێد، بۆم لواو بە بینینی ئەم کتێبە و وەرگێڕانە عوسمانییەکەی شادبووم. شەرەفخان کە یەکێکە لەو زانا کوردانەی بۆ یەکەمجار مێژووی کوردی نووسیوەتەوە، لە بارەی کتێبی هەشت بە هەشتی ئیدریسی بتلیسییەوە دەڵێ: ((..ئەم کتێبە لە جوانیی گوفتاردا، لە ڕەوانبێژیی داڕشتنی ڕستەدا، بە پێشەکییە ڕەوان و درەوشاوەکەیدا تا بەرزترین پلە نرخدارە، دەتوانین بڵێین ئەمە لە جوانی و ڕێکوپێکیدا کتێبێکی بێ وێنەیە)). لە ڕێی شەرفنامەوە ئەوە تێدەگەین کە ئیدریسی بتلیسی، لەسەر داواکردنی یاوز سوڵتان سەلیم کتێبی مێژوویی (سەلیمنامە)ی نووسیوە، هەروەها شیعریشی داناوە. ئەمجا ئیدریسی بتلیسی، وەك شاعیرێك بەرەو ڕوومان دەبێتەوە، یەك لەوانەی نووسەرایەتیی ئیدریسی بتلیسی بە بایەخدار دەزانێ: ف. بابنگەر- ە. هەندێك

لێکۆڵینەوە و توێژینەوە لە بارەی کتێبەکانی ئیدریسی بتلیسییەوە کراوە. محەممەد شوکری بە ئەڵمانی لێکۆڵینەوەیەکی لە بارەی هەشت بە هەشتەوە هەیە. حەسەن تەڤەنکۆللی ساڵی ١٩٧٤ لە بارەی ئیدریسی بتلیسی و کتێبی ((شاهەنشای قانوونی))یەوە تێزێکی دوکتۆرای ئامادە کردووە. بۆ دواجاریش لە بارەی ئیدریسی بتلیسییەوە کارێکی بیۆگرافیك لە لایەن محەمەد بەیراقدارەوە بە تورکی بڵاوکراوەتەوە.

بابەتێکی بە بایەخی دیکەش رووداوی بە خنکان (مردنی) دوو نەوەی ئیدریسی بتلیسییەوە لە ناوچەی غەڵەتەی ئەستەمبوڵدا. ئەمانە منداڵی ئەبولفەزڵ محەممەد ئەفەندیی کوڕی ئیدریسی بوون. شەرەفخانی مێژوونووسی کوردی بەناوبانگ، لە کتێبی شەرەفنامەدا ئەم بابەتەی هەندێك روون کردووەتەوە: ((ئەبولفەزڵ ئەفەندیی کوڕی مەولانا ئیدریسی تا دوا پلە پایە بەرزو ژێر بوو. لە سەردەمی سوڵتان سولەیمان خان - دا پایەی دەفتەرداریی[*] روومێلی- دا[6*] بووە و ماوەیەکی زۆر لەوێ ماوەتەوە. دوو کوڕی هەڵبژاردەی هەبوو، بەڵام بەر لەوەی پێبگەن لە میوە و بەری هەردوو ئەم هەڵبژاردانە بێبەش بوو. رۆژێکیان لەگەڵ هەردوو کوڕەکەی سواری کەشتی دەبێ، لە بەری غەڵەتەوە دەهات. لەناکاوێکدا شەپۆلەکانی دەریا بەیەکیدیانیدا داو بە توندی دەستیان بە هەڵچوون کرد. بەم هۆیەوە کەشتی وەرگەڕاو دوو کوڕی بوونە قوربانی و لە نێو شەپۆلە ناپاکەکانی دەریادا خنکان. هەردووکیشیان لە بەهاری منداڵێتیدا و لە سەرەتای لاوییاندا بوون و هێشتا لەم جیهانەوە کە، مانی بۆ نییە، بۆ ئەو جیهانەی لەناوچوونی نییە، هیچیان نەبەخشیبوو)). دواتر شەرەفخان لە بارەی ئەم رووداوە ناخۆشەوە ئەم دێڕە شیعرانە تۆمار دەکا: ((کەشتیی کەسێك کە بەو تۆفانەیەوە نوقم دەبێ کە رزگار بوونی لێ نییە، چنگی ئەو قەدەرەی لە بەرامبەرەوە دێ، لەناو ئاودا دەستی مەلەوان دەشکێنێ))[7*]. بەلای

---

[*] دەفتەردار: دەفتەرگری داهات و خەرجیی حکوومەت، کارمەندی بەرپرسی کاروباری دارایی (وەرگێڕ).

[6*] روومێلی (رووم + ئێلی): مەبەست لە نیمچە دوورگەی بەلکانە (وەرگێڕ).

[7*] شیعرەکە لە رەسەنە فارسییەکەیدا دەڵێ:

· کشتی هرکس کە شد غرق بطوفـان أو
پنجهء عکس اندر آب دست شناور شکست

شەرەفخانەوە پێش ئەوەی ماوەیەکی بەسەردا بڕوا، بە کاریگەریی ڕووداوەکە، باوکیشیان دەمرێ. بە پێی ئەم ڕووداوە دەتوانین بڵێین لە سەدەی شانزەهەمدا هەندێك بنەماڵەی کورد پێکەوە لە ئەستەمبوولدا بوون. بە لای محەمەد بەیراقدارەوە کوڕی ئیدریسی بتلیسی،ساڵی (١٥٤٢) بە دەفتەرداری ڕوومێلیی ئەستەمبووڵ دامەزراوە، تا ساڵی (١٥٧٦)ی مردنی هەر لە ئەستەمبوولدا ژیاوە. لە حەوشەی مزگەوتی دەفتەرداری تۆپخانەدا کە بەناوی خۆیەوە دروست کراوە، نێژراوە.

کەسایەتییەکی دیکەی بتلیسی کە چووەتە ئەستەمبووڵ، شوکری - ی شاعیرە کە بەو شیعرە جوانانەیەوە ناسراوە کە نووسیونی. ئەم شاعیرە بە لای ف.بابینگەرەوە، لە بەشی دوایی کتێبی سەلیمنامەدا ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە لە بنەماڵەیەکی کوردەوە هاتوون. شەرەفخان دەڵێ: شوکری دوای ئەوەی دەچێتە خزمەتی شەرەفخانی حوکمداری بتلیس- گۆڕاوە: ((دوای ئەمە هەڵوێستی گۆڕاو لە کۆتاییدا چووەتە کۆڕی تایبەتی سوڵتان سەلیم خان و وەك یاوەرێکی ڕیزی پێشەوەی لێ هاتووە)).

واتە:

کەشتیی هەر کەسێك بە تۆفانی ئەو نوقم بێ

چنگی ڕەنگدانەوەی ناو ناوی (چنگی قەزاو قەدەر) دەستی مەلەوان دەشکێنێ.

مامۆستا مەلا جەمیل ڕۆژبەیانی بەجۆرەی لێکداوەتەوە:

ئەگەر کەشتیی هەر کەسێك بە تۆفانی ئەو نوقم بوو، سێبەری پەنجە ڕەنگدانەوەکەی ناو ناوی، دەستی کەشتیبیوانەکە دەشکێنێ.

بڕوانە: شرفنامە- تألیف الأمیر شرف خان البدلیسي- ترجمة: محمد جمیل الملا أحمد الروژبیاني- الطبعة الثانیة- نشر مؤسسة موکریاني للطباعة و النشر- مطبعة وزارة التربیة- أربیل- ٢٠٠١- ص/٥٨٢ (وەرگێڕ).

که سەرچاوەکانم دەیشکێنی، لە سەدەی حەڤدەدا لە ناو ئەو کارمەندانەی سەرادا کە باوەڕیان پێ دەکرا، ڕووبەڕووی هەندێك کوردی دیکە بوومەوە. یەك لەو نموونانە یووسف نابی ئەفەندیی شاعیرە (١٦٤٢-١٧١٢). نابی کە لە کوردەکانی ئورفە بووە، لە سەردەمێکدا کە بیست و سێ ساڵان بووە. لە سەردەمی محەممەدی چوارەمدا دووجار چووەتە ئەستەمبووڵ. بووەتە نووسەری دیوان و ساڵی (١٦٧٨) دەخرێتە سەر کاری کەتخودایی. گۆڕەکەی لە گۆڕستانی (قەرەجە ئەحمەد)ی ئەستەمبووڵدایە. یەکێك لەوانەی حەزیان لە گاڵتە بووە لە بارەی نابی-یووسف ئەفەندی - یەوە گوتوویەتی:

نـابی بی نابی ایدەن حسن نظر

أورفـە کوردندە ظرافت نـەگـرز[11] [(٨*)]

وەك ئەوەی لە نموونەکانی مەلا گۆرانی، ئەبوسسوعوود ئەفەندی، ئیدریسی بتلیسی، ئەبولفەزڵ محەممەد ئەفەندی، شوکریی شاعیر و یووسف نابی ئەفەندی .. دا بینرا، بەتایبەتی ئەو کەسایەتییانەی لە چینی زانایانی کوردن کە بۆ یەکەم جار بانگهێشتی ئەستەمبووڵ کراون، چوونە ژێر خزمەتی سەرایان دابین کراوە و هەندێك دەستکەوتی تایبەتی و کارناسانییان بۆ کراوە. لە دەرەوەی ئەم زانایانە، کوردی دیکە هەبوون بە ئامانجی جیا جیاوە چووبوونە ئەستەمبووڵ، بە تایبەتیش لەناو ئەمانەدا ئەو بەگزادە کوردانە بەرچاو دەکەون کە بۆ چاکترکردنی هەڵوێست و بارودۆخیان بە نیازی پەیوەندیی نیمچە دیپلۆماسی هاتوونەتە ئەستەمبووڵ. پیترۆ دێللا ڤێللا - ی گەڕیدەی ئیتاڵیایی لە سەدەی حەڤدەهەمدا لە ماوەیەکدا کە سەری لە ئەستەمبووڵ داوە، لەوێ بەگزادەیەکی کوردی چاوپێ دەکەوێ: ((ئەم میرە، هاتووەتە ئەستەمبووڵ تا ئەو خاك و زەوییانەی کەمێك بەر لە مردنی نافیز پاشا لێی وەرگیراوە و سەر لە نوێ وەریگرتووەتەوە، هاتووەتە ئەستەمبووڵ بۆ ئەوەی وەرگرتنەوەی

11- Mehmed Süreyya Bey, Sicilli Osmani (yeni baskı), S. 1219.

(٨*) واتە: ئەوەی (نابی)ی کردووەتە ئەو (نابی)یە، وردەکاری و بەرچاو ڕوونییەتی، ئەگەر نا ئاسکی و ڕەوشت بەرزی.و هەڵسوکەوتی چاك، کەی لە لای (کوردەکانی ئورفە)دا دەست دەکەوێ؟! (وەرگێڕ).

تەواوی زەوییەکانی ساغ بکاتەوە))[١٢]. ئەم میرە کوردەی داواکارییەکانی بۆ جێبەجێ کراوە، نزیکەی دوانزدە هەزار کورد دەخاتە ژێر فەرمانی پادشا بۆ ئەوەی لە جەنگی عوسمانی-رووس-دا ئامادە بن. سەرەك و پیاوماقوڵی کوردی دیکەشمان بەرچاو دەکەوێت کە بۆ یەکلاکردنی کێشە و پێکدادانەکانی دەوروبەر و ناوچەکانی خۆیان هاتوونەتە ئەستەمبووڵ. لەناو ئەماندا نافرەتی ئەوتۆش هەن جێی مێردەکانیان گرتووەتەوە[١٣] ئەو کوردانەی ئەم سەردانە کاتییانەی ئەستەمبووڵیان دەکرد کە دەگەڕانەوە هەرێمەکانی خۆیان چیرۆکی جیاجیایان بۆ خەڵکەکە دەگێڕایەوە، ئەو چیرۆکە گێڕراوانە لە ناو خەڵکیدا لە بارەی ئەم شارە بەشکۆیە، مەراقێکی گەورەی دەورووژاند- لە سایەی ئەم چیرۆکە رەنگینانەدا ((مەراقی ئەستەمبووڵ)) هەمیشە لە ناو کورداندا بە زیندوویی راگیراوە. لەم دەمانەدا کۆچی مرۆڤە سادەکان بۆ ئەستەمبووڵ بەردەوام بووە. بە کورتی لە نێوانی سەدەکانی (١٥-١٨) لە کوردستانەوە لە هەموو چینێك کۆچی مرۆڤمان بۆ ئەستەمبووڵ بەرچاو دەکەوێ.

لە سەدەی (١٨)دا ژمارەی کوردەکان لە ئەستەمبووڵدا بەرەبەرە پتر دەبێ، لە ئەنجامدا، لێرە لە قەوارەیەکی گچکەدا کۆمەڵێکی کوردی پێکدێ. هەندێك لەو کوردانەمان بەرچاو دەکەون کە لە ئەستەمبووڵدا دەژیان، بەشدارییان لە یاخیبوونەکەی پاترۆنە (وەستا) خەلیل کردووە، کە ساڵی (١٧٣٠) لە ماوەی فەرمانڕەوایی سوڵتان ئەحمەدی سێیەمدا بەرپا بووە[١٤]. ناوی هەندێك کوردی وەك چەلۆی کورد و چۆماری کوردمان لەسەرچاوەکاندا بەرچاو دەکەوێت کە بەشدارییان لەم راپەڕینەدا کردووە. وەکو زانراوە خەڵکی راپەڕیو هێرشیان بردووەتە سەر دامودەزگاکانی دەوڵەت و لەو ماوەیەدا زۆرێك لە پیاوانی دەوڵەت کوژراون کە لە پێش

12- İsmet Şerif Vanli, batılı Eski Seyyahlarin Gözüyle Kürtler ve Kürdistan, Avesta, İstanbul, 1997, s. 23.

13- Rohat Alakom, Li Kurdistanê Hêzeke Nû: Jînên Kurd, Stockholm, 1995, s. 32-33.

14- 1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi, yayan: Faik Reşit Unat, Ankara, 1943, s. 62. Bu Konuda Bak, Reşat Ekrem Koçu, Patrona Halil, 1968.

هەموانەوە ئیبراهیم پاشای —داماد-ی نەوشەهری بوو. لە کۆتاییەکەیدا سوڵتان ئەحمەدی سێیەم ناچار بووە لە تەختی سوڵتانێتی بکشێتەوە. پشت بە هەندێك سەرچاوە، رەشاد ئەکرەم کۆچو رۆمانێکی لە بارەی پاترۆنە خەلیل-ەوە نووسیوە، تێیدا لە نرخی ئەم راپەڕینە کەم دەکاتەوە و بە یاخیبوونێکی بەرامبەر دەوڵەت هەلیدەسەنگێنێ و رەخنە لە بزووتنەوەکە دەگرێ. لە کتێبی (پاترۆنە خەلیل)ی رەشاد ئەکرەم کۆچودا کوردەکان لەگەڵ نوێنەرانی کەمایەتییەکانی دیکە دەکەونە بەر رەخنە و کورد بە: ((کوردگەلی لغاوکەری ئەسپێی خۆی)) پێناسە دەکا. بەڵام دیدی کەسانی دیکەش هەن کە بە چاوێکی دیکەوە سەیری ئەم بزووتنەوەیە بکەن کە لە ئەنجامی نارەزایی خەڵکدا بەرامبەر رژێم هاتووەتە مەیدان. کەریم کۆجان لەو کتێبەیدا کە بە ناوی پاترۆنەدا نووسیویەتی و بەم شێوەیە بەرامبەر چەلۆی کورد لە تەك یاخیبوواندا جێی خۆی دەکاتەوە و بە چەلۆی کوردی بەشداربووی یاخیبوونەکە دەڵێ:

ئـــەی چـەلـۆی کـــورد

کارت کرد، رێژت لێ نرا؟

بووی بە پەلکێکی پاییز، هەمدیسان هەر بە خۆت ژاکایت

لـــە ســـــەرتـاســـــەری ســـنـــوورەکـــانـــدا دەمـــری،

داخۆ ناوت، نازناوت گەیشتنە ئاسمان دەسا بپرسە، بپرسە؟[15]

لە نێو ئەو یاخیبوونەدا کە لە قاوەخانەی (چارداك)ی یەنیچەرییانەوە بەرپابووە، چەلۆی کوردو مرۆڤێلێك هەبوون کە لە دەڤەری ئەرزەرۆمەوە هاتوون. دوای کوژرانی ئیبراهیم پاشای داماد لە ساڵی (١٧٣٠)دا، ئەمجارە یاخیبووان روویان لە (بابی هومایۆن)[٭٭] کردووە و داوای دەست لە کارکێشانەوەی پادشا (سوڵتان) کردووە. لە ناو ئەمانەدا کوردگەلیش هەبووە کە رەشاد

15- Kerim Korcan, Patrona, İstanbul, 1983, s. 373.

(٭٭) بابی هومایۆن: فەرمانگەی فەرمیی سوڵتانی عوسمانی. (وەرگێر).

ئەکرەم کۆچو بە ((کاروانی مەگەزگەلی چۆماری کورد)) یان پێناسە دەکا. ((ئەو پادشایەی کە قەفەسی کۆشکی ئاهەنگی[١٠٥] بە هەڵگرتن دابوو، پادشا بە سەرسامییەوە تەماشای ئەو پیاوانەی کرد کە گۆڕەپانی بەردەمی کۆشکەکەیان پڕکردبوو. یەکەم جار بوو یاخیبووان بە چاوی خۆی دەبینی. لەناو ئەو ئاپۆرەیەدا لە پێشان چۆماری بینی کە باڵای لە دوو مەتر پتر بوو، بینینی چۆمار بەس بوو بۆ ئەوەی سەرسام بێت ..)). دوای لەناوبردنی یاخیبوونی پاترۆنە خەلیل کەسانی ریزی پێشەوەی یاخیبوونەکە بە توندی سزا دەدرێن و هەندێکیشیان لە سێدارە دەدرێن. وەکو دیارە، بۆ تۆڵە کردنەوەی پاترۆنە خەلیل، خەڵکەکە سەر لە نوێ دەکەونە بزاوت، بەلای فایق رەشید ئونات - ی بڵاوکەرەوەی سەر لە نوێی (مێژووی عەبدی)یەوە، لەناو ئەمانەدا کوردیش هەبووە. خەڵکێك لە حەوشەی مزگەوتی بەیازت (بایەزید)دا کۆبوونەتەوە، دواتر لە (ئێت مەیدانیی ئاق سەرای) دا یەکدەگرنەوە، لێرەدا درێژە بە کارەکانیان دەدەن.

ئەم نا ئارامییە کۆمەڵایەتی و پێکدادانانە، لە سەردەمی سوڵتان مەحموودی یەکەمدا بەردەوام دەبێ. کۆمەڵانی خەڵك دەرژێنە ناو کۆڵانەکانەوە و لە ناو ئەمانیشدا کورد هەر هەبووە. مەحموودی یەکەم دەیەوێ تەگەرە بخاتە بەردەمی ئەم کۆچبارانەی بۆ ئەستەمبوڵ دەکرا، بەڵام لەم بارەیەوە هیچی پێ ناکرێ. لە ئەنجامی زیادبوونی سەرژمێر لە شارەکەدا هەندێك تەقینەوەی کۆمەڵایەتییانە و یاخیبوون دێتە کایەوە. ئەم بابەتە تا رادەیەکی چاك مەحموودی یەکەم ناڕەحەت دەکا، ((مەحموودی یەکەم پەنا بۆ چارەسەرێکی نوێ دەبا، ئەمجارەیان ناچار دەبێ لەو بینایانەی لە دەوروبەری ئەستەمبوڵدا کرابوون بە تایبەتی کورد و ئەلبانییەکانی لێ دەرکەن))[١٦]. راپەرینێکی دووەم، ساڵی ١٧٤٨ لە ناوەندی (بیت بازاڕی)ی ناوچەی (بەدەستەن)دا دێتە گۆڕێ. ئەم یاخیبوونەی کەوا هەندێك کوردیشی تێدا بووە، بەر لەوەی پەرە

---

[١٠٥] کۆشکی ئاهەنگ: ئەو کۆشکە (سەکۆ)یە کە سوڵتانی عوسمانی لەوێوە سەیری ئاهەنگ و رێو رەسمی سەربازی و هی دیکە دەکرد (وەرگێڕ).

16- M. Münir Aktepe, İstanbul'un, Nüfus Mes'elesine Dâir Bazı vesikalar, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, no 13, 1958, s. 1-30. 17 age, s.25.

بستێنێ پێشی لێ دەگیرێ. مەحموودی یەکەم، بەهۆی بەشدارییانەوە لە یاخیبوونەکەدا کوردەکان بۆ شارەکانی خۆیان دوور دەخاتەوە[17].

لە ئەنجامی ئەم فشارانە، تا سەردەمی مستەفای سێیەم درێژە دەکێشێ، دەبێ بیر لە کەمبوونەوەیەکی کۆچی بەرەو ئەستەمبوڵی کوردەکان بکەینەوە. بەڵام لە تواناادا نەبووە بەر لە کۆچی کورد بگیرێ. لە سەردەمی مەحموودی دووەمدا، ساڵی (١٨٢٦) لە ئەنجامی لابردنی رێکخراوەی یەنیچەریدا، ئەو کۆڵهەڵگرە (حەماڵ)ە کوردانەی ئەستەمبووڵ کە ژمارەیان زۆر زۆر بووە دەنێررێنەوە شارەکانی خۆیان و لە جیاتیی ئەمان کۆڵهەڵگری ئەرمەنی دەهێنرێن. بەڵام کۆڵهەڵگری کورد لە سەردەمی عەبدولحەمیددا، بەتایبەتی لە ساڵی (١٨٩٦)ەوە هاتوونەتەوە ئەستەمبوڵ و دیسانەوە دەستیان بەسەر ئەم کارەدا گرتووە[18].

ساڵی (١٨٢٦) دوای لابردنی رێکخراوی یەنیچەری، هەزاران کرێکاری کورد و کەمایەتیی دیکە، کە لە ئەستەمبوڵ بوون، نێررانەوە شارەکانی خۆیان. زۆربەی ئەمانە لەو کەسانە پێکهاتبوون کە بە سەڵتی و بە تەنیا لە خان و ژوورەکاندا داڵدەدرابوون، ئەوانەی لە ئەنادۆڵ و کوردستانەوە هاتبوون تێرراونەتە بەندەری ئزمیت و لەوێوە بەرەو شارەکانی خۆیان. بۆ ئەوەی رەبەن (سەڵت)ەکان دووبارە نەگەرێنەوە ئەستەمبووڵ جۆرەها بەربەستیان بۆ دانراوە. لەم دەمانەدا گرنگترینی ئەمانە، بەڵگەیەکە بە ناوی ((ئیحتیساب نیزامنامەسی- قانوونی چاودێری کردن))ەوەیە کە لە (٦٢) ماددە پێکهاتووەو بە پێی ئەو زانیارییانەی لە ماددەی (٣٨)ی ئەم بەڵگەیەوە دەردەکەوێ، نزیکەی بیست هەزار مرۆڤ لە ئەستەمبووڵەوە دەرکراوە و نێرراونەتە شارەکانی خۆیان. ئەوە نازانێ چەندی ئەمانە کورد بوون. لە ماددە (٤٧-٥١)ی ئەم بەڵگەیەدا کە بەناوی ((ئیحتیساب نیزامنامەسی))ەوەیە باسی کوردیش کراوە. بە پێی ماددە (٤٧)، مانەوەی رەبەنە ئەرناوت و کوردەکان لە ئەستەمبووڵدا و زیادبوونی ژمارەیان پەسند نەبووە: ((هیچ کاتێك نابێ رەشوڕووتی ئەرناوت و کورد لە ئەستەمبووڵ ژمارەی نیشتەجێ

17- age, s.25.

18- Rohat Alakom, İstanbul'daki Kürt Hamal Topluluğu, Kebikeç Dergisi, no: 5/1997.

بوونیان زیاد ببێ. یەخەی ئەوانەی ئێستا لێرەن ناگیرێ، ڕێ لەوانە دەگیرێ کە لەمەودوا دێن)). لە ماددەی (٥١)ی نیزامنامەوە تێدەگەین، دوو عەشیرەتی کورد، جیهانبەیلو (جیهان بەگ لو) و (عەلیشان) بە مێگەل تاژەڵ بۆ ئەستەمبووڵ دەهێنن. هەر بە پێی ئەو ماددەیە، ئەو ڕەبەن (سەڵتە زەلام) انەی سەر بە عەشیرەتە کوردەکانی جگە لەم دوو عەشیرەتە، چوونە ناو ئەستەمبوولیان بەبێ گومان قەدەغە بووە، جگە لە کوردەکانی عەشیرەتی جیهانبەگلو و عەلیشان کە لە وەرزی تایبەتدا مێگەلە مەڕ بۆ سەر بڕین دەهێننە ئەستەمبووڵ. لاوی ڕەبەنی گرووپی کوردان بە هیچ جۆرێك و هۆیەك نایێنە ناو ئەستەمبووڵ)) لە ماددەکانی دیکەی نیزامنامەی ئیحتیسابدا ئەو خاڵانە ریزکراون کە ڕەبەنەکان دەبێ پابەندیان بن.

ئەم کوردانەی هاتوونەتە ئەستەمبووڵ، لە پیشەی جیاجیادا کاریانکردووە، هەندێك لەمانە لە سەدەی نۆزدەدا، لە ئەستەمبووڵ بە خزمەتکاری گوزەرانیان دابین کردووە. بە تایبەتی ئەو خزمەکارانەی وا لە (وان) و دەوروبەرییەوە هاتوون، لە ئەرمەنییەکان و کوردەکان پێکدەهات و کاریان لە میوانخانە گەورەکاندا کردووە.((تایبەتمەندیی ئەمانە لەشپتەوی و توانایی و بەهێزییان بوو و ئەو کارانەیان ڕادەپەڕاند کە پێویستی بە هێزی مرۆڤانە هەبووە))[19]. لە لایەکی دیکەوە کوردێکی زۆر لە لای بنەماڵە دەوڵەمەند و هەبووەکاندا کاریان کردووە. بۆ نموونە شەریف عەلی حەیدەری هاشمی کە لە (چاملیجە)دا نیشتەجێ بوو بوون، کوردێك چاودێریی کولانە مریشکەکانی کردووە[20]. هەندێك لە کوردەکان لە تەرسانەدا[115*] کاریان کردووە. لە حەوزەکانی تەرسانەدا ناوێکی زۆر کۆ دەبووەوە، بۆ بەتاڵ کردنەوەی ئەم ناوانە، سوود لە هێزی ئەو گایانە وەردەگیرا کە بە دۆلابی (چەرخی ناعوور- وەرگێڕ) بێستانەکانەوە دەبەستران. ئەوانەی بە پەروەردە کردن و چاودێریی ئەم گایانەوە خەریکبوون کورد بوون. ئەو

19- Necdet Sakaoğlu, Ayvazlar, Dünden-Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Cilt: 1, s.497.

20- Philip Mansel, Dünyanın Arzuladığı Şehir: İstanbul, Çev. Şerif Erol, İstanbul, 1996, s.273.

[115*] تەرسانە: شوێنی دروستکردنی کەشتی (وەرگێڕ).

کوردانەی بە فراوانی گوزەرانیان بە ئاژەڵداری دابین دەکرد، بەمجۆرە ئەم پیشەیەیان لە ئەستەمبوڵیشدا درێژە پێ دەدا. وەکی تر، دابینکردنی گۆشتی پێویست بۆ ئەستەمبوڵ لە لایە جیاجیاکانی کوردستانەوە، لە پلەی یەکەمدا لە دیاریەکرەوە بە مێگەلّ ئاژەل دەنێررایە ئەستەمبوڵ، چاودێریی ئەمانە کوردەکان دەیانکرد. ئەو کوردانەی دەهاتنە ئەستەمبوڵ کار و پیشەی زۆر لە یەك جیاوازیان دەکرد. هاگۆپ منتزووری کە ساڵانێکی زۆر لە ئەستەمبوڵ فرنچییەتیی کردوو لە نموونەی بیرەوەرییەکانیدا روونی دەکاتەوە، کرێکارێکی زۆر لەوانەی لە کۆگاکانی (داری هێزم)دا کاریان دەکردو دارشکێنەکان لە کوردەکان پێکدەهاتن.

زیادبوونێك لە ژمارەی ئەو کوردانەدا، بەرچاو دەکەوێ کە لە سەردەمی عەبدولحەمیدی دووەم (١٨٧٦-١٩٠٩)دا هێنراونەتە کەرتی سەرەوەی بیرۆکراسییەوە، دەتوانین ئەم هەڵوێستە بە ئەنجامێکی سیاسەت (پۆلیتیکا)ی بەرامبەر بە کوردی عەبدولحەمیدی دووەم هەڵبسەنگێنین. نوێنەرانی ئەو کۆمەڵە کوردانەی لە ئەستەمبوڵدا دەژیان، لەبەر دەرگاکانی دەوڵەتدا جێی خۆیان لە پلە هەمە جۆرەکاندا کردەوە. ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی، دەوڵەتێك نەبوو لەسەر بناغەی نەتەوەیی دامەزرابێ، ئەتنیکی جودا جودا، ئەگەر سنووردارێش بووبێ، بە ئاسانیی دەجووڵانەوە. بۆ نموونە لەناو ئەوانەی هێزی پاراستنی پادشایان پێکدەهێنا، کوردیشی تێدا بووە و لە سەردەمی عەبدولحەمیدا لە هەموو رەگەزێکەوە مرۆڤان لەناو ئەم رێکخراوانەدا جێیان دەبووەوە: ((ئەم بیرۆکەیەی بە لاوازترین شێوەی هەڵسوکەوتییەوە پشتگیری لێ کردبوو کە بەرێوەبەرێتیی دەوڵەتێك بتوانێ بینوێنێ. بە شێوەیەکی ئەوتۆ، کە لەو رەگەزانەی ناو ئیمپراتۆرییەتدا هەن —کورد، سریانی، دووزی، چەرکەس و ئەرناوت، لە هەریەکەیان دوو کەسی تێدا بن. لە کوڕانی سەرەکەکان، تاقمێکی بۆ پاراستنی خۆی پێکهێنابوو. ئەو پیاوانەی بەژن و باڵای هەریەکەیان نزیکەی دوو مەتر بوو، لە بۆنەکان و نوێژی جومعاندا یاوەریی سوڵتانیان دەکرد، جلو بەرگی نەتەوەیی خۆیانیان لەبەر دەکرد))[21]. ساڵی (١٨٩٩) کە (کنوت هامسون)ی نووسەری نەرویجی سەری لە ئەستەمبوڵ داوە، یەکێکی لەو رێورەسمانەی کوڕەوی سوڵتان عەبدولحەمیدی تێدا بەشدار بووە بینیوە. ((..کوردەکان وەك مرۆڤی لە ئاسن دروستکراو لە تابووردا ریز دەبوون، لەسەر

21- age, s.245.

کەوا (مینتان)ەکانیانەوە هێڵەکی زۆر جوانیان لەبەر کردبوو کە ژنەکانیان بۆیان دووریبوونەوە و سەرپۆشی ئاوریشمینیان بەسەریاندا پێچابوونەوە))[22].

بەشێکی ئەو کوردانەی کۆچیان کردبووە ئەستەمبووڵ، لە پیاوە ئاینییە کوردەکان پێکدەهات. لە ئەستەمبووڵ کەسایەتیی بە رەسەن کوردێکی زۆر لە ناو لایەنگرانی مەولانا خالید (١٨٢٧-١٧٧٦) هەبوو کە یەکێك بووە لە دوا نوێنەرە کاریگەرەکانی رێبازی نەقشبەندی مەولانا خالید کە رێز و کاریگەریی بە گۆڕەپانێکی بەریندا بڵاوبووبووەوە، بەوەی کە یەکێك بوو لە پیاوە ئاینییە کوردەکان ناسرابوو، مەولانا خالید کە کاریگەریی لە ناو کۆمەڵەی ئەو کوردانەی لە ئەستەمبووڵدا دەژیان، تا دەهات گەورەتر دەبوو، لە بارەی ئەوەوە کە هاتووەتە ئەستەمبووڵ یان نەهاتووە، بیروڕای جیاواز هەن[23].ئەو دیوانەی مەولانا خالید کە لە شیعرەکانییەوە هەڵبژێرراوە، ساڵی (١٨٤٤) لە ئەستەمبووڵ لەچاپ دراوە. هەندێك لەو شێخانەی لایەنگری بوون، لە پایتەختدا دادەنیشتن. وا زانراوە عەبدولوەهاب ئەلسووسی- یەکەم نوێنەری مەولانا خالید بووە کە بۆ ئەستەمبوولی ناردووە. بەلام دواتر لەسەر ئەوەی سکالا لە بارەی ئەم زاتەوە هەر دەهات و پتر دەبوو. ئەجارە مەولانا خالید، عەبدولفەتتاح ئەلقادری- ی ناردووە. مەولانا خالیدێك کە لە ناو کەمایەتییە موسڵمانەکاندا لایەنگرێکی زۆری هەبوو، وەکی تریش لە ناو دەزگاکانی دەوڵەتیشدا رێزێکی گەورەی بووە.

تەکیەی نەقشبەندییان کە لە ناوچە جیا جیاکانی ئەستەمبووڵدا دامەزرابوو یەك لەو کاریگەرە بنچینەییانە بوو رۆژبەرۆژ ئەم رێبازەی بەهێزتر دەکرد. تەکیەی عـــەت ئەفەندی لە ناوچەی چارشەمبەی قەزای فاتیحدا، یەك لەم تەکیانەیە. تەکیەیەکی دیکە لە ناوچەی ئەییووب، لە

22- K. Hamsun, H.c. Andersen, İstanbul'da iki İskandinav Sayyah, Çev. Banu Gürsaler Syverstem, İstanbul. 1993, s. 47.

23- Butrus Abu-Manneh, The Naqshbandiya- Mujaddidiyya in the Ottoman Lands in the early 19th Century, Die Welt des İslams, vol. XXII. 1982, s.136. Bazil Nikitin'e göre Mevlana Halid bir ara İstanbul'a gitmiş, orada kalmıştır:"... O da Dürüst bir adam olarak, hiç karşı koymadı, kalkıp İstanbul'a gitti, Başkentte hocalığıyla Öylesine başarı kazand ıki, ülema ona Arabistan'a gitmesini öğütledi" (Bazil Nikitin, Kürtler, s.377.

ناو بینای (کوللییه)ی هۆجه خوسرەو پاشادا کارەکانیان بەڕێوەبردووە. یەك لەو کوردانەی لەم تەکیەیەدا کاریان کردووە، موحەممەد شەفیق ئەرواسی (١٨٨٤-١٩٧٠)ی شێخی نەقشبەندی بووە و لە ئەستەمبوولدا ئەرك و فرمانی سەرۆکایەتیی لیژنەی وردبوونەوە لە نووسینی قورئاندا ئەنجام دەدا، بە یەکێك لە پیاوە ئاینییە کوردە هەرە بەناوبانگەکانی ئەستەمبوول دەژمێررا. عەبدولحەکیمی ئەرواسی یەکێکی دیکەی ئەم ئەرواسییانە بوو، لە تەکیەیەکی دیکەی دەوروبەری ئەییووبدا کاری دەکرد، بە لای موفید یوکسەل - ەوە گۆڕەکەی لە ئەستەمبوولە، بە لای هەر ئەو لێکۆڵەرەوەیەوە، مەلا عابدینی کۆنە موفتیی بەیکۆز کوردێك بووە. لەو تەکیەیەی ئویسکویداردا کە ناوی (ئەڵەجە مینەرە) بوو عەبدولفەتتاح ئەفەندیی یەك لە جێنشینەکانی مەولانا خالید، ئەرکی پۆستنشینیی (شێخایەتیی تەکیە)ی خستبووە ئەستۆی خۆی. لە دەوروبەری فندقلی-دا محەممەد ئەسعەد ئەفەندیی ئەربیلی (هەولێری)، کە پۆستنشینی تەکیەی کەلامی بووە، ساڵی (١٩٠٠) نووسینێکی ئەم زاتە کراوەتە بیانوو و نێرراوەتەوە هەولێر و دوای جاڕدانی مەشرووتییەتی دووەم، سەر لە نوێ گەڕاوەتە پایتەخت و لە ساڵی (١٩٣١)دا کۆچی دوایی کردووە. خالیدییەکان پتر لە دەوروبەری فاتیح و ئەییووب و ئویسکویداردا وەك هێزێکی ڕێکخراویان لێ دێ. دەوروبەری فاتیحی ئەستەمبوول، لە کۆنەوە بە یەکێك لەو مەڵبەندانە ناسراوە کە ڕێزی لە چینی زانایان گرتووە.

یەك لەوانەی کە لە ئەستەمبوولدا ماونەتەوە و پەیوەندییان بە ڕێبازی نەقشبەندییەوە بوو بێ، شێخ عەبدوڵڵا فەیزی - یە، ئەم کەسایەتییەی کە هەندێك شیعری نووسیوە، لە دێڕە شیعرێکیدا کە هەر بە کوردی وەها دەڵێ:

فەیزیێ بێچارە چەوا فام بکت

دەردێ دەری عالی دکشەت زەمین

بەڵێ، بە هۆی ئەو نیوە دێڕە شیعرانەوە، لە بارەی گەرم و گوڕ نەبوونی نێوانی بابی عالی و ئەو کۆمەڵە کوردەی لە ئەستەمبوول دەژیان هەندێك سەرەداویان لە بارەوە بە دەست دەخەین. شێخ عەبدوڵڵا فەیزی لە دەوروبەری مووش- ەوە دێتە ئەستەمبوول[٢٤]. قاسم کوفرالی کە لە

24- Mehmet çağlayan, şark Ulemasi, İstanbul, 1996, s.52.

کوردەکانی بتلیسە، لە (١٩٤٠)دا لە ئەستەمبوڵ بە ناوی (دامەزرانی نەقشبەندییەتی و بڵاوبوونەوەی)ەوە تێزێکی دوکتۆرای ئامادە کردووە کە لە (٢٠٠) لاپەڕە پێکهاتووە. قاسم کوفرالی لەم کارەیدا بە کورتی خۆی لە باسی خالیدییانی ئەستەمبوڵ دەدا. باوکی قاسم کوفرالی پێشتر بۆ ئەستەمبوڵ دوور دەخرێتەوەو وەکو خێزان، ساڵانێکی درێژ لە ناوچەی (ئەدرنە قاپوسی)ی ئەستەمبوڵدا ناچاری ژیان دەبن.

لە ئەستەمبوڵدا گرووپێکی خالیدی هەبوو، تارادەیەك بە گەورە دەژمێرراو لەناو خەڵکیدا رێزێکی سادەیان بووە. گرنگترینی ئەو هۆیانەی فشاریان بۆ سەر ئەو خالیدییانە هێنا کە لە ئەستەمبوڵ دەژیان، ئەو هەست بە نزیکییەی ئەم شێخانە بووە لەگەڵ هەستی نەتەوایەتیی پەرسەندووی کورد. ((هۆیەکی دیکەی ئەو هۆیانەی وای کرد دەوڵەت ئەو کۆمەڵەی خالیدییانی ئەستەمبوڵە بخاتە ژێر کۆنترۆڵەوە، چالاکیی ئەو شێخانەیە کە بە رەسەن کورد بوون لە ناو ئەم رێبازەدا. لە شاری وەکو سلێمانی و هەولێردا کە چڕیی سەرژمێری کوردیان تێدایە. ئەم رێبازەیان تێدا پێکهاتووە و گەورەتر بووە و ئەم شێخانەی لەوێوە هاتوونەتە ئەستەمبوڵ و تێکەڵبوونی ناویان بە ناوی هەندێك یاخیبوونی خۆرهەڵات کە بەناوی نەتەوەیی کوردەوە کراوە. فشاری سەر خالیدییانی زیاتر کردووە[٢٥]. مەولانا خالید، نەك هەر لە ناو کوردەکاندا، بەڵکو لە ناو ئەو تورکانەشدا کە لە ئەستەمبوڵدا دەژیان و لە ناو کۆمەڵە موسڵمانەکانی دیکەشدا رێزی هەبوو.

عەبدوڕڕەحمان ئەفەندی کە بە (کویرت هۆجا- مامۆستای کورد) دەناسرا، خەڵکی خەرپووت بوو، بەم هۆیەوە بە عەبدوڕڕەحمان خەرپووتیش دەناسرا. عەبدوڕڕەحمان ئەفەندی کە زۆر زانا بووە، دەچێتە بەردەمی مەحموودی دووەم کە پادشای سەردەم بووە و پادشا رێزێکی گەورە لە (شێخی کورد) دەنێ، مەحموودی دووەم پێی دەڵێ: (ئێوە مامۆستای منن) و لە ئویسکویداردا خانوویەکی دەداتێ و ژنێکیش بۆ دەهێنێ. عەبدوڕڕەحمان ئەفەندی لە لابردنی وەجاخی یەنیچەریدا رۆڵێکی گەورەی دیوە.

ناوی هەندێك کوردمان بەرچاو دەکەوێ کە ئەندامی یەنیچەریش بوون لەوێدا کاریان کردووە. بۆ نموونە محەممەد ئاغای سیلاحدار کە لە بارەی ژیانی ناو سەرای سەدەی حەڤدەهەمەوە

25- Ekrem Işın, Nakşibendilik, Dünden- Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt:6.

نووسیویەتی و لە (مێژووی سیلاحدار)دا نووسیویەتی کە حەسەن ئاغای کورد لە وەجاخی یەنیچەریدا وەك سەرکردەی یەکەیەك کاری کردووە. هەر لەم سەرچاوەیەدا بە پێی ئەو زانیارییانە عەبدوڵڵا ئاغای کورد یەك لە سەرۆکەکانی ئەوانە بوون کەوا ئەو جۆرە سەگە جەنگییانەیان بەخێو دەکرد کە پێیان دەگوترا (سانسۆن)، بەمانە گوتراوە (سانسۆنچی). لەم سەردەمەدا کوردێکی زۆر هاتوونەتە ئەستەمبووڵ، حوسێن پاشا کە لە (سیلاحشوور-چەکدار)انی تایبەتی بووە، هەر لەو سەردەمەدا وەك (کەتخودای دەرگاوانان) کاری کردووە.

کۆچی کورد بەرەو ئەستەمبووڵ، لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا بەردەوام دەبێ، لە ساڵانی جەنگی یەکەمی جیهانیدا (١٩١٤-١٩١٨) کۆچەرێکی زۆر دەبینرێ دێنە ئەستەمبووڵ.

((نەتەوەخوازەکان بە چوونە ناو سوپایانەوە، کاتێك لە ئەستەمبووڵ دەچوونە دەرەوە، پەنابەرو بێکەسە تورك و کورد و ئەرمەنەکان لە شێوەی هێرشدا دەڕژانە ناو شار، ژمارەی تازە هاتووان ئەوەند زۆر بوو، قوتابخانە سەربازییەکان، کۆشکەکان و مزگەوتەکان بەوانەوە پڕ دەبوون. لە ئەستەمبووڵدا یانەی یارمەتیی خۆرهەڵاتی نزیك، کە دامەزراوێکی تایبەتی یارمەتیی ئەمریکایە، ڕۆژانە زگی پتر لە (١٦٠,٠٠٠) مرۆڤی تێر دەکرد))[26]. بە پێی ڕاپۆرتێك کە ئەفسەرێکی ئینگلیز ئامادەی کردبوو لەم ساڵانەدا دەستکورتی بەربەست ناکرێ. ((لەسەر شۆستەی دەربەنددا هەموو چالاکییەکی کارکردن بە یەکجاری کۆتایی هاتبوو. نزیکەی سەد هەزار کورد و لاز بەبێ کار دەسووڕانەوە))[27]. لەوانەیە ئەم کۆچبارە بە کۆمەڵەی کورد بۆ ئەستەمبووڵ، گەورەترین کۆچی پێش ڕووخانی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی بوو بێ.

بەلای کارگوزاریی کۆچباری ئەستەمبووڵەوە، لەم ساڵانەدا نزیکەی (٧٠٠) هەزار کورد لە ئەنجامی ناخۆشییەکانی جەنگ و بە هۆی فشارەکانەوە بەرەو ناوچە جیاجیاکانی وڵات ناچاری کۆچکردن بوون. بارودۆخی منداڵە بێکەس و بێخاوەنەکانی ئەستەمبووڵ، سەرنجی کۆمەڵەی (تەعمیمی مەعاریف و نەشریاتی کورد)ی ڕاکێشاوە کە چالاکیی لە ئەستەمبووڵ ئەنجام دەدا و لە ژمارە (١٠)ی گۆڤاری ژین- دا، لە پرۆگرامی کارگوزارییاندا بڵاوکراوەتەوە و ئەم بابەتە

26- Philip Mansel, Dünyanın Arzuladığı şehir: İstanbul, çev. Şerif Erol, İstanbul, 1996, s.370.
27- Philip Mansel, s.395.

بە بەرچاوەوە گیراوە. ((ئەو منداڵە کوردانەی لە ئەستەمبووڵ، لە ناو دەستکورتیدا دەژین و بە بێکارمیی دەسووڕێنەوە، ئەوەندەی دەکرێ بەشێکیان لە لای بازرگانان بکرێنە خزمەتکار و بەردەستی، بۆ دابینکردنی بەردەوامیی کاری ئەمانە هەوڵی پێویست دەدرا)). لەم ساڵانەدا مێدیای کورد کە لە ئەستەمبووڵدا کاریگەر بووە، بۆ سەرنجراکێشان بۆ ئازارەکانی ئەم کۆچەرانە، نووسینی هەمە جۆری بڵاوکردووەتەوە. لە گۆڤاری ژیندا کە ساڵانی (١٩١٨-١٩١٩) لە ئەستەمبووڵ دەرچووە، ئەو شیعرەی بە ناوی (نووزەی هەتیوێك)ی عەبدوڕڕەحیم ڕەحمی بڵاوکراوەتەوە، لە نیوە دێڕێکیدا ئەم ئازارەی کوردانی بە شێوەیەکی دڵتەزێن دێنێتە گۆ:

کۆچەرم من، ئەوا کەوتوومەتە بەردەرگای ئەم و ئەو.

دوور خستنەوەی کورد بۆ تاراوگەی ئەستەمبووڵ

بەشێك لەو کوردانەی کە لە ئەستەمبووڵ دەژین، ئەوانەن کە بۆ ئەوێ دوور خراونەتەوە و لەگەڵ خزم و خوێشیان ئەو کۆمەڵانەیان پێکهێناوە، بەتایبەتی ئەو سەرکردە کوردانەی بەشدارییان لە شۆڕش و ڕاپەڕینە گەورەکان کردووە و بە دیلی نێرراونەتە ئەستەمبووڵ، هەندێکی وامان بەرچاو دەکەون کە ساڵانێکی دوور و درێژ لە ئەستەمبووڵ لە ژێر دەستبەسەری و چاودێریدا ماونەتەوە، نەك هەر تەنیا سیاسییەکان، هەندێك لە پێشەوا ئایینییەکان و مرۆڤگەلی سادەی دیکەش نێرراونەتە تاراوگەی ئەستەمبووڵ. ناردنی کوردان بۆ تاراوگەی ئەستەمبووڵ مێژوویەکی دێرینی هەیە. پێشتر لە بارەی هەندێك کوردەوە دواین کە دوای (فەتح کردنی) ئەستەمبووڵ بۆ ئەم شارە دوور خراونەتەوە و لەوێدا چەند گوندێکی کوردیان دروست کردووە. ساڵی (١٦٦٤) ئەو (مەهدی)یەی پەیدا بووە، ئەوسا منداڵە کوردێکی دوانزدە ساڵان بووە و لایەنگرێکی زۆری هەبووە: ((لە کۆتاییدا لەلایەن والیی مووسڵەوە دەستگیرکراوە و بڕیاری بە دیلیی تا مردنی دراوە و نێرراوەتە ئەستەمبووڵ))[٢٨]. عەبدوڵڵا ئەفەندی، بە قسەی خۆی،

28- Martin van Bruinessen, Kürdistan Üzerine yazılar, İstanbul, 1992, s. 83.

محەممەدی کوڕی مەهدی- یە. ئەم هەڵوێستە لە ناو مەردومی دەوروبەردا دەنگدانەوەیەکی گەورەی بەرپا کردووە. لە ئەنجامی هاتنەکایەی ئەم ڕووداوەی لە دەڤەری (ئامێدی) سەر بە مووسڵ، باب و کوڕ بەدیلی بەرەو ئەستەمبووڵ نێرراون. کوڕ و باوك کە دەهێنرێنە بەردەمی پادشا، دان بە مەهدییەتیدا نانێن و دواتر لێیان خۆش دەبن، عەبدوڵلا ئەفەندی لە ئەستەمبوولدا دەبێتە شێخی دەرگاه (خانەقا)یەکی ئەستەمبووڵ. محەممەدی کوڕی، بەلاوی ساڵی (١٦٧٠) کۆچی دوایی دەکا. ئەو کوردانەی هاتوونەتە ئەستەمبووڵ، دواتر وەك دەبینین ئەمجارە بەرەو شوێنانی دیکە، بۆ تاراوگە دەنێررێن و لە مێژووی دوور خستنەوە و تاراوگەیی کورددا، بەمجۆرە، ئەم مێژووە بە گۆڕانی ناوی شار لە سەرچاوەکاندا دەبینرێن. لە سەدەی نۆزدەدا لە نێو ئەو بەگزادە و پێشەوا بەناوبانگانەدا کە بۆ تاراوگە دەنێررانە ئەستەمبووڵ، ئەم کەسایەتییانەمان بەرچاو دەکەون: میر موحەممەد، بەدرخان پاشا، عوسمان پاشا، حوسێن کەنعان پاشا، شێخ عوبەیدوڵلا، سەید عەبدولقادر، هەر یەك لەم کەسایەتییانە، وەك بارمتەیەکی ڕامیاری لە ئەستەمبووڵدا خراونەتە ژێر چاودێری و دەستبەسەری، بەمجۆرە ئەم تەگەرانە لەسەردەمێکی دیاردا دەبێ هەوڵێك بوبێ بۆ ڕێگرتن لە بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد. بەڵام ئەم سیاسەتەی ناردنە تاراوگەیەی دەوڵەتە، ناتوانین بڵێین بەردەوام ئامانجی پێکاوە. لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا، دوای شکانی ڕاپەڕینی میر محەممەدی ڕەواندز، ساڵی (١٨٣٦) لەگەڵ کاروانێکدا دەنێردرێتە ئەستەمبووڵ: ((سوڵتان مەحموودی دووەم ئەوی لەگەڵ میوانانی شانازی (شەرەف)دا پێشوازی لێ کردو ڕێی گەڕانەوەی بۆ کوردستانی پێ دا. مەحموودی دووەم بڕیاری ڕێگەیەکی خوێنینتری دابوو بۆ ڕزگار بوون لەم پیاوە کاریگەرە پڕ مەترسییە. لە ڕێی گەڕانەوەیدا، نزیك شاری ترابزون، میر محەممەد کوژرا))[29]. وا دیارە مەبەستی دەوڵەت سەربەستکردنی میر محەممەد نەبووە، بەڵکو تاکە ڕێیەك بۆ لێ ڕزگاربوون کوشتنی ئەو بووە لە شوێنێکی دەرەوەی ئەستەمبووڵ. بەدرخان پاشا (١٨٠٢-١٨٦٨)ی سەرکردەی یەك لە سەرڕاسترینی ڕاپەڕینەکانی کورد، بە پێی ئەو زانیارییانەی لە سەرچاوەکاندا هەن، دوای ئەوەی لە ساڵی (١٨٤٧) دا خۆی بە دەستەوە داوە، لەگەڵ خێزانی ئاپۆرە و هەندێك لە براکانی نێرراونەتە ئەستەمبووڵ. أ. هـ. لایارد- ی باڵیۆزی گەورەی ئینگلتەرە لە ئەستەمبووڵ لەم

29- Celîlê Celîl, xıx. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler, çev. Mehmet Demir, Ankara, 1992. s.114.

بارمیەوە کاریگەریی بەسەر پادشاوە هەبووە: ((بەدرخان لە سەردەمی عەبدولمەجیددا ئەنادۆڵی تێکدابوو، لەسەر ئەمە مستەر لایاردی باڵیۆزی گەورەی ئەو سەردەمەی ئینگلتەرە بووە، بە سوڵتان عەبدولمەجیدی راسپاردووە کە بانگهێشتی بەدرخان بکا بۆ ئەستەمبوڵ. بەدرخان بەم بانگهێشتنە تەڵەنامێزە هەڵخەڵەتاوە و هاتووەتە ئەستەمبوڵ، ئەم سەردانە گەڕانەوەی نەبووە. بەدرخان عەشیرەتێکی زۆری خۆرهەڵاتی (تورکیا)ی یەکخست و هێنایە گۆڕێ و سەرکردایەتیی نزیکەی (٣٠٠) هەزار سوارەی کرد کە بە چەکی نوێی مۆدێرنەوە ئامادەکرابوون))[30]. بەدرخان پاشا هێنرایە ئەستەمبوڵ و لەبەردەمی سوڵتان عەبدولمەجیددا ئامادەکرا[31]. گفتوگۆیەکی سەیر و سەرنجڕاکێش لە نێوانیاندا بووە: ((لە وەڵامی ئەو پرسیارەی سوڵتان کە لە هۆی یاخیبوونی دەپرسێ، بەدرخان چوارینەیەکی بەناوبانگی عومەر خەییامی بۆ دەخوێنێتەوە کە واتاکەی بەمجۆرەیە: بەرامبەر هەڵسوکەوتی بەدکارانەی من، تۆش ئەگەر هەر بەدکاریم لەگەڵدا بکەی، جیاوازیمان چی دەبێ؟!(*١٢٥) سوڵتان ئەم وەڵامە زیرەکانەیەی پێ خۆش دەبێ. مەردی و دروستیی دەبێتە هۆی پشتپێبەستن، دەبەخشرێ و بەرامبەر ماڵ و سامانێك کە لە دەڤەری خۆیدا بەجێی هێشتوون، دوو سەد زێڕی مووچەی

30- Sir Henry F. Woods, Türkiye Anıları. 1976, s. 314.

31- Osman Nuri Ergin, İstanbul Şehreminleri, İstanbul, 1996, s.180.

(*١٢٥) شیعرە فارسییەکەی عومەری خەیام ئەمەیە کە دەڵێ:

ناکردە گناە در جهان کیست بگو

وان کس کە نکرد چون زیست بگو

من بدکنم و تو بد مکافات دهی

پس فرق میان من و تو چیست بگو

واتە: کێیە لە جیهاندا گوناهی نەکردبێ، بڵێ .. کەسێك گوناهی نەکردبێ، ئەی چۆن ژیاوە، بڵێ .. من بەدکاری بکەم، تۆ پاداشتی بەدم بدەیتەوە، ئەدی جیاوازیی من و تۆ چییە؟ بڵێ!. (وەرگێڕ).

زەوییانەی دەدرێتێ. لەگەڵ خێزانی پێکەوە دەنێردرێتە شاری قەندییەی دوورگەی کریت))[32].
بەدرخان پاشا کە نێردراوەتە کریت وەکو تاراوگە، دوای دە ساڵ کە لەوێ ماوەتەوە و سوڵتان عەبدولعەزیز لێی خۆش دەبێتەوە و بە کەشتییەکی تایبەتی، دەگەڕێتەوە ئەستەمبووڵ، دواتر بۆ دووەم جار دەچێتەوە کریت. ئەمجارە هەشت ساڵ لە کریتدا دەبێ، واتە بەدرخان پاشا بەسەریەکەوە، هەژدە ساڵ لە کریت بووە. دیسان دێتەوە ئەستەمبووڵ و حەوت ساڵی تێدا دەژی: ((بەدرخان، جاری یەکەم دە ساڵ لە کریت ماوەتەوە، لە کۆتاییەکانی سەردەمی عەبدولەجیددا بە لێخۆشبوونەوە رێی دەدرێتێ بێتە ئەستەمبووڵ. لەبەر ئەو کارانەی لە بەرژەوەندیی دەوڵەت ئەنجامی دابوون خەڵات کراوە و پایەی میری میران و ناوونیشانی (پاشا)یەتیی دراوەتێ. دواتر دیسانەوە کە گەڕاوەتەوە کریت، هەشت ساڵی دیکەشی لێ ماوەتەوە و لە سەردەمی عەبدولعەزیزدا هاتووەتە ئەستەمبووڵ و ئەو بینایەی ئێستا (داروششەفەقە)یەی پێ دراوە و حەوت ساڵ لەوێ دانیشتووە. بەر لە مردنی بە دوو ساڵ، چووەتە شام و لەوێ مردووە و لە سالحییە نێژراوە))[33]. لەبەر ئەوەی کەشوهەوا بۆ تەندروستیی بەدرخان پاشا باش نەبووە، لەسەر راسپاردەی پزیشکان ئەستەمبووڵی جێهێشتووە و لە شام نیشتەجێ بووە. ئەو خانووەی لە ئەستەمبووڵ بەدرخان پاشای لێ دادەنیشت، بەلای ئیبراهیم عەلائەدین گۆڤسا- وە ئەو بینای ئامادەیی داروششەفەقییەیە کە بەدرێژایی ساڵانێك وەك قوتابخانە بەکارهاتووە. ئامادەیی داروششەفەقە، پێش چەند ساڵێك، لەم بینا کۆنەی ناوچەی فاتیحەوە گوێزرایەوە بۆ ئەو بینایەی لە ئەیاز ئاغادا بنیاتنراو لەوێ دەست بە

32- İbrahim Alaettin Gövsa, Türk Meşhurlari Ansiklopedisi, 1945, s.67. Bedirhan'ın sultan'a söylediği rubainin bütünü şöyledir:

Dünyada bir günah işlememiş olan kimdir, söyle?

Günah işlemeyen kimse nasıl yaşar, söyle,

Ben kötülük edeyim, sende bana kötülükle Mukabele et;

Öyle ise benimle senin arandaki fark nedir söyle? (Osman Nuri Ergin, İstanbul şehreminleri, İstanbul, 1996, s.180.

33- İbrahim Alaettin Gövsa, Türk Meşhurlari Ansiklopedisi, s.67.

پەروەردە و فێرکردن کرا. ساڵی (١٩٩٧) کە سەرم لەم ناوە دا، بینیم، ئەم بینا مێژووییە وەك داروشەقە بەکار نایێت، هەر بە بەتاڵی ماوەتەوە.

دوای مردنی بەدرخان پاشا، هەندێك لە منداڵانی لە ئەستەمبووڵدا نیشتەجێ دەبن و بەرەبەرە لە پلە دەوڵەتییە جیا جیاکاندا لە فرمانی بە بایەخدا دادەمەزرێن. هەندێك لە دەوروبەر و نزیکانی بنەماڵەی بەدرخان، پێشەوایەتیی ئەو بزووتنەوە نەتەوەییە کوردییەیان کردووە کە دواتر پەرەی سەندووە و ئەستەمبوڵیان کردووەتە مەڵبەندێکی گرنگی نەتەوایەتیی مۆدێرنی کوردایەتی. لەمانە: عوسمان پاشاو حوسێن کەنعان پاشا، بوونە ئەفسەر و لە لەشکری عوسمانیدا کاریان دەکرد. دواتر لە جەنگی (١٨٧٧-١٨٧٨)دا بە هەڵی دەزانن و لە دەڤەری بۆتاندا رادەپەڕن. لە کۆتاییدا دەگیرێن و بۆ ئەستەمبوڵ دوور دەخرێنەوە[٣٤]. ئەمین عالی بەدرخان و منداڵەکانی، سورەییا، جەلادەت و کامەران بەدرخان، بەشدارییەکی گەورەی بزووتنەوەی رۆشنبیریی کوردی دەکەن لە ئەستەمبوڵ. دواتریش لە ئەنجامی لێکۆڵینەوەدا، دەرکەوتووە کە بەدرخان پاشا کۆشکێکی گەورەی لە (بویوك ئەدا- دورگەی گەورەی میر)دا هەبووە. پارس توغلاجی - ی لێکۆڵەرەوە، لە چیرۆکی ئەم کۆشکەدا دەڵێ: ((لەسەر رێی گەورەی توور-(نیزام)، کۆشکی لە تەختە دروستکراوی باخچە فراوانی ژمارە (١/٣,٣) کە لە ناو گۆڕەپانێکی (زەوییەکی) (١٠٤٦٨,٧٥)م^2 دا دروست کراوە، خاوەنی یەکەمی بەدرخان پاشا بووە و دوای خۆی زەریفەی کچی و میراتگرانی دیکەی ئەحمەد شەمسەددین بەگی کوڕی محەممەد عارف بەگ، یەحیا بەگی کوڕی محەممەد عارف، شەریفە لەیلا خانی کچی خەلیل شەریف پاشا، لە مارتی (١٩٠٣) دا فرۆشراوەتە محەممەد محیّدین و عومەر فەوزی بەگی کوڕانی محەممەد عارف بەگ و لەمانیشەوە فرۆشراوەتە د.مووسا کازم بەگی کوڕی خورشید بەگ (ئەیلوولی ١٩٢٨)، دوای مردنی ئەمیش بووەتە هی فاتمە عولوییە ئەلدەمیر (٢٩/ی ك ١٩٣٩/٢) دوای ئەوەش دابەش (ئیفراز) کراوە و فرۆشراوەتە دوو سێ لایەن.

34- Celîlê Celîl, 1880 Kürt Ayaklanması, Çev yaşar Abdülselam Oğlu, Stockholm, 1992, s.50.

شێخ عوبەیدوڵڵا، سەرکردەی گەورەترین شۆڕشی کورد کەساڵی (١٨٨٠) بەرپا بووە، وەك بەدرخان پاشا هەڵدەخەڵەتێنرێ و دەچێتە بینینی سوڵتان لە ئەستەمبوڵ: ((سوڵتان بە داب و نەریتی ڕێزلێنانەوە پێشوازی لە میوانەکەی ناکا. هەموو کەسایەتییە ڕەسمییەکانی پلەی پێشەوەی شار چووبوونە پێشوازیی شێخ. کۆڵانەکان پڕ بوو بوون لە خەڵك و جۆشیان سەندبوو. لەو دەمەدا کە عوبەیدوڵڵا چووبووە ناو ئەستەمبوڵەوە تۆپی ڕێزلێنانی بۆ تەقێنرابوو، بەڵام وەکو ویلسۆن نووسیویەتی، زۆری نەخایاند و نەکرایە میوانی سەرای سوڵتان، بەڵکو دەرکەوت کە ئەو دیلە))[٣٥]. دواتر شێخ عوبەیدوڵڵا کاتێکی شیاوی هەڵبژارد و لە شێوەی بازرگانێکدا، توانی لە ئەستەمبوڵەوە دەربازبێ، عوبەیدوڵڵا بە پەساپۆرتێکی نهێنی لە تورکیاوە هەڵات، بە کەشتییەکی فەرەنسی، لە پێشان گەیشتە شاری (پۆتی) و دواتر گەیشتەوە کوردستان[٣٦]. کاتێك محەممەد سادقی کوڕیشی گیرا، نێردرایە ئەستەمبوڵ. شێخ عوبەیدوڵڵا کە بۆ دووەم جار گیرایەوە، بۆ شارێکی دیکە، بۆ مەککە دوور خرایەوە. جەلیلی جەلیل یەکێکە لەوانەی بە فراوانی لە بابەتەکەی کۆڵیوەتەوە، وای بۆ دەچێ سەرکردەیەکی زۆری کورد کە پێشتر پشتگیریی شۆڕشەکەیان کردووە، لەلایەن (سەرا)وە کڕابوون[٣٧].

میر موحەممەد کە سەرکردایەتیی ئەو شۆڕشە بە بابەخەی دەکرد وا لە سەدەی نۆزدەدا سەری هەڵدابوو، وەك بەدرخان پاشاو شێخ عوبەیدوڵڵا، کە سەرکردەی ناسراوی کورد بوون، هەڵخەڵەتێنراو برایە ئەستەمبوڵ. ئەم نیازەی دەستبەسەرکردن و لە ژێر چاودێریدا ڕاگرتن و ناردنیان بۆ تاراوگە، ئەو سیاسەتە دەردەخا کە لە سەدەی نۆزدەدا سەرای سوڵتانی عوسمانی گرتبوویەبەر و پەیوەندیی بە کوردانەوە هەیە کە ڕێی هەڵخەڵەتاندن و دوورخستنەوەی گرتبووە بەر. لەبەر ئەوەی ئەو کوردانەی بۆ ئەستەمبوڵ دوور دەخرانەوە، هێزێکیان پێکدەهێنا و لە گۆشەنیگای پایتەختەوە شێوەی هەڕەشەیەکیان دەنواند، بۆیە ئێمە وای بۆ دەچین ئەمە هۆی دوور خستنەوەیان بووبێ لە ئەستەمبوڵەوە بۆ گۆشە پەنای زۆر دووری وەك کریت و مەککەی سەر بە ئیمپراتۆرییەت.

35- age, s.88.
36- age, s. 89.
37- age, s.93.

ساڵانی (١٨٧٦-١٩٠٩)ی سەردەمی عەبدولحەمیدی دووەم، ساڵانی شاڵاوبردنی کوردانە بۆ سەر ئەستەمبووڵ، لەم ساڵانەدا دەبینین، سوڵتان پێوەندی بە سەرانی کوردەوە دەکاو بۆ پایتەختیان بانگهێشت دەکا، دەیانخاتە ژێر چاودێریی خۆیەوە. ئەمە بە کردەوە بەجێ دەهێنراو وەکو بۆچوون رەخنەی لێ دەگیرا، لە مێشکی عەبدولحەمیددا بەمجۆرە وەڵام دەدرانەوە: ((دەزانم بەهۆی ئەوەوە کە هەندێك لە منداڵە ئاغای کوردم هێناوەتە ئەستەمبووڵ و نیشتەجێیانم کردووە رەخنەم لێ دەگیرێ، ساڵانێکە ئەرمەنییە دیانەکان پایەی وەزیرییان وەرگرتووە. لەمەو پاشیش دەبێ چ زیانێك لە نزیك خستنەوەی کوردە هاو ئایینەکانی خۆمان هەبێ؟)).

عەبدولحەمیدێك کە لایەنگیریی کوردەکانی دەنواند، لە لایەکی دیکەوە هەمیشە لە بەرەنگاریی ویستە ئەتنیکییەکانی کورددا دەوەستا، رامیاریی عەبدولحەمید بەرامبەر بە کورد، لە بنچینەدا رێیەکی درێژخایەنی بیندرێژ بوو دژ بە ئۆپۆزسیۆنە نەتەوەییەکانی کورد. عەبدولحەمید کە بەردەوام خۆی بە لایەنگری کورد پیشان دەدا، لە لایەکی دیکەوە هەمیشە بەرەنگاری داواکارییە ئەتنیکییەکانی کورد دەبووەوە. سیاسەتی عەبدولحەمید بەرامبەر بە کورد لە بنچینەدا رێ لە ئۆپۆزسیۆنی کورد گرتنێکی درێژخایەن بوو، ئەو فشارەی بەرامبەر رۆشنبیرە کوردەکان درێژەی پێدابوو بە ئاماژەیەکی ئاشکرای ئەم سیاسەتە پڕ مەترسییە دادەنرێ. هەر بۆیە هەوڵیبەرەو خۆکێشکردنی هێزە کەلەپوورییە (تەقلیدی)یەکانی دەدا، لەلایەکی کەوە، هەوڵێك بوو بۆ دەمکوت کردنی رۆشنبیران و نەتەوەپەرستە کوردەکان، بەتایبەتی بەرامبەر بە خۆی: سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بۆ ئەوەی بتوانێ یەکیەتیی کۆمەڵگای ناو ئیمپراتۆرییەت رابگرێ، رامیارییەکی تایبەت بە خۆی هەبوو. بە هەر شێوەیەك بێ، ئەو کەسایەتییانەی کاریگەرییان بەسەر خەڵکەوە هەبوو لە ئەرناوت (ئەلبانیا) و کوردستان و عەرەبستانەوە دەیهێنانە ئەستەمبووڵ، رێی چاوپێکەوتنیانی دەدا، ئاوڕی لێ دەدانەوەو پاداشت و یارمەتیی دەدان، ئەگەر بە خاڵێکی ناو زگی پیتی جیمیشی زانیبا[١٣٥]،

---

[١٣٥] زیادەڕۆییەکی زمانییە، بۆ ئەو کەسانەی مەترسیی تۆزقاڵێکی بەرامبەر سوڵتانیان لێ دەکرا، سوڵتان بۆ لای خۆیانی رادەکێشا جا بەهەر جۆرێك بووایە. (وەرگێڕ)

ئەوا لە شووراى دەولّەتدا لە جەمعییەتى روزوومییەدا[١٤*] بە ئەندامى دادەمەزراند، مووچەى دەدايێ. بەلاّم نەدەبوو ئەستەمبوول بەجێ بهێلێ، بەتايبەتى دەبوايە لە ژێر چاودێریی خۆیدا بێت. لەو سەردەمەشدا لەوەدا نەبوو بتوانێ ئەستەمبوول بەجێ بهێلّن و برۆن، ئەوانەى دەهاتنە ئەستەمبوول، جێنشینیان لە ناوەندى شاردا بوو، کە بیناکانى (بوغازئیچى) و کۆشکەکانى (گوێز تەپە) و (ئەرمنکوێى) یان دەبینى، جارێکى دیکە، گەڕانەوە بۆ وڵاتى خۆیانیان بەبیر و خەیاڵیشدا نەدەهێنایەوە. لە ناو خۆشیدا دەژیان و سەرەمانگان (کەهیە)ى خۆیان دەنارد و مووچەى خۆیان وەردەگرت و ئەومیان بەس بوو. لەم سایەیەدا، لەم جۆرە ویلایەتانەدا ئومێدى سەربەخۆیى و هى دیکە پێشى لێ دەگیرا[٣٨].

سوڵتان عەبدولحەمید، شێخ سەعیدى باوکى شێخ مەحموودى سەرکردەى کورد، کە لە (١٩٢٠)دا، لە عێراق بەرامبەر ئینگلیز دەجەنگا، بانگ کردە ئەستەمبوول، لەگەڵیدا یەکدییان ناسى، رێزە دەستکەوتێکى بۆ دابین کرد، تەنانەت شیفرەى نهێنیى پێوەندى بەخۆیەوە کردنى دا پێى. لەو دەمانەدا کە باوکى شێخ مەحموود چووەتە ئەستەمبوول، شێخ مەحموودى کوڕى دەخاتە تەك خۆى: ((بەم شێوەیە، شێخ مەحموود هێشتا منداڵ بووە، بووەتە میوانى پادشاى عوسمانى)). باوکى حمکۆش کە یەکێکە لە سەرانى کورد، ماوەیەك لە ئەستەمبوول بووە، ساڵى (١٩٠٦) بەدەرخانییان کە دوور خرانەوە، ئەمیش تێکەڵ بەم کاروانە دەکرێ و بەرە و تاراوگە بەرێ دەخرێ، دواتر لە تاراوگەدا دەمرێ[٣٩]. بەپێى سەچاوەکان، عەبدولحەکیم ئەفەندیى مامۆستاى عەبدولحەمیدى دووەم کورد بووە[٤٠].

هێزەکانى حەمیدییە کە ساڵى (١٨٩١) دامەزراوە. لە عەشیرەتە کوردەکان پێکهاتوون. سەرکردەکانى عەشیرەتەکان، هەموو ساڵێك دەبوو بچنە ئەستەمبوول و پەیوەندیی خۆیان بسەلمێنن. بەمجۆرە، ساڵى (١٨٩١) هەندێك لە سەرانى عەشیرەتەکان لە (ترابزون) کۆ دەبنەوە

[١٤*] روزوومیە: واتاى ئەم وشەیەم بۆ ساغ نەبووەوەو نەمزانى چییە (وەرگێڕ).

38- Refi Cevad Ulunay, Eski İstanbul Kabadayıları- Sayılı Fırtınalar, İstanbul, 1995, s.202.

39- Refik Hilmi, Anılar, İstanbul, 1995. s.15. Celîlê Celîl, Jîyana Rewşenbirî û Siyasî ya Kurdan, Stokholm, 1985, s. 124.

40- Musa Anter, Hatırlarım, ikinci basım, Stockholm, 1991, s.72.

و لەوێوە بەرەو ئەستەمبووڵ دەکەونەرێ و چوار هەفتە لە پایتەختدا دەمێننەوە[41]. دوای دوو ساڵ، لە (١٨٩٣) دا سەرەك عەشیرەتەکان لە ئەرزنجان یەك دەگرنەوە، لەوێوە دەچنە ئەستەمبووڵ: ((ئەم-لیوا- و قایقامانەی عەشیرەتەکان، ساڵی (١٨٩٣) لە ئەرزنجان، لەلای موشیر محەمەد زەکی پاشا کۆ دەبنەوە و دەچنە لای سوڵتان عەبدولحەمید لە ئەستەمبووڵ، سوڵتان عەبدولحەمید، ناوری لەمانە داوەتەوە و مێدالیا و نیشانی پایە و پلەی بە بەرۆکەوە کردوون و بەوانەیان کە شایستەن، شمشێر و پارەی چاکی بەخشیوە و پێی گوتوون: ((لەبیر نەکەن، من باوکی کوردانم، بەم جۆرە رووخۆشیی لەگەڵیاندا نواندووە))[42]. هەندێك لەم تیپانە بە نموونە، سێ تیپی عەشیرەتی میللی (ملی)، هاتوونەتە قشڵەی سەلیمییەی ئەستەمبووڵ بە خۆویست بەشداریی جەنگەکانی بەڵکان (بەلقان) بوون[43]. گەیشتنی تیپە کوردییەکان بە ئەستەمبووڵ سەرنجی خەڵکی ئەوێ و بێگانەکانی زۆر راکێشاوە[44].

یەك لە ماکە گرنگەکانی ئەم سیاسەتەی بەرامبەر عەشیرەتەکان، ئەو (قوتابخانەی عەشایەری)یەیە کە ساڵی (١٨٩٢) لە ئەستەمبووڵ کراوەتەوە. ئەم قوتابخانەیەی منداڵانی هەندێك لە عەشیرەتەکانی عەرەب و ئەرناوت و کوردی تەمەن (١٢-١٦) ساڵانیان تێدا وەردەگیرا، ماوەی پەروەردەیی قوتابخانەکە پێنج ساڵ بووە. ئەوانەی ئەمەیان تەواو دەکرد، لە پۆلە تایبەتییەکانی قوتابخانە سەربازی و موڵکییەکاندا وەردەگیران. دواتر لە ناوچەکانی خۆیاندا، لە کارە جیا جیاکاندا دادەمەزران. نادر ئاغا کە ئاغایەکی (حەرەم)[*] بووە، لەو بیرەوەرییەدا کە لە گۆڤاری مێژووی کۆمەڵایەتیی (١٩٩٨/٥٠) دا بڵاوکراوەتەوە، وای بۆ

41- Avyarov, Osmanlı- Rus ve İran Savaşları'nda kürtler, çev. Muhammed varlı, İstanbul, 1995, s.134.

42- M. Şerif fırat, Doğu illri ve varto Tarihi, Ankara, 1983, s.125.

43- Bayram Kodaman, Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara, 1987, s.62.

44- Philip von Schwerin, I fält med turkarne- Minnen från Balkankriget, Stockholm, 1913, s.161-163.

[*] حەرەم: ئەو شوێنەی رێ بە هەموو کەس نادرێ بچێتە ژوورەوە. (وەرگێڕ)

دەچێ کە، منداڵانی عەشیرەتە کوردەکان وەك بارمتەی دەستبەسەر لێرە دانرابوون. بەلای گۆڤارێکی ئەرمەنییەوە کە بەناوی (Kxa) وە لە لەندەن بڵاو دەکرێتەوە، ئەو منداڵە کوردانەی لەم قوتابخانەیەدا دەیانخوێند، پێوەندییان بە بزووتنەوە ئازادیخوازییەکانی دژ بە سوڵتان عەبدولحەمیدەوە هەبوو لە ئەستەمبووڵ، بەم هۆیەوە قوتابخانەکە ساڵی (١٩٠٧) داخرا[٤٥]. بۆ نموونە خالید بەگی جبرانلی-ی سەرۆکی کۆمەڵەی ئازادی، کە پێشەوایەتیی شۆڕشی شێخ سەعیدی ساڵی (١٩٢٥) ی دەکرد، دەرچووی ئەم قوتابخانەیەیە.

قوتابخانەی عەشایەر ساڵی (١٨٩٢) لە یەکێك لەو بینایانەی ناوچەی بێشکتاشدا دەکرێتەوە. دواتر ساڵی (١٨٩٤) دەگوێزرێتەوە ئەو بینایەی (ئەحما سوڵتان) کە لە (کەباتاش) دایە. (١٩٠٧) کە قوتابخانەی عەشایەر دادەخرێ، هەر ئەو بینایە دەکرێتە ئامادەیی (کەباتاش)ی کوڕان، دواتر ئامادەیی کەباتاش گوێزرایەوە ئەو بینایەی کە ئێستا لێیەتی. بەلای عەلیشان ئاکپنارەوە کە لێکۆڵینەوەیەکی لە بارەی قوتابخانەی عەشایەرەوە نووسیوە. ئەو بینایەی ئەحما سوڵتان کە قوتابخانەی عەشایەری تێدابووە، دواتر رووخاوە[٤٦]. لێکۆڵینەوەیەکی تێروتەسەلی دیکە لە بارەی قوتابخانەی عەشایەرەوە نووسراوە، لەلایەن (یۆجین. ل. رۆگان)ەوە بە ئینگلیزی بڵاوکراوەتەوە[٤٧]. ئەمڕۆ لە سایەی بەری کاری ئەم دوو لێکۆڵەرەوەیەدا، لە بارەی ئەو قوتابخانەی عەشایەرەوە کە ساڵی (١٨٩٢) لە ئەستەمبووڵ کراوەتەوە، خاوەن زانیارییەکی زۆرترین. وێنەی فۆتۆگرافیی هەندێك لەو قوتابییە کوردانەی لە قوتابخانەی عەشایەردا دەیانخوێند کە لە ساڵانی ئەو دەمەدا گیراون، کراونەتە پۆسکارت (کارتپۆستاڵ)[٤٨].

45- Celîlê Celîl, Jîyana Rewşenbîrî û Sîyasî ya Kurdan, Stockholm, 1985, s.26.
46- Alişan Akpınar, Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi, İstanbul, 1997, s.37.

47- Eugene L Rogan, Aşiret Mektebi: Abdülhamid II's School for Tribes (1892-1907), International Journal of Middle Eastern studies, no28, 1996, s.83-107.

48- Imperial self- Potrait, Journal of Turkish Studies, Vol.12, 1998.

پرۆژەی وێنەگرتنی ئەو شوێن و دامەزراوانەی لەسەر خاکی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا شایەنی بینینن، لەسەر خواستی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم بەدی هاتووە و هەزاران وێنەگیراون. بەشێکی ئەو فۆتۆگرافانەی لە لایەن سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمەوە رێکخرابوون، ساڵانی (١٨٩٣) و (١٨٩٤) بە دیاری بۆ (کتێبخانەی

دوای پێکهێنانی تیپەکانی حەمیدییە (١٨٩١) و قوتابخانەی عەشایەر (١٨٩٢)، لە ساڵی (١٨٩٤) دا ئەو فەرهەنگە (کوردی-عەرەبی)یەی یووسف زیائەددین پاشا لە ئەستەمبووڵ بڵاو دەکرێتەوەو پێشکەشی عەبدولحەمیدی دووەم دەکرێت. ئەم فەرهەنگەی کە بەناوی (دیاریی حەمیدییە لە زمانی کوردیدا- ئەلهەدییەلحەمیدییە، فیللوغات ئەلکوردییە-الهدیة الحمیدیة في اللغة الكردیة-)ـەوەیە بایەخی مێژوویی گەورەی هەیە، بەجۆرە، بۆ یەکەمجار بڵاوکردنەوەی فەرهەنگێکی کوردی لە ئەستەمبووڵی پایتەختدا بەرچاو دەکەوێ. لایەکی سەرنجڕاکێشی کتێبەکە ئەوەیە، ئەو ئامیلکەیەی ئەحمەدی خانی - ی نووسەری گەورەی کوردە کە بەناوی (نوبارا بچووکان)ەوەیە، وەك پاشکۆیەك لە کۆتایی ئەم فەرهەنگەدا جێی کراوەتەوە. فەرهەنگ بە بایەخەوە پێشوازیی لێدەکرێ[٤٩].

ئەم سیاسەتەی عەبدولحەمید، بۆ دابینکردنی لایەنگیریی شێخ و ئاغاو بەگزادە کوردەکان هەمیشە هەر بۆی نەچووەتە سەر. نەتەوەخوازیی کورد بەردەوامی ئاگیرێ. ئەمجۆرە بیرە

کۆنگرس) و (مۆزەخانەی بەریتانی) نێرراون. وێنەی فۆتۆگرافیی هەندێك لەو لاوە کوردانەی لە قوتابخانەی عەشیرەت دەیاخوێند لەگەڵ ئەو کۆمەڵەدا خراوە. هەندێك لەو فۆتۆگرافانەی لەم ساڵانەدا بۆ ئەو قوتابییە کوردانە گیراوە کە لە قوتابخانەی عەشیرەتدا دەیاخوێند، دواتر کراونەتە پۆستکارت و لە ئەستەمبووڵ فرۆشراون. لە مۆزەخانەیەکی سوێد، یەك لەو پۆستکارتانەم بەرچاو کەوت کە منداڵە کوردێکی تێدا بە شێوە جلوبەرگی نەتەوەییە دەرکەوتووە. لە ژێر پۆستکارتەکەدا دەستەواژەی (Costume Kurden) واتە (جلوبەرگی کوردی) نووسراوە. ئەم پۆستکارتەی لە لایەن سوێدییەکەوە ساڵی ١٩٠٤ لە ئەستەمبووڵەوە نێرراوەتە سوێد. هەروەها وێنەیەکی بە کۆمەڵی سیانزە قوتابیی کورد کە لە قوتابخانەی عەشیرەتدا بوون لە ژمارە (٣٩٠)ی ساڵی (١٨٩٨)ی گۆڤاری (سەروەتی فونوون)دا بڵاوکراوەتەوە، ئەو قوتابییانەی لێرە دیارن، یان لە پۆلی جەنگی (حەربی)دا یانیش لە پۆلە تایبەتییەکانی مولکییەدا دەوامیان کردووە. وێنەیەکی ئەم فۆتۆگرافانەم لە رێی بەڕێز فەخری ئەراڵ-ی بەڕێوەبەری گۆڤاری مێژوو و کۆمەڵەوە دەستخست. سوپاسمانی پێشکەش دەکەین.

49- Yusuf Ziyaeddin Paşa, Kürtçe- Türkçe Sözlük, yeniden düzenleyen: Mehmet Emin Bozarslan, İstanbul, 1978. Sözlük konusunda yayımlanan bir tanıtma yazısı için bak. Journal Asiatique, ıx serie, t.2, s.545-549, 1893.

ئازادیخوازانه تەنیا هی کورد نییە، تەواوی گرووپە ئەتنیکییەکانی دەخاتە ژێر کاریگەریی خۆیەوە. لە لایەکی دیکەشەوە ئەو سیاسەتەی سوڵتان عەبدولحەمید کە لە کوردستاندا پیادەی کردبوو دەمنادەمێ رووبەڕووی تەگەرە و زەحمەتی دەبووەوە. ئەو نا ئارامییانەی هەندێك لە شێخ و بەگزادەی کورد تووشی خەڵکیان دەکرد، عەبدولحەمیدی دەخستە هەڵوێستی دژوارەوە. وەکو لە پێکهێنان و هەڵسوکەوتی تیپەکانی حەمیدییەدا بووە، لە لایەن خەڵك و نوێنەرانی کەمایەتییەکانی دیکەوە ریز، سکاڵاو نارەزاییەکی بۆ چووە. یەك لە دیارترینی ئەو رووداوانەی عەبدولحەمیدی خستبێتە هەڵوێستێکی دژوارەوە و سەرێشەی تووش کردبێ (رووداوەکەی مووسا بەگ)ە، کە ساڵی (١٨٨٩) هاتووەتە گۆڕێ، چاوی رای گشتیی ئەورووپا و میدیاکان دەخرێتە سەر ئەو کردەوانەی مووسا بەگی خانەنشین (موتەقاعید)، ئەو دەمانە لە ئەستەمبووڵ ئەنجامی داون. مووسا بەگ کە لە ناوچەی مووشدا سەنگێکی خۆی هەبووە، دەستدرێژی لە کچە ئەرمەنییەکی بەتەمەن لە خۆی گچکەتری (گوڵیزار) ناوێك دەکا .. دواتر دەیەوێ بە زۆر شووی بە براکەی پێ بکا. ئەم کچە ئەرمەنییەی دڵسۆزی داب و نەریتی ئایینی خۆیان بووە، شوو بە موسڵمان کردن پەسند ناکات. دوای ئەوەی گوڵیزار رووبەڕووی کۆمەڵێك زۆر و زۆرداری دەبێ، دواتر چاوێکیشی سەقەت دەکرێ، لەسەر بیستن و بڵاوبوونەوەی دەنگوباسی رووداوەکە، نزیکەکانی گوڵیزار و ئەرمەنییە نیشتمانپەروەرەکان، واز لەم زۆرکارییە ناهێنن. رووداوەکە سەرنجی رای گشتیی نێونەتەوەیی و مێدیاکان رادەکێشێ. عەبدولحەمید کە لە هەڵوێستێکی دژوار و زەحمەتدا دەبێ. مووسا بەگ دەهێنرێتە ئەستەمبووڵ و داوای دادگاییکردنی دەکرێ. (١٨٨٩) نوێنەرە بیانییەکان و رۆژنامەنووسان کە بە مەراقەوە چاودێریی بەڕێوەچوونی دادگایی کردنەکەیان دەکرد و بە درێژایی دادگاییە کە لە ئەستەمبووڵدا ناوی کورد بە خراپە دەبرا. مووسا بەگ پاش ماوەیەك گیران، بڕیاری بێ تاوانیی دەردەچێ. زۆرداریی ئەم مووسا بەگە بەناو گۆرانیی میللی و فۆلکلۆری کوردیدا بڵاو دەبێتەوە. لەم گۆرانییانەدا خەڵك لایەنگریی گوڵیزار دەکەن و مووسا بەگیش تاوانبار دەکەن[٥٠].

50- Arménouhie kévonian, les Noces Noires de Gulizar, 1993. Michel de Greece, II. Abdulhamid-Yıldız Sürgünü, İstanbul, 1995, s.201-204. sir Henry F. woods, Türkiye Anıları, 1976, s.223-224. Naci Kutlay, Hecî Musa Beg û Guloya Ermenî, Wan, no. 4, 1992.

لە سەردەمی عەبدولحەمیددا، لا لێکردنەوەی تایبەتی لە هەندێك لە بەگزادە و پیاوە گەورەکانی کورد، لە لایەن چینی جیاجیاوە بوونە هۆی رەخنە لێ گرتن. بۆ نزیکبوونەوە لە (سەرا)، هەندێك لە بەگزادە کوردەکان هەوڵ دەدەن بۆ درێژەپێدان و زیندوو راگرتنی ئەو پێوەندییانەیان کە بە ئەستەمبووڵەوە هەیە کار دەکەن. جۆرێکی دیکەی ئەم بابەتانە بەسەرهاتی جەمال پاشای کوردە کە دواتری دەبێتە بابەتی ئەو چیرۆکەی (عەزیز نەسین) کە بە ناوی (ئەز کورمانجم)ەوە نووسیویەتی. جەمال پاشای کورد کە بە پاشایەتی لە قشڵەی سەلیمییەدا دادەمەزرێ، هەموو لایەکی بە میدالیا داپۆشراوە: ((جەمال پاشای کورد ئەو جلکانەی لەبەر دەکرد کە نوقمی سورمە و گوڵنگە و قۆپچەی بریقەدار و زڕنی سوور بوون و میدالیاکانی بە بەرۆکی خۆیەوە دەکرد و دەیانیگوڕاند، سمێڵە درێژەکەی کە دەگەیە بناگوێی بادەداو دەستێکی بە ردێنە سپییەکەیدا دەهانی و لە ناو قشڵەی سەلیمییەدا وەك قەلەمونێکی هەڵئاوساو هاتوچووی دەکرد. ئەو میدالیایانەی سەرسنگی، وەك گوانە بزنە (مالتا)ییە پڕ لە شیرەکان، زرنگەیان دەهات و لەو سەری راڕەوی ئەو لاوە دەبیسترا))[٥١].

سزادانی بە کۆمەڵی بەدرخانییان (١٩٠٦)

ناوەندەکانی سەرا، کوژرانی (ڕیدوان پاشا)ی سەرۆکی شارەوانیی ئەستەمبوولی ساڵی (١٩٠٦) یان کردە بیانوو. ئەو کوردانەی لە ئەستەمبوولّ دەژیان، بە تایبەتی ئەو بەدرخانییانەی ژمارەیان تێجگار زۆر بوو بەرەو تاراوگەیان دەنێرن. ئەم کوردانەی ساڵانێکە لە کار و فرمانی هەمەجۆردا کار دەکەن، بە خاو و خێزانیانەوە سزا دەدرێن، لە لایە دوورەکانی ئیمپراتورییەتدا ناچاری ژیان دەبن، تەنیا ژمارەی ئەو کوردانەی فەرمانبەربوون و کاریان دەکرد و دوور خراونەتەوە، ژمارەیان دەگەیشتە (١٠٧) کەس[٥٢]. عەبدوڕڕەززاق بەگ لە بیرەوەرییەکانیدا روونی دەکاتەوە، ئەوانەی دەرەوەی خزمانی بوون، نزیکەی سێ هەزار کورد سزا دراون[٥٣]. ژمارەی ئەو کوردانەی تێکەڵی ئەم رووداوانە بوون (٣-٤) کەس بووە. کەچی ژمارەی ئەوانەی دوور خراونەتەوە هەزارانی رەت کردووە. لە لایەکی دیکەوە، ئەو کوردانەی ریدوان پاشایان

51- Aziz Nesin, bay Düdük, İstanbul, 1984, s.27-32.

52- Osman Nuri Ergin, İstanbul Şehreminleri, İstanbul, 1996, s.181.

53- Celîlê Celîl, Jîyana Rewşenbîrî û Sîyasî ya Kurdan, Stockholm, 1985, s.121.

کوشتووە، بڕیاری خنکاندنیان دەدرێ، کەچی بە دارەوە ناکرێن. لە سەردەمی عەبدولحەمیددا، مەحموود پاشا کە بە شاعیر ناسراوە و سیانزە ساڵ وەزیری ناوخۆ بووە، وەکو گاڵتە لەگەڵ ئەو کوردانە بکا کە دوور خراونەتەوە. ئەم دێڕە شیعرە دەنووسێ:

بی نقاط ایلە حساب شاهی جیهان بویروغونو

((گیتدی کورتلر طوطاراق یوبیوینن قویروغونو))[54][165].

سزادانی بەم شێوەیەی کۆمەڵەی کوردان، ناهەقییەکی زۆری لەگەڵ خۆی هێنا، لە بیرەوەریی (خانووی بەهێشووە وەنەوشەییەکان)ی خالیدە ئەدیب ئادیوار- دا ناوەناوە ڕووبەڕووی ئەم ناهەقییانە دەبینەوە. عەلی شامیل پاشای زڕباوکی نووسەری ناسراو، سەر بە بنەماڵەی

54- Çankırılı Hacışeyhoğlu Ahmed Kemal, Görüp, İşittiklerim, Göçek, Tef ve zil (Bir dergide yayımlandığı anlaşılan bu yazının bir fotokopisini bana gönderen Fahri Aral. Yazının nereden alındığını belirtmemiş).

(165) لە ڕاستیدا ئەم دێڕەم لە دەقەکەدا بۆ هەندێك ئاسانکاری، من خۆم بەو شێوەیەم نوسییەوە کە دەیبینن. بۆ ژماردنی بەھا (بایی) ئەبجەدیی پیتی دێڕەکە دەبێ بە ڕێنووسی عوسمانی بنووسرێتەوە کە بەو جۆرەیە لەم پەراوێزەدا دەینووسمەوە، لەگەڵ تێبینیی ئەوەی کە دوا پیتی وشەی (بربرینك) کە بە (ن) دەخوێنرێتەوە و بە (ك) دەنووسرا، هی دانە پاڵ شتێکە واتە (نسبە)، لە ژماردندا دەبێ هەر بە (ن) دابنرێ:

بێ نقاط ایلە حساب شاه جهان بویروغونو

((گیتدی کوردلر طوطاراق بربرینك قویروغونو)).

واتە:

پیتە بێ خاڵەکانی فەرموودەی شای جیهان بژمێرە، کوردگەل کلکی یەکدییان گرت (یەك بە دوای یەکدا) ڕۆیشتن.. نیوە دێڕی دووەم بە ژمارەی ئەبجەدی (بێ نقاط) واتە بێ ئەوەی پیتە خاڵدارەکان بژمێررێن، دەکاتە (١٣٢٤)ی کۆچی - ی ساڵی ئەو ڕووداوەیە کە دەکاتە ساڵی (١٩٠٦)ی.ز (وەرگێڕ).

بەدرخانییەو[٥٥] دواتر ئەویش دوور دەخرێتەوە، ئەم جۆرە پێشڕەوییە توندەی عەبدولحەمید پەنای بۆ بردووە، دەبێ هۆیەکی بوو بێ. دوور نییە عەبدولحەمید، بۆ لەخۆ دوور خستنەوەی ئەو تاوانبار کردنانەی ناڕاستەی ئەو شێوە روخسارەی ((کورد پارێزە))ی دەکرا، پەنای بردبێتە بەر بەم ناراستەیە رێکردنە. لێکۆڵەرەوەیەك ئەم ناحەقییەی کورد تووشی هاتووە، بەجۆرە دێنێتە گۆ: ((سوڵتان، لە جیاتی ئەوەی پێویستییە یاساییەکان جێ بەجێ بکا، لە ناو دیدی پڕ لە سەرسامیی حکومەتەکەیدا، بە دوور خستنەوەی بنەماڵەی بەدرخان بۆ تاراوگە، تاوی خواردەوە))[٥٦]. لە نێوانی ریدوان پاشای سەرۆکی شارەوانی و عەبدوڕڕەززاق بەگی بەدرخانی لە ئەنجامی کێشەی نێوانیان لەسەر چاککردنەوەی رێگایەك ساڵی (١٩٠٦) ریدوان پاشا لە رێی چوونەوەیدا بۆ ماڵی خۆی کە لە (گوێزتەپە) دا بووە لە ئەنجامی هێرشێکی چەکدارانە دەکوژرێ. لە لێپرسینەوەدا دەردەکەوێت کە ئەوانەی تاوانەکانیان کردووە، ئەمانەن:

- عەبدوڵلای کوڕی محەمەدی بتلیسی، تەمەن بیست و دوو ساڵ.
- محەمەد ئەسعەدی کوڕی سەعدوڵلای وانلی، تەمەن بیست و دوو ساڵ.
- ئەمین عەبدوڵلای کوڕی تاتاری حەکاری، تەمەن سی و پێنج ساڵ
- ئەحمەدی کوڕی محەمەد، تەمەن سی و پێنج ساڵ.

تاوانی رێکخستنی ئەم هێرشە ناراستەی عەبدوڕڕەززاق بەگ و عەلی شامیل پاشای بەدرخان کرا. لە رۆمانی (وەك برینی شمشێر)ی ئەحمەد ئاڵتاندا کە سەردەمەکە دەردەخا، ئەوە روون دەکاتەوە کە بەر لە کوژرانی ریدوان پاشا، پیاوانی لە کوڕێکی عەبدوڕڕەززاق بەگ دەدەن. لە کاتێکدا ژمارەی ئەوانەی پێویست بوو سزا بدرێن دیار بوون، کەچی تەواوی ئەو بەدرخانییانەی لە ئەستەمبوڵ بوون. تەنانەت هەندێك لە دۆستە نزیکەکانیشیان رەوانەی تاراوگە کران.

یەك لەبەرچاوترینی ئەو کەسایەتییانەی بەدرخانییان کە لە ئەستەمبوڵ بوون، عەبدوڕڕەززاق بەدرخان بوو (١٨٤٦-١٩١٨). عەبدوڕڕەززاق بەگ لە غەڵەتە سەرایدا دەخوێنێ و لە سەرادا

55- Halide Edib Adıvar, Mor Salkımlı Ev, İstanbul, 1992, s.112.
56- Philip Mansel, Dünyanın Arzuladığı şehir: İstanbul, çev. Şerif Erol, İstanbul, 1996, s.316.

بە وەرگێری مابەین دادەمەزرێ، ئینجا دەبێتە (سێیەم تەشریفاتچیی مابەین)[١٧*]. فرەنسی بە چاکی فێر دەبێ و ماوەیەکیش لە کۆنسۆلێتیی عوسمانی لە پترسبۆرگدا وەك سکرتێری سێیەم کار دەکا. دوای ڕووداوی ڕیدوان پاشا، بەرەو تەرابولسی غەرب[١٨*] دوور دەخرێتەوە و سالی (١٩٠٨) دوای جاردانی مەشرووتییەت دێتەوە ئەستەمبوول، ماوەیەکی لێ دەمێنێتەوە، لەوێوە، پێشتر دەچێتە ڕووسیاو لەوێشەوە دەپەڕێتەوە بۆ کوردستان، عەبدوڕڕەززاق بەگ سالی (١٩١٨) لە ئەنجامی پیلانێکدا کە والیی مووسڵ ڕێکیخستووە لە عیراقدا دەکوژرێ. عەبدوڕڕەززاق بەدرخان بەر لە کوژرانی، چەند وڵاتێك گەڕاوە، پەیوەندی لەگەڵ ناوچە جیاجیاکانی کورددا دەبەستێ، ئەم تێکۆشانە ئەکتیفەی عەبدوڕڕەززاق لە ئەستەمبووڵ بووە هۆی ناڕەحەتییەکی زۆر[٥٧]، (سێرهێنری. ئی. وودس)ی ئەفسەری ئینگلیز کە نزیکەی چل سالْ لە هێزی دەریایی عوسمانیدا کاری کردووە، لە بیرەوەرییەکانیدا بە پێدا هەڵدانەوە لە بارەی عەبدوڕڕەززاق بەگەوە دەدوێ. گەلێك جار دوای نانخواردن یاریی (بریج)[١٩*]ی لەگەڵدا کردووەو گاڵتەیان پێکەوە کردووە. ئی. وودس ئەوەش باس دەکا کە عەبدوڕڕەززاق لە کاتی نانخواردندا باسی خانمێکی کردووە کە یەکیاننناسیوە، خانەکە قسەی نابەجێی لە بارەی کوردەوە کردووە و عەبدوڕڕەززاق بەرپەرچی داوەتەوە. لەم بارەیەوە دەڵێ: ((سەر لە ئێوارەیەك بە خانمێکیان ناساندووە، ژنەکە کە زانیویەتی کوردە، بە سەرسووڕمانەوە لێی ڕوانیوە، ئەم خانمە ئەوەندەی لە بارەی دزییەتیی کوردەوە قسەی بیستووە. سڵی لەوە نەکردووەتەوە ڕاستەوخۆ بەو کەسە بڵێ کە بەر لە سەعاتێك یەکدییان ناسیوە: ((ئایا تۆ لەو کوردانەی کە وەکو دەزانین دزی

[١٧*] سێیەم تەشریفاتچیی مابەین: سێیەم کەس لە فەرمانگەی سەرپەرشتیکردنی پلە و پایە و بەخشینی مێداڵیا و .. بە پێی سەرەی پایە و پلە ئامادەبوونی ئەو کەسانە لە ڕێوڕەسمەکاندا ... مابەین: ئەو فەرمانگەیەی نێوانی میوانخانە و حەرەمدا بووە، نزیك و دەوروبەرەکانی سوڵتانی عوسمانیی لێ دەبوو .. (وەرگێڕ).

[١٨*] تەرابولسی غەرب (تەرابولسی خۆرئاوا): مەبەست وڵاتی لیبیای ئێستا بووە، بۆ جیاکردنەوەی لە شاری (تەرابولس)ی شام بە خۆرئاواییان ناساندووە. (وەرگێڕ).

57- Celîlê Celîl, Jîyana Rewşenbirî û Sîyasi ya Kurdan, Stockholm, 1985, s.126.

[١٩*] بریج (Bridge): یارییەکی چوار قۆڵییە بە کاغەزی قومار لەسەر مێز دەکرێ. (وەرگێڕ).

گەورەن)). کوردەکەی بەرامبەری، لەبەردەمی خانمدا دەچەمێتەوە و دەڵێ: ((گەر بتەوێ باخی بوومان پێ دەڵێی، بەڵام دز .. هەرگیز)). بەمجۆرە بە پێی تێگەیشتنی خۆی لێکدانەوەیەکی چاکی ئەنجام داوە[58]. ئەم ئەفسەرە ئینگلیزە دەڵێ، لەو دەمانەدا کە یەکدییان ناسیوە، عەبدوررەززاق (باش مابەینجی)[(*٢٠)] بووە.

ئەوەی بەوە ناسێنراوە کە دەوری سەرەکیی لە رووداوەکانی ڕێدوان پاشادا بینیوە، عەلی شامیل پاشایە (١٨٥٥-١٩٠٨). عەلی شامیل پاشا لە شاری جزیرە لە دایك بووە. لە سەردەمی جەنگی عوسمانی-ڕووس-دا کە ساڵی (١٨٧٧) دەستی پێکردووە، لە ئەستەمبووڵ نزیکەی سێ هەزار کوردی خۆویستی کۆکردووەتەوە، بەشداریی لە جەنگەکەدا کردووە و لە بیست و پێنج جێوە بریندار بووە. خالیدە ئەدیب ئادیوار - ی نووسەری ناوداری تورك لە بارەی عەلی شامیل پاشاوە کە زڕبابی بووە، لە یادەوەرییدا کە بە ناوی (خانووە بەهێشووە وەنەوشەییەکە)یدا درێژە بە هەندێك روونکردنەوە دەداو دەڵێ: ((عەلی شامیل پاشاش لەم رۆژانەدا لە ئویسکوبدار، بووە سەرکردە (کۆموتان) و زوو زوو سەری لێ دەداین، لە خانوویەکی گەورەی (کادی کوێی)دا دادەنیشت. دوو ژنی، یەکیان سووروو سپی و ئەوی دییان زنجی (ڕەشپێست) و هەردووکیشیان منداڵی ڕەنگاو ڕەنگیان هەبوو، چیرۆکی هێنانی ئەو خانمە ڕەشپێستەی زۆر خۆشە[59]، خالیدە ئەدیب ئادیوار لە بەشێکی بیرەوەرییەکانیدا لە بارەی چۆنیەتیی رابواردنی عەلی پاشاوە لەگەڵ منداڵەکانی خۆیدا دەڵێ: ((ئێواران زۆر کەیفخۆش بوو، جلی کوردیی بە کوڕەکانی لەبەر دەکرد، تاتە[(*٢١)] مەخموورە ئاوازێکی کوردیی دەژەند، لە پێش هەموانەوە پاشا، کە هەڵپەرکێیەکی کوردییان دادەمەزراند، بە فیکە ئاوازەکەی دووبارە دەکردەوە، هەر لەو کاتەشدا دەستی منی دەگرت و دیخستمە ناوهەڵپەرکێکەوە. هەر هەموومان پێکەوە دەست ر باسکمان دەجووڵاندەوەو ((هەی زەینۆ، هەی زەینۆ))مان دەگوت و ئاوێزە (چلچرا)کانی میچمان دەخستە لەرزە و خرمە خرم. پێمان بە زەویدا دەدا و

58- Sir Henry F. Woods, Türkiye Anılan, 1976, s.314.

(*٢٠) باش مابەینجی: یاوەری سوڵتانی عوسمانی. (وەرگێڕ).

59- Halide Edib Adıvar, Mor Salkımlı Ev, İstanbul, 1992, s.97.

(*٢١) تاتە: تاتا: خوشکی گەورە (وەرگێڕ).

دەسووڕاینەوە و هەڵدەبەزین، خانە ڕەشپێستەکە لەسەرمندەرێکدا[*٢٢] لەسەر زەوی دادەنیشت، خانە سوور و سپییەکە هەر کە لە ژوورەوە دەردەکەوت، پاشا بەرەو پیریەوە ڕای دەکرد، دەستی لە کوڵمەکانی دەدا و دەیگوت: ((خالیدە، ئەمە ژنە ڕەنگ تایبەتییەکەمە، دەست بە کوڵمەکانیدا بسوو بزانە قەت ڕەنگی دەچێتەوە؟))[٦٠].

خانووەکەی عەلی شامیل پاشا، لە ناوچەی (خونکار ئیمام)ی گەڕەکی (ئاجی بادام)ی (کادی کوێ).. بە بۆچوونی (عەدنان ئیز)، دواتر کراوەتە قوتابخانەی نموونەیی عوسمانغازی، عەدنان ئیز لە کتێبی (کادی کوێیی سەردەمانی زوو)دا، ئەوەشی ڕوون کردووەتەوە کە عەلی شامیل پاشا، سەرکردەی قشڵەی سەلیمییەی ئویسکویدار بووە و کاری کردووە. جگە لەوەی عەدنان ئیز لە بارەی ئەوەوە کە فەرید پاشای ئەفلۆنیایی سەدر ئەعزەمی ئەو سەردەمە، لە بابەتی ئەو تەگەرە پێویستانەی خرانەبەر ڕێی بنەماڵەی بەدرخان پاشاوە ئەوە دەردەخا کە کاریگەریی زۆری بەسەر (پادشا)وە هەبووە. مێژوونووسان دەڵێن عەلی شامیل پاشا کە لە کادی کوێدا بووە لەبەری ئەنادۆلی ئەستەمبوولدا، بە دادوەری ناوبانگی دەرکردووە، بە تایبەتی ئەو بازرگانانەی لەو ناوەدا بوونە، خۆیان لە کاری نابەجێ پاراستووە، چونکە زۆر لە عەلی شامیل پاشا دەترسان. لەو لێکۆڵینەوەیەی عوسمان نووری ئەرگین - دا کە بەناوی (سەرەک شارەوانییەکانی ئەستەمبوول)(١٩٩٦) ئەم ڕوونکردنەوەیە لە بارەی عەلی شامیل پاشاوە دەخاتەڕوو ((.. بەدبەخت، بەڵام زیرەك، ئازا، ڕای خۆ پەسەند، لەگەڵ سوڵتاندا ڕاستگۆ، بەڵام ئەو وەزیرانەی بە بەدناوی ناسرابوون و ئەو پیاوانەی بە توندوتیژ دانرابوون، ئەم لە ڕوویاندا دەوەستاو بە گژیاندا دەچوو. بەرامبەر خەڵکی هەژاریش بە مەرد و دەستکراوە ناسرابوو)).

عەبدوڕڕەززاق بەگ و عەلی پاشا کە بە بەرپرسی ڕووداوی (ڕیدوان پاشا) دانران، بە دوو نوێنەری گرنگی بەدرخانییانی ئەستەمبوول دادەنران، وەك دوو کەسایەتی دادەنرێن کە قسەیان لە ناو کوردانی پایتەختدا دەڕۆی، ئەم دوو کوردەی بە ئازایەتی ناسراون و لە لایەکی دیکەوە پەیوەندیی پتەویان بە (سەرا)وە دابین دەکرد. دەبێ لەبەر ئەم ڕێو شوێنە بەهێزمیانەوە بێ کە ئەم دوو بەدرخانییە ناویان لە ناو شەقاوەکانی ناو ڕۆمانی (ئەو زریانانەی بە شەقاوەکانی

[*٢٢] مندەر: دۆشەکی گچکەی دانیشتنی یەك کەسی. (وەرگێڕ).

60- age. S.98.

ئەستەمبووڵی کۆن دەژمێران)ی (ڕەفیع جەواد ئەڵوونای)دا دانراون: ((ئەوسا پیاوە دەسترۆیکانی ناو بەرێوەبەرایەتیی دەوڵەت، لەگەڵ دەستوپێوەندەکانیان بە گرووپی جودا جودا دادەنران، ئەمانە کە سەرەکۆزەری بێژنگ دەژمێران، عەلی شامیل پاشای پارێزگاری ئویسکویدار بوو. لەناو دەستوپێوەندی ئەمدا کورد هەبوون. تاهیر پاشای سەرکردەی چەکدارە ئەرناوت (ئەڵبانی)یەکان و چەکدارەکانی، باڵێکی دیکە بوون))[61]. لە کتێبی (سەرەك شارەوانییەکانی ئەستەمبووڵ)ی (عوسمان نووری ئەرگین)دا عەلی شامیل پاشا لەگەڵ فەهیم پاشا بەراورد کراوە: ((لەو سەردەمەدا لە ناوچەی غەڵەتە (گەڵەتە سەرای) و (بەیۆغلو) و (شیشلی)دا فەهیم پاشا هەرچییەك بووبێ، عەلی شامیل پاشاش لە ناوچەی ئویسکویدار و کادی کوێی - یدا تاکە فەرمانڕەوای سەربازی و سڤیل و شارەوانی بووە، ڕێوشوێنی بەهێزی ئەم کەسایەتییە کوردانە، دەبێ کاری لە کۆکردنەوەی کۆمەڵە کوردێکی دیاری ئویسکویدار و کادیکوێی کردبێ، وەکو پێشتریش گوتمان، ئەمین عالی بەدرخان و منداڵەکانی کە لە ریزی پێشەوەی بەدرخانییاندا بوون، لە کادیکوێیی بەری ئاسیای ئەستەمبووڵدا بوون.

دواتر ڕووداوی ریدوان پاشا لە ڕۆمانی (وەك برینی شمشێر)ی ئەحمەد ئەڵتاندا کاری لەسەر کراوە. مەهپارەخان کە یەکێکە لە پاڵەوانانی ڕۆمانەکە، دراوسێی عەبدوڕڕەززاق بەدرخان بووە کە لە (شیشلی) دادەنیشت، لە ئەنجامی ئەو پێکدادانەی لە ڕووی نووژەنکردنەوەی ئەو ڕێیەوە ڕووی دا کە دەچووە لای کۆشکی عەبدوڕڕەززاق بەگ، کوڕی عەبدوڕڕەززاق بەگ دەکوژرێ، لە سەر ئەو ڕووداوە عەلی شامیل پاشای بەدرخانی سەرکردەی ئویسکویدار بەخۆ دەکەوێ و لە ئەنجامدا لە لایەن پیاوەکانییەوە ریدوان پاشای سەرۆکی شارەوانیی ئەستەمبووڵ دەکوژرێت. لە ئەنجامی ئەم ڕووداوەی کە ناکۆکیی نێوان بەدرخانییان و سەرا پتر دەکا، تەواوی ئەو بەدرخانییانەی لە ئەستەمبووڵ بوون بۆ وڵاتانی دیکە دوور دەخرێنەوە. لە ڕۆمانی نیمچە مێژوویی (وەك برینی شمشێر)دا، ئەحمەد ئەڵتان تۆماری کردووە، ئەم چەند بڕگەیەی لە بارەی کارەساتی کوردانەوە لێ دەگوێزینەوە: ((ڕێك دوو هەزار کەس لە نەوەی میر بەدرخانی بەگزادەی کوردی بەناوبانگ، پەیوەندییان بە تاوانەکەوە بووبێ یان نەبووبێ لە ماڵەکانیانەوە کۆکرانەوە و خرانە ناو کەشتییانەوە و ڕەوانەی تاراوگە کران. زۆریان تووشی پەرێشانی هاتن،

61- refi Cevad Ulunay, Eski İstanbul Kabadayları, 1995, s.167.

خێزانیان پەرت و بڵاوبوونەوە، ژنان لە مێرد، منداڵ لە باوکان دوور خرانەوە، زۆرێکیان یەکدییان نەدیتەوە، لە ناو هەناسە ساردیدا، لە دەشت و دەردا، لە ڕەشماڵی ڕەوەندانداا ژیان، ئەوانەی توانییان هەڵبێن، لە ئەوروپا، لە ژووری بێ خۆرەتاوی پەنسیۆنەکاندا دەژیان، بێ ئەوەی دۆستێك هەبێ قومە ناوێکیان بداتە دەست، یان خزم و خوێشێکیان لە تەك بێ گەردنئازادییان لەگەڵدا بکەن، خۆشەویستێك نەبوو کە لە دنیایەکەوە دەپەڕینەوە دنیایەکی دیکە، دەستیان بگرێت و سەرسامیی دواساتەکانی ژیانیان لێ سووك بکاتەوە و ... کۆچیان کرد و ڕۆیشتن)).

هەندێک لەو شوێنانەی کوردیان لێ بووە

دەستنیشانکردنی هەموو ئەو شوێنانەی کورد لە ئەستەمبووڵدا بە شێوەیەکی کۆمەڵ کۆمەڵ تێیدا بوون و دەژیان زەحمەتە. کوردەکان لە کوێ ژیاون و لە چ جۆرە کارێکدا کاریان کردووە و کاتی دەستبەتاڵییان بەچی و لە کوێ بەسەر بردووە، هەوڵمان داوە وەڵامی ئەمجۆرە پرسیارانە، با بەشێوەیەکی سنوورداریش بێ لە بەشە جیاجیاکانی ئەم کتێبەدا روون بکەینەوە.

کاتێك ئەو جێیانە دەستنیشان دەکرێن کە کەسایەتییە دیارەکان و بەتایبەتی تاك تاکەی کەسەکان کاریان تێدا کردووە و لێی مردوون و ئەو گۆڕستانانەی لە ئەستەمبووڵدا لێی نێژراون، سوودمان لە سەرچاوە جیاجیاکان وەرگرتووە. بۆ نموونە ئەو ڕابەرانەی تەلەفۆن، کە لەو ساڵانەدا بڵاوکراونەتەوە. ژمارەی تەلەفۆنی هەندێك کەسایەتیی کورد و ناونیشانی جێی کارکردنیانی تێدایە.

ناوی هەندێك شەقام و کۆڵان لە هەردوو بەری ئەستەمبووڵدا ناوی کەسایەتییە کوردە جیاجیاکان و ناوی هەندێ لە ناوچەکانی کوردستانیان لێ نراوە، هەندێك لەم ناوانە لە دەمانێکی زۆر کۆندا و هەندێکی دیکەیان لەم ساڵانەی دواییدا لەو شوێنانە نراون. ناوی هەندێك لەم شەقام و کۆڵانانەی وا لە ئەستەمبووڵدان، لە خوارەوە بەڕیزبەندیی ئەلف و بێ ڕیزکراون.

ناوی ئەو جێیانەی ئەستەمبووڵ، ئەوە دەردەخەن کە بە چڕی کوردیان تێدا ژیاوە. ئەم ناوانە سەرەداوی وا گرنگمان بە دەستەوە دەدەن، ئەو ژمارانەی بەرامبەر ئەم ناوانەی شەقام و

کۆڵانە، ژمارەی ئەو شەقام و کۆڵانانە پیشان دەدەن کە ئەو شەقام و کۆڵانانەی بەری ئەنادۆڵ هەر بەو ناوانەوە ناسراون[٦٢]:

بەری ئەورووپا:

شەقامی ئەبو سعوود — ئەمینۆنێو

کۆڵانی ئەرزنجان — شیشلی

کۆڵانی شوکری پاشای ئەرزەرۆمی — بێشکتاش

کۆڵانی خەرپووت — شیشلی

کۆڵانی ئیدریس — ئەییووب

شەقامی ئیدریس کوێشکی — ئەییووب

کۆڵانی مزگەوتی کورد چەلەبی — بەیۆغلو

کۆڵانی کوردان — فاتیح (ناوە تازەکەی کۆڵانی گایە- یە)

کۆڵانی مەلازگرد — بێشکتاش

شەقامی مەلا گۆرانی — فاتیح

کۆڵانی سولەیمان نەزیف — شیشلی

کۆڵانی نابی - ی شاعیر — فاتیح

کۆڵانی نابی - ی شاعیر — بێشکتاش

62- İstanbul şehir Rehberi, 1934 ve İstanbul-Anadolu yakası, 1998 adlı Kaynaklardan yararlanılmıştır.

بەری ئەنادۆڵ (ئاسیا):

شەقامی دیجلە — (٨)

کۆڵانی دیاربەکر — کەرتاڵ

شەقامی ئەرزنجان — عومرانییە

شەقامی ئەرزەرۆم — عومرانییە

شەقامی ئەرزەرۆم — (٥)

شەقامی فرات — سوڵتانییە

شەقامی فرات — عومرانییە

شەقامی فرات — (١٥)

کۆڵانی خەرپووت — (٣)

کۆڵانی قارس — (٣)

کۆڵانی مەلا گۆرانی — پەندیك

کۆڵانی مەلا گۆرانی — عومرانییە

شەقامی مەلاتییە — عومرانییە

شەقامی مەلاتییە — (٣)

کۆڵانی مەلاتییەییان — سەماندرا

شەقامی مەلازگرد — (٧)

کۆڵانی مەراش — (٣)

کۆڵانی سیلڤان — پەندیك

کۆڵانی سیلڤان — ئویسکویدار

کۆڵانی سیڤەرەك – کەرتاڵ

شەقامی شانڵی ئورفە – (٣)

کۆڵانی تونجێلی – (٣)

کۆڵانی وان – پەندیك

کۆڵانی وان – سوڵتانبەگی

کۆڵانی وانیکوێی – ئویسکویدار

شەقامی زیا گوێیگ ئاڵپ – (٢)

کۆڵانی زیا گوێیگ ئاڵپ – (٣)

نەك هەر ناوی شەقام و کۆڵان، ناوی هەندێك شوێنی دیکەش لە ئەستەمبووڵ سەرنجڕاکێشە. یەك لە مانەش لە بەری ئاسیای بوغازدا ئەو ناوچەیەیە کە ناوی (وانیکوێی)ە لەبەر ئەوەی محەممەد ئەفەندی خەڵکی وان بووە، ناوچەکە بەم ناوەوە ناسراوە. دوای نیشتەجێ بوونی لە ئەستەمبووڵ، محەممەد ئەفەندیی وانی لە گەلێك کاردا دامەزراوە و شەیخولئیسلامەتییشی کردووە و ساڵی (١٦٨١) کۆچی دوایی کردووە. رەشاد ئەکرەم کۆچو کە پشتی بە مێژووی (سیلاحدار) بەستووە، باسی ئەوە دەکا کە شێخێکی کورد بە ناوی عەبدوڵڵا ئەفەندییەوە لەو سەردەمانەدا چووەتە ئەستەمبووڵ و لەگەڵ محەممەد ئەفەندیی وانیدا دەمێك بە کوردی و دەمێك بە عەرەبی قسەیان کردووە.

بە پێی هەندێك قسە، ئەوەی محەممەد ئەفەندیی وانی، تا ئەمڕۆش لە ئەستەمبووڵدا ماون. بە پێی هەندێك تێبینی کە لە ئەنسکلۆپیدیای ئەولیاکاندا هەیە، بۆ نموونە ئەحمەد ئەفەندیی وانی کە لە شێخانی تەکیەی وان بووە، ساڵی (١٨٠١) لە ئەستەمبووڵ مردووە: (نزیکی نوێژگەی کەمال زەهگەرجی لە (سیلیڤری کاپی)ی فاتیحدا ئەو تەکیەیەی لەو سەردەمانەدا رووخاوە، ئەوەکانی، زەوییەکەی وەك شوێنێکی دار فرۆشتن بەکار هێناوە)). نازانین لە نێوانی ئەم دوو وانییانەدا خزمایەتی هەیە یان نا.

یەك لەو شوێنانە لە ئەستەمبوولدا لە کۆنەوە جێی کوردەکان بووە، ئەو قاوەخانەیەیە کە کوردی لێ دانیشتوون. لەو لێکۆڵینەوەیەی سەلاح بیرسەل-دا کە بە ناوی (کتێبی قاوەخانەکان)ەوەی نووسیوە، لە بارەی قاوەخانە کۆنەکانی کوردانەوە هەندێك زانیاری روون دەکاتەوە، لە ریزی پێشەوەی ئەم قاوەخانانەدا ئەمانەن:

- قاوەخانەی محەممەدی کورد - لە نێوان عەزاب قاپی و کوورەچی قاپی - دا.

- قاوەخانەی یووسفی کورد - ئەم قاوەخانەیە، کە لە ئیمراهۆردا بووە بە یەك لە قاوەخانە بەناوبانگەکانی ئویسکویدار دەژمێررێ: ((قاوەخانەی یووسفی کورد، قاوەخانەی گەرەك نەبوو، یانەیەك بوو بۆ خۆی، پیاوە قسەزان و قسە خۆشەکانی گەرەك دەهاتنە ئەوێ، قسەی خۆشیان دەکرد، دۆستایەتییان دەکرد. لە سەرووی ئەمانەوە مەلایەك هەبوو لە ئیمراهۆردا لەو ماڵە دادەنیشت کە بە تەنیشت تەکیەی مەولەویدا بوو. ریش زەرد، شێوەی جلوبەرگ پاك و خاوێن، جوانی پیاوانە، مەلا بەگێکی سەر بەمێزەر بوو. لە لایەکی دیکەوە لاوان لە یانەی وەرزشی ئەنادۆڵەوە عاتف - ی خودا لێخۆشبوو، هوداییی برای بورهان فەلەك - ی خودا لێخۆشبوو و شەمسی و ماجید، هەموویان لەم قاوەخانەیەدا کۆ دەبوونەوە، پێدەکەنین و کاتیان بەسەر دەبرد. ئەو لاسایی کردنە بێ وێنەیەی بورهان فەلەکی عەجەمەکان، ئێمەی لە پێکەنین دەکوشت. ماوەیەك تۆفیق ئەیزەن - یش فێرە قاوەخانەی یووسفی کورد بوو بوو. لە گیرفانی ناوەوەی نێو قاپەکەی دەردەهێناو بە بەژنیدا هەڵدەدا و گۆرانیی دەگوت:

خانم ئەم نازە باوێ

بێرە لامان تار تاوێ[٢٢٥]

ئەوەشی لە بیرنەدەکرد جارجارێ مەتارەکەی بە دەمەوە بنێ و مژ لە نارەقەکەی بدا)).

---

[٢٢٥] ئەمەم وەك وەرگێرانی ئەو دوو نیوە دێرە داناوە کە تورکییەکەی ناو دەقەکە، ئەمەیە:

Hanım etme bu nazı

Gel bize bazı bazı

- قاوەخانەی محەممەد ئەفەندیی خەرپووتی: لە (دیرەکلەر ئاراسی)دا بوو، بە چایخانەی محەممەد ئەفەندیی خەرپووتیش ناسرابوو.

- قاوەخانەی دیار بەکر: کە چەمبەرلی تاش - ت رەت دەکرد بەلای چەپدا لە گۆشەی (سەرسووچی) کۆڵانی قەرەبابا (ناوە تازەکەی کۆڵانی دوێنەم) دا بوو. لە سەرەتای سەدەماندا (سەدەی بیستەم) ئەو رووناکبیرە کوردانەی لە ئەستەمبووڵ بوون زوو زوو سەریان لەم قاوەخانەیە دەدا کە سەلاح بیرسەل لە بارەیەوە دەڵێ: ((تانپنار بە زۆری لەگەڵ حیلمی زیا ئویلکەردا دەهاتە قاوەخانەی نوێی خۆرهەڵات. هەندێ جاریش ئەتاچ موکریمین خەلیل، عوسمان جەمال قایغیلی - ش لێرە یەکیان دەبینی. لە ساڵانی دواتردا لە (دیوان یۆڵو)دا، کە چەمبەرلی تاشت رەت دەکرد بە دەستە چەپدا لە گۆشەی کۆڵانی قەرەبابادا قاوەخانەی دیار بەکریش رووناکبیرانی بۆ خۆی کێش دەکرد. ئیحسان حەمیمزادە، رفعەتی کلیس - ی سەر بە ئێرەدا دەکەن، شاکیر ئویلکو قەشاریش کە ئەندامێکی دامەزراوەی زمانی تورکی بوو (کۆڕی زانیاریی زمانی تورکی) زوو زوو دەهاتە ئێرە، ماوەیەکیش سوعاد کەمال یەتکین - یش فێری ئێرە بوو بوو. دواتریش شەوکەت رادۆش هاتوچووی دەکرد)).

- قاوەخانەی جەعفەر ئەفەندیی ئەوەی زارۆ ئاغا: ئەم قاوەخانەیەی لە (دۆغرویۆڵ) دا بوو، کۆڵهەڵگر (حەماڵ)ەکانی لێ دادەنیشتن.

- قاوەخانەی حاجی - کە ئەحمەد ئەعیم - ی بابانزادەی یەك لە کوردەکانی بابان لەوێ دادەنیشت. سولەیمان ئەزیفی دیاربەکری کە لە مۆدە دادەنیشت و دواتریش لە کۆڵانەکانی پشت نیشانتاشی- دا لە ژوورە گچکەکەیدا بە مردوویی دیتراوەتەوە، ئەو قاوەخانانەی لە (توربە)[*٢٤٥] ، لێیان دادەنیشت وەك (قاوەخانەی خۆرهەڵاتی نوێ) پێویستی بە یادکردنەوەیە.

لە قاوەخانەی خانی یۆلگێچەن - ی گەڕەکی پەرماق قاپی کە لە نێوان بایەزید (بێیازت) و (چەمبەرلی تاش) دایە، شوکری ئەفەندیی مەدداح لاسایی کەمینە ئەتنییە جیاجیاکانی

[*٢٤٥] توربە: وشەیەکی عەرەبییە لە (توراب- تراب)ەوە وەرگیراوە، واتە: خۆڵ، گڵ .. وشەکە واتای (گڵکۆ) دەگەیەنێ. لە هەندێك شوێندا بە واتای (گۆڕ) بەکاردەبرێ (وەرگێڕ).

دەکرد و ژیانی رابواردنی ئەستەمبوولی رەنگین دەکرد: ((بە کورسییەك و مێزێکی گچکەوە، لەسەر بەنداوەکەدا ئامادەیە، دوای ئەوەی لەسەر کورسییەکە دادەنیشێ تێلای دەستی راستی دەخاتە سەر مێزەکەو زەمبیلی دەستی چەپی لە لای کورسییەکە دادەنێ. زەمبیلەکە شەپقە و سەرپۆشی جۆرا و جۆری تێدایە. بۆ لاسایی کردنەوەی عەرەب، کووفییە (چەفیە-مەندیل)، بۆ لاسایی کردنەوەی (کەرەمان)ی فێسێکی زل و بۆ ئەرمەنییان (تاککە)، بۆ ئەرناوت (فێسی سپیی رۆندار (دەبێ بریقەدار بێ!)، بۆ چەرکەس قالپاخ و بۆ کورد کلاوی لباد...ی لە بیر نەدەکرد. شوکری ئەفەندی جلوبەرگی کورد نا، .. کەمایەتییەکانی دیکەش کە لە ئەستەمبوول دەژین، رەنگی دیکەیان تایبەت بەو کەسانەی لاساییانی دەکرد لەبەر دەکرد و بە جوولە دەکەوت[٦٣].

کورد، یەك لە نموونە سەرەکییەکانی فۆلکلۆری ئەستەمبوولی پێکدەهێنا، تەنیا بە فۆلکلۆری ئەستەمبوول تێکەڵ کردووە، لە (تەماشای تورك-شانۆی تورك)ی لێکۆڵینەوەی سەلیم نوزهەتدا کە ساڵی (١٩٣٠) بلاوکراوەتەوە، لەم بارەیەوە زانیاریی سەرنجراکێشی تێدایە، هونەرمەندان، حەققی بەگ و سەعید بەگ چۆن لاسایی کوردەکانیان کردووە، بە فۆتۆگرافەوە لێیان کۆڵراوەتەوە .. رەشاد ئەکرەم کۆچو، لە کتێبێکدا کە پەیوەندیی بە تروومپاچییانەوە[٭٭] هەیە، باس لە ئاهەنگەکانی خەتەنە کراوە،کە تروومپاچییەکان دەیانگێڕا، لەم ئاهەنگانەدا کۆڵهەڵگرە کوردەکان بە پێی داب و نەریتی خۆیان چالاکییان دەنواند و دەڵێ: ((ئاهەنگەکانی خەتەنە کردن لە لای تروومپاچییەکان تایبەتمەندیی دیکەی خۆی هەبوو، لە هەر یەکێك لەم ئاهەنگانەدا کۆڵهەڵگرێکی کوردی تەمەن چل پەنجا ساڵیی هەر تێدا دەبوو کە بە هەر هۆیەکەوە بێ خەتەنە نەکرابێ، ئەم کابرا پیرەش لەگەڵ منداڵاندا خەتەنە دەکراو بە کلاوی سەری و ملوانکەی بۆ چاوەزاری ملی و لەسەر دۆشەگێك دادەنرا، ئەم کۆڵهەڵگرە کوردەش دەبوو و مایەی نوقڵانەو پێشبینیی خۆشی.

63- Salah Birsel, Kahveler Kitabı, İstanbul 1991, s.208.

(٭٭) ترومپاچی (طولومباجی): بەو کەسانە دەگوترا کە لە ئاگر کوژاندنەوەدا کاریان کردووە و ئەو ئامێرانەی ئاو گوازتنەوەیان بەکار دەهێنا کە (ترومپا) یان پێ دەڵێن. (وەرگێڕ).

لە لایەکی دیکەوە، ئەم ترۆمپاچییانە (٤٠-٤٥) ساڵییە بۆ بە تەنیا نەهێشتنی ئەو کوردە نامۆیە و نەکردنی بە بابەتی رووداو، دەچووە شێوەی منداڵی خەتەنە کراو.. بەڵام لە جیاتی ئەوەی کڵاوی لەسەر بنێن، تاجە گوڵینەیەکی لە (سیر) دروستکراوی بە فێستە پاڵەوانانەکەیدا دەکرد. دەورویەری ئەو ترۆمپاچییە دەبووە شانۆی پڕ چالاکیی نمایش، لە لایەن خەڵکەوە بەخشش باران دەکرا، ئەم پارەی بەخششەش لە نێو هاوکاراندا دابەش دەکرا کەوا کارێکی داهات باشیان بە دەستەوە نەبوو)).

دەستنیشانکردنی شوێنی ژیانی ئەو کوردانەی لە ئەستەمبووڵ ژیاون و کاریان لە چیدا دەکرد و چ کارێکیان کردووە و بە چییەوە خەریك بوون، باسکردنی ئەم لایەنانە لەناو چوارچێوەیەکی دیاریکراودا، زەحمەتە بەڵام هەندێك بەڵگە هەن پەیوەندییان بەم لایەنەوە هەیە و لەو بارەیەوە سەرەداوی گرنگمان بە دەستەوە دەدەن. لە بارەی هەندێك کەسەوە کە بوونەتە ئەندامی کۆمەڵەی (تەعالیی کوردستان)، کە ساڵی (١٩١٥) دامەزراوە، لە لیستەیەکدا کە لە لایەن کەسانی پەیوەندیدار بە ئاسایشی ئەو سەردەمەوە رێکخراون، بۆ نموونە لە بارەی کار و فرمانی ئەم کەسانەوە تارادەیەکی بەرز روونکردنەوەی بە سوودی پێوە دیارە لە لیستەیەکدا کە (تۆغوز ئای تەپە) لەگەڵ لێکۆڵینەوەیەکیدا لە بارەی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستانەوە بڵاوی کردووەتەوە، کارو پیشەی هەندێك لەو ناوانەی لەو لیستەیەدایە بەمجۆرەیە:

عەبدولقادر نووری ئەفەندی — مامۆستای دارولفونوون بووە.

سالح رەیس — سەرۆك کۆمەڵە.

محەممەد روشدی بەگ — بازرگان.

سەعید عەلی ئاغا — کاسبکاری عەرەبانەچی.

حوسێن حوسنی ئەفەندی — کاسبکاری هێزم فرۆش[٢٦*].

عەلی شامیل (گوێکال) — قاوەفرۆش.

[٢٦*] هێزم: داری لە سووتاندندا بەکارهێنراو.. (وەرگێڕ)

حوسێن حوسنی بەگ — خاوەن دەرمانخانە.

کەمالەددین بەحری زادە — مەئموور مەرکەزی پۆلیسی (کادی کوێی)

ئیبراهیم ئەدهەم بەگی ئەمین بەگزادە — فەرشفرۆش لە (بەدەستان)دا.

حەسەن ئەفەندی — لە باڵیۆزخانەی ئەڵمانیدا.

یووسف زیابەگ — لە جێنشینەکانی وەزارەتی بازرگانی و کشتوکاڵ.

شەعبان ئاغا — کوێخای کۆڵهەڵگرە کۆنەکان.

شەرەفەددین ئەفەندی — قوتابیی قوتابخانەی بازرگانی.

دەروێش ئەفەندی — خاوەنی قیرائەتخانە (چاپخانەی بە رۆژنامە و کتێب).

یووسف کەنعان پاشای سیپاهزادەی ماردینی ـ کۆنە پشکنەری تەحەرریی ئەستەمبووڵ.

عەبدوررەحمان ئەفەندی — فێرکار.

سەدرەددین بەگ — موتەسەرریفی کۆنی ئویسکویدار.

جەمال بەگ — بەیتار (پزیشکی ئاژەڵ).

محەممەد خەلیل ئەفەندی — بازرگانی خەڵووز.

خەلیل بەگ — کۆنە بەڕێوەبەری پۆلیس.

عوسمان نووری ئەفەندی — مامۆستای ئایینی گشتی - ی فاتیح.

عەبدوللەتیف ئەفەندی — شوفێری Pötürgeli.

فەیزی بەرکۆ بەگ — دکتۆری (چارسەنجەق).

تۆفیق بەگی سلێمانی — کۆنە قایقامی یەڵۆڤا.

ڕەمەزان ئاغای شیرڤەیی — خەڵووز فرۆش.

یووسف قادر ئۆغلۆ – کۆلهەلگری سعرتی.

یاسین یووسف ئۆغلۆ – کاسبکاری سعرتی.

سەید مەحموود سەید ئەحمەد ئۆغلۆ – دارتاشی سعرتی.

سولەیان عیسا ئۆغلۆ – رەنجبەر.

حەسەن خالید ئۆغلۆ – نووسەری ئەرزنجانی[٦٤].

هەندێك لەو ترومپاچییانەی ئەو ئاگرانەیان دەکوژاندەوە کە لە ئەستەمبوولدا دەکەوتنەوە، کورد بوون. ترومپاچییەتی پیشەیەکی سادە و باوی ئەو سەردەمە بووە. یەك لەو مەترسییانەی هەرەشەی لە ئەستەمبووڵ دەکرد، ئەو ئاگرانە بووە کە زۆر تەنیوەتەوە و بووەتە هۆی لەناوبردنی گەلێك خانوو و کارگە و بینای مێژوویی. ئەم تروومپاچییانە بۆ دەستبەجێ کوژاندنەوەی ئەم ئاگرانە هەوڵێکی بێوچانیان داوە. ئەو کۆمەڵەی ئەو تروومپاچییانە پێکیاندەهێنا و شێوە جلوبەرگێکی تایبەتیان هەبووە، ناوی (سندووق) یان لێ نراوە. هەر تروومپایەك بە چوار کەس هەڵگیراوە، پێیان دەگوترا (تاقم). هەر سندووقێك کەسانی بەهێزی گرووپی بەرەسەن جیاجیای ئەتنیکیی تێدا بووە. بەتایبەتی لاوان پابەندییەکی گەورەیان بەم پیشەیە دەنواند. لە نێو ئەم تروومپاچییانەی لەلایە جیاجیاکانی ئەستەمبووڵ کاریان ئەنجام دەدا، هەندێك کوردیش هەبوون. بۆ نموونە ساڵی (١٨٩٩) لە ناوچەی (جەللاد چەشمەسی)ی (ئاق سەرای)دا لەبەرپابوونی ئاگرێکدا (بەهادر)ی کورد لەگەڵ دوو برادەری دیکە، پێکەوە کە هەوڵی کوژاندنەوەی ئاگرەکە دەدەن بەژێر دیوارێکدا بوون و گیانیانان لە دەست داوە. بۆ ئەم تروومپاچییانە ئاگری گۆرانیی (جۆری تورکی)ی[٢٧٥] داستانی تروومپاچییان هەڵگیرسێنراوە:

یەکمان ئینجە عەرەب بوو ناو لە ناوان

هیدایەت بوو ناوی ئەوی دیکەمان

64- Oğuz Aytepe, yeni Belgelerin ışığında kürt Teali cemiyeti, Tarih ve Toplum. 174/ 1988.

[٢٧٥] تورکی: جۆرە گۆرانییەکی بە مەقامی تایبەت بە تورکان دەگوترێن. (وەرگێڕ).

گـەلێ گـەلێك تـوانا بـووین و قارەمان
بۆ گشـت خـەلكی كەوتینە باسـی خۆمان

•

هاوڕێیەكمان بـوو (بەهادر) نـاوی، كورد
كوتـوپـڕ كـارەسات هـات، هێرشی بـرد
لــە زۆر لادا شـاخ و داخی بـەرپـا كرد
كـەوتینە نــاو تـۆفانێك، بـەلآم تـۆفان

•

بۆ هەر كەسێك كە دوور بێ لە كەسوكار
تـرومپـاچێتیی بــۆ دەبێتــە بـەیوكـار
لە (مەنگەنە) نـاسراین و بووینە نـاودار
تـا بەم نـاوبـانگەوە هاتینە مــەیـدان![٢٨•]

(•٢٨) ئەو گۆرانییەم بەجۆرە كردووەتە كوردی كە دەقە توركییەكەی بەجۆرەیە (وەرگێڕ):

Birimizde ince Arab şûhret
Birimizin ismi idi Hidâyet
Bahâdir tüvânâ genç idik gaayet
Ahvâlimiz halka ilâna düşdük

•

Bahâdır kürd idi refikin biri
Üçümüz kazâya uğrattik seri
İşiden âh itse vardır çok yeri

لەگەڵ (بەهادر)ی کورددا، ئینجە عەرەب و کەسێکی دیکەی هیدایەت ناو ئەندامی سەندیکای ناوچەی (مەنگەنەی غەڵەتە)، لەم ئاگر بەربوونەوەیەدا گیانیان لەدەست داوە. لە کتێبی (ترومپاچییانی ئەستەمبووڵ)ی (ڕەشاد ئەکرەم کۆچو)دا باسی تیپە جوداکانی ترومپاچییە کوردەکان و بەسەرهاتەکانیان کراوە. داودی کورد، دلاوەری کورد، حەسەنی کورد، لە ریزی پێشەوەی ئەمانەدان. لەو ڕۆژانەدا حەسەنی کورد کە لە تەمەنی نەوەت ساڵیدا بووە، لە کاری جوداجودادا لە ئەستەمبووڵ کاری کردووە و ماوەیەکیش ترومپاچییەتیی کردووە.

لە کتێبی ترومپاچییەکانی ئەستەمبووڵی رەشاد ئەکرەم کۆچودا لە بارەی حەسەنی کوردەوە زانیاریی ورد باس کراوە: ((لە ساڵانی یەکەمی جەنگی گشتیدا کە تەمەنی لە سەرووی نەوەدەوە بووە مردووە. ئەو لە پیریدا، سەر زیندووانە لە ئەسکەلەی باغچەپانی - ی غەڵەتەدا قاوەچییەتیی خانی دەکرد. بە خۆیشی لە ئەسکەلەدا لە قاوەخانەی کۆڵهەڵگراندا دادەنیشت. وەجاخی خان لەلایەن کوڕی واتایی، موستەفا ئاغای ئەنلی کە لە ئاوارەکانی بوڵغارستان بووە، بەڕێوەدەبرا. حەسەنی کورد لە لاویدا لە کرێکارانی بەشی (گامێش)ی تەرسانە بووە، کە کرێکارانی ئەم بەشە ناوی حەوزەکانیان بەتاڵ دەکردەوە و چاودێریی ئەو گامێشانەیان دەکرد کە دۆڵابەکانی ئاوکێشانیان دەخستە گەڕ. لە تەمەنی بیست و پێنج ساڵیدا لە هێزی دەریاییدا وەرگیراوە. لە جەنگی (قرم)دا بەشداریی کردووە و لە گەڕانەوەشیدا لە پێشان بووەتە ترومپاچی و دواتر بووەتە کوێشکلو[*٢٩] (ئێشکگری ئاگر

Böyle bir acaib tufâna düşdük

*****

Herkes için ayrı olur kes û kâr

Tulumbacılık idi bizdeki efkâr

Mengenede idik gaayetle namdâr

İşbu şöhret ile meydâna düşdük.

[*٢٩] کوێشکلو: ئێشکگری ئاگر کوژاندنەوە (وەرگێڕ).

کوژاندنەوە)، کابرایەکی نیمچە کەڵەگەت، موو رەش، سمێڵباڕ، ڕیش تاشراو و ڕەوشت بەرز، عاشقی جوانی، هەمیشە چاکشری ی[٣٠٥] تا ئەژنۆ تەسکی لە پێ دەکرد. لە دەورووبەری خۆیدا ڕێزی لە رادەبەدەری بۆ خۆی وەدەست هێنابوو، خووی بە قاوە و نێرگەلەوە گرتبوو. لە کاتێکدا کە نەخوێندەوار بووە، سنووری خۆی دەزانی و گاڵتە و گەمەی لێ قبووڵ دەکرا، ئەم دێڕانەی خوارەوە هی ئەم (واسف)ە گوناهکارەن:

((پیرە کـورد، حـاجی حـەسـەن .. پیری رەنگداکوتاوان

لـە ڕێگەی خـوار و خێچدا، هـەنگاوی ڕاستە و ڕەوان

جـوانی پـەرستێکە ئـەو، دەبێتـە بـەنــدەی دڵبـەری

تیغـی خـاوێنی ڤینـی، بـە عـەرشـدایـە ئـاوێــزان!

ئـەی ئـەوەی پێی دەلەرزێ و چـاو بـۆ جـوانان دەگێڕێ

گەر تەمەنی دەپرسن، هەشتاو پێنج، نەوەت ساڵان ..))[٦٥][٣١٥]

---

[٣٠٥] چاکشری: جۆرە شەرواڵێکی کاڵ تەنکە (وەرگێڕ).

65- Reşad Ekrem koçu, İstanbul Tulumbacıları, İstanbul, 1981. s.411.

[٣١٥] شیعرەکەم بەجۆرە کردووەتە کوردی کە تورکییەکەی ئەمەی خوارەوەیە، (وەرگێڕ):

Köklüerin Pîridir koca kürd Hacı Hasan

Eğri yollarda koşub dâimâ doğru basan

Cemâl âşıkıdır O, kul olur sevdiğine

Muhabbet kılıcını arşa nâmuslu asan

Ey ayak titrer iken gözler arar güzeli

Yaşını sorarsanız ya seksenbeş ya doksan.

له لایەکی دیکەوە گۆڕی کوردێکی زۆری ناسراو لە ئەستەمبووڵدا هەیە، گۆڕستانێکی تایبەت بە کوردەکانی لێنییە. نافرەتێکی کورد کە ساڵانێکی زۆر لە ئەستەمبووڵدا ژیاوە و لەگەڵیدا ناسراویان پەیدا کردبوو، کە مرد، داوای کردبوو لە گۆڕستانێکی کورداندا بنێژرێ، بەجۆرە پێویستی گۆڕستانێکی کوردانی دەربڕیبوو.. گۆڕستانی قەرەجە ئەحمەد گۆڕی کوردێکی زۆری لێیە، کە بە گۆڕستانی قەرەجە ئەحمەددا دەگەڕێن و بە بەردەکێلەکاندا دەڕوانین، دەبینین کوردێکی زۆر لەوێدا نێژراون. نابیی شاعیر کە بە خۆی کوردبووەو گۆڕستانی بنەماڵەی بەدرخانییانیش هەر لەوێیە. لە (ئەییووب) دا[٣٢*] کە یەکێکە لە گۆڕستانە هەرە کۆنەکانی عوسمانی، باس لەوە دەکرێ کە کوردی لێ نێژراون. زارۆ ئاغای بتلیسی کە بە تەمەنترین پیاوی جیهان دانراوە،گۆڕەکەی لەوێیە. لەسەر سووچی ڕێی(گوەویش سویو) و کۆڵانی گۆڕ (توربە)ی ئەییووب سوڵتاندا، ئیدریسی بتلیسی و هاوسەری لێ نێژراون. عەبدوڕڕەحمان ئەفەندی کە بە مامۆستای کورد ناسراوە، لە (وەقعەیی حەربییە)دا ساڵی (١٨٢٦) هەندێك کارگوزاریی لێ بینراوە، ساڵی (١٨٥٤) مردووە و (خەرپووتی)یەو کورد بووە، لە ناوچەی ئەییووبی ئەستەمبووڵدا لە ناو بینای خزمەتگوزاریدا نێژراوە. کوردی دیکەش هەن لە گۆڕستانی بچووکتردا نێژراون، وەك عەبدوڵڵا جەودەت، کە لە گۆڕستانی مەرکەز ئەفەندی-کۆزلو- نێژراوە.

ناوی هەندێك کوردیشمان بەرچاو دەکەون کە لە باخچەی هەندێك (مەزار)دا نێژراون. باخچەی مەزاری سوڵتان مەحموودی دووەم، گۆڕەکانی سولەیمان پاشای باپیری شەریف پاشای بەناوبانگ و د.ئیسحاق سوکووتیی دیاربەکری-ی دامەزرێنەری کۆمەڵەی ئیتتیحاد و تەرەققی و زیا گۆیك ئاڵپی دیاربەکریی شاعیرو بیرمەندی ناسراوی لێیە. گۆڕی زەهنی پاشای بابانزادە، لە بەشی هەرەخوارەوەی گۆڕستانی کۆنە دەرگای ئەدرنە (ئەدرنە قاپوسی) داو ئەحمەد نەعیم- ی کوڕی لە مەیدانە فراوانەکەی گۆڕستانی شەهیدانی دەرگای ئەدرنەو ئیسماعیل حەققیی کوڕی دیکەی لە باخچەی مزگەوتی بایەزیددا نێژراون.

بابەتی ئەو کوردانەی لە ئەستەمبووڵدا نێژراون، پێویستی بە لێکۆڵینەوە و توێژینەوەیەکی سەربەخۆیە.

[٣٢*] ئەییووب: ناوچەیەك و گۆڕستانێکی گەورەی ئەستەمبووڵە، بە ناوی ئەو یاوەرەی پێغەمبەر (د.خ.) وە ناونراوە کە (ئەبو ئەییوبی ئەنساری)ی پێ دەڵێن و گوایە لەوێ نێژراوە. (وەرگێڕ).

بەشی دووەم

ئەستەمبووڵ: یەکەم مەڵبەندی بیری نەتەوەیی مۆدێرنی کورد

لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە، ئەستەمبووڵی پایتەختی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، جێی یەکێك لە گرنگترین مەڵبەندەکانی بیری نەتەوەیی مۆدێرنی کورد دەگرێتەوە، تەنانەت ئەگەر پتر بچین، دەتوانین بڵێین یەکەم مەڵبەندیەتی. لە (١٩٠٨)ەوە کە دووەم مەشرووتییەت (دوستوور) جاڕدرا، تا (١٩٢٣) کە ڕژێمی کۆماری ڕاگەیەنرا، لە ماوەی ئەم پانزدە ساڵەدا، سەرەڕای قەدەغەکردن و فشاری دیکەی بۆ سەر بیری نەتەوەیی کورد، بۆ یەکەم جار کورد ئەزموونی خەباتی قانوونیی شەرعی (لیگال) وەدەستدەهێنێ، لەم ڕوانگەیەوە سەردەمەکە گرنگییەکی زۆری هەیە، چونکە ئەم گەلەکۆمەکییەی پەروەردەیی و ڕیکخستنە نەتەوەییەی کە نەتەوەپەروەرە کوردەکان لە چارەکە سەدەی بیستەمدا لە ئەستەمبووڵی پایتەختی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا بەرپایان کردووە، پێشتر لە مێژووی کورددا وێنەی نەبینراوە. لە نێو کورددا ژیانی ڕێکخراو و بیری دامەزراندنی ڕێکخراو بۆ یەکەم جار لە ئەستەمبووڵدا دێتە کایەوە. بەتایبەتی لە سەدەی نۆزدەدا، بزووتنەوەی کورد کە تەنیا گرنگیی بە خەباتی چەکدارانە داوە، لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا شێوەی نوێ و جیاوازی خەباتی بەڕێوەبردووە. لە بابەت بنەماکانی نەتەوەییەوە ڕۆشنبیرانی کورد بۆ یەکەم جار دەست بە پەرەپێدانی بیرکردنەوەکان دەکەن، بایەخێکی زۆر بە (کاغەز و قەڵەم) دەدرێ، یەك لەو تایبەتمەندییە دیار و ئاشکرایانەی ئەم دووەم قۆناغەی بیری نەتەوەیی کوردە، پەرەسەندنی ڕۆڵی چینی ڕۆشنبیر و دامەزراندنی زنجیرەیەك لە یانە و حزبە، بە پێشەوایەتیی ڕۆشنبیرانی کورد.

بە تایبەتی زیادبوونی قوتابییانی کورد لە دەزگاکانی خوێندنی باڵای جیاجیای ئەستەمبووڵدا، ڕێی بۆ پەیدابوونی چینێکی ڕۆشنبیر و هەندێك کەسایەتی لە نێو کورددا خۆشکرد بەجۆرە لە توانای پێشەوایەتییە باوەکاندا پاشەکشێیەك بەرچاو دەکەوێ، بەهۆی ئەم کەسایەتییە تازانە و ئەم دامەزراوانەوە، بۆ یەکەجار هەندێك ئۆرگانی بڵاوکراوە لە

ئەستەمبوولّدا بە کوردی دەستیان بە بلاوکردنەوە کرد. بۆ پەرەپێدانی رایەکی گشتیی لایەنگری کورد بەتایبەتی کاریگەریی پڕۆپاگەندە و راگەیاندن تا دێ پەرەدەستێنێ، مێدیاکانی کورد با سنوورداریش بن، وەك هێزێك لە ژیانی سیاسیدا دەست بە کاریگەریی خۆیان دەکەن. یەك لە تایبەتمەندیی هەرە گرنگی بیری نەتەوەیی کورد کە لە پایتەختدا پەرەی سەند- وەکو دواتریش دەیبینین- بۆ یەکەمجار و بە شێوەیەکی سنووردار لەم کاریگەرییە نەتەوەییەدا و بەرپابوونی گفتوگۆی نوێیە لەم مەیدانەدا.

کورتییەکەی بیری نەتەوەیی کورد لەم سالّانەدا دەچێتە قۆناخێکی هاوچەرخانە. سالّی (١٩١٨) کە دۆزی کورد بە چڕی لە ناوەندە نێو دەولّەتییەکاندا گفتوگۆی لەسەر دەکرا، روو لە ئەستەمبوولّ و پاریس دەکرا. راستتر، چاوپێکەوتنەکانی پاریس لە لایەن کۆمەلّەی (تەعالیی کوردستان)ەوە ئاراستە دەکرا، کە سالّی (١٩١٨) لە ئەستەمبوولّ دامەزرا بوو و بەردەوام لە بۆچوونی ئەم رێکخراوە دەپێچرایەوە. چونکە شەریف پاشای نوێنەری کورد لە پاریس، لە لایەن کۆمەلّەی تەعالیی کوردستانەوە ئەو ئەرکەی پێ سپێررا بوو[1]. لە نێوانی نوێنەرانی کورد لە ئەستەمبوولّ و نوێنەرانی دەولّەتە بیانییەکاندا، بۆ یەکەمجار لەو رۆژانەدا بەم شێوە چڕە دەست بە پەرەسەندن دەکا[2]. ئەستەمبوولّ بەلای کوردەوە پایتەختێك دەنوێنێ، شێوەیەك بۆ ئەزموونی دیبلۆماسییان دابین دەکا، لە نێوانی ئەو رۆشنبیرە کوردانەی

1- Hasan Yıldız, Fransız Belgeleriyle Sevr –Lozan- musul Üçgeninde Kürdistan, Stokholm, 1990, s.166.

(لە تەلگرافێکەوە کە لە ئەستەمبوولّەوە بۆ پاریس نێرراوە، تێدەگەین کە شەریف پاشا لە لایەن کۆمەلّەی تەعالیی کوردستانەوە ئەرکی بەرپرسیتیی پێ سپێرراوە، تەلگرافەکە لە (عەبدول محەمەد)ی سەرۆکی یانەی کوردی گەلّتە (غەلّەتە)وە نێرراوە. بەم تەلگرافەوە، بە بەلّگەوە دەزانین، کۆمەلّەی تەعالیی کوردستان لەو سالّانەدا هۆبەیەکی لە غەلّەتەدا هەبووە. چونکە بارەگای ناوەندیی کۆمەلّەی تەعالیی کوردستان لە دامەزرانیدا بارەگاکەی لە ناوچەی (چەغالۆغلۆ)دا بووە نەك لە غەلّەتە.

لە ئەستەمبوولدا بوون و نوێنەرایەتییە بیانییەکاندا هاتوچوویەکی چڕ لە ئارادا بووە، ڕووبەڕوو پەیوەندییان لە نێودا دەبەسترا.

لە نێوانی ساڵانی (١٩١٨-١٩٢٠)دا کوردەکان لە ئەنجامی گردبوونەوە لە ژێر میچی (کۆمەڵەی تەعالی)دا لە خۆڕێکخستن و یەکگرتنیدا، لە ڕوانگەی کوردەوە گرنگیی ئەستەمبوولی پایتەخت زۆر پەرەدەستێنێ. بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد لە لایەنی سیاسی و ڕۆشنبیرییەوە وەکو هێزێك بۆ یەکەمجار لە ئەستەمبوولدا دەبینین شێوەیەکی ڕێکخراوی دەبێ، ئەم هێزەی ڕێی تێدەچێ بیرۆکەی ئەوەی سنووری ئەستەمبوول ببەزێنێ و بە کوردستاندا بڵاوبێتەوە، بابەتێکە لە ناو ئەو کوردانەی ئەستەمبوولدا گفتۆگۆی لەسەر دەکرا. ئەم خاڵە یەکێك لە بابەتە بنەڕەتییە ڕۆژانەکانی نەتەوایەتیی ئەو کوردانەی پێکدەهێنا کە لە ئەستەمبوولدا بوون. هەوڵ دەدرا تەنگژەکان چارەسەر بکرێن بەڵام لە مەیدانەکانی دیکەی خەباتدا لە مەیداندا نەبوونی بزووتنەوەی کورد هەندێك گیروگرفتی بەرەو ڕوو دەکردن. وەك ئەوەی چینی ڕووناکبیری کورد لە ئەستەمبوول بەرەو ڕێکخستن دەچوو لە مەڵبەندە جیاجیاکانی کوردستانیشدا هێشتا ڕێك نەخرابوون. ژمارەی ڕۆشنبیرانی کورد بە گوێرەی کوردستان، لە ئەستەمبوول وەکو چۆنیەتی، پتر بوو. ئەو بیرانەی پەیوەندییان بە کوردەوە هەبوو، بڕیارەکان و سیاسەتەکان هەر هەموو لە شوێنێکی دوور لە کوردستانەوە، واتە لە ئەستەمبوولدا پەرەی دەسەند. سیاسەتی بەکارخستنی یەکگرتنی کورد و ئەرمەن بەرامبەر فەرمانڕەوایی عوسمانی لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەدا، نوێنەرانی ڕێکخراوێکی نهێنی کە ویستوویەتی لە هەندێك کردەوەیدا بەرامبەرەکەی لەناو بەرێت، لەم بابەتەدا بۆ نموونە بۆ گەڕان بە دوای پشتگیریی کورد پەیدا کردندا سەریان لە شێخێکی کورد داوە کە لە ئەستەمبوول ژیاوە[3]. کورتییەکەی، نوێنەرانی کورد لەو سەروبەندەدا نەك لە کوردستان، بەڵکو لە مەڵبەندێکی دوورتردا، واتە لە ئەستەمبوول جێگیر بوون.

سەرباری ئەم هەموو گیروگرفت و زەحمەتییانە، بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد کە لە ئەستەمبوول پەرەی سەندووە، لە نێوان ساڵانی (١٩٠٠-١٩٢٥)دا بە تاقیکردنەوەیەکی ڕاستەقینەدا ڕەت

2- Daniel Methy, I. Dünya Savaşi Sonrası, Constantinople'de Kürt Örgütlenmeleri Üzerine Bazı Belirlemeler, Studia Kurdica, no 1.3, 1985.

3- John Hultvall, Mission och vision i Orienten, Stockholm, 1991, s.150.

دەبێ و ئەزموونی نوێتر وەدەست دەخا. بەجۆرە بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد نەریتی نوێ و ئەزموونگەلێك و شێوەگەلێکی دیکەی خەبات کە پەیوەندییان بە دوارۆژەوە هەیە وەدەست دەخا. دەتوانین باس لە چوار هێزی تازەی پەروەردەکەرەوەی بزووتنەوەی ئەو کوردایەتییەوە بکەین کە لە ئەستەمبووڵ پەرەی سەندووە:

أ- چینی رۆشنبیری کورد.

ب- رێکخراوە نەتەوەییەکانی کورد.

ج- چاپکراوی بەردەوامی کوردی.

د- ئافرەتە کوردەکانی ئەستەمبووڵ.

یەك لە تایبەتمەندییە بایەخدارەکانی بزووتنەوەی هاوچەرخی نەتەوایەتیی کوردیش لەم ساڵانەدا، هاتنە گۆڕێی بزووتنەوەی ئافرەتانی کوردە لە ئەستەمبوڵ، بەشی سێیەمی ئەم کتێبە زانیاریی فراوانتر لە بارەی ئەم بابەتەوە بەخۆوە دەگرێ.

ئەو چینە رۆشنبیرە کوردەی لە ئەستەمبووڵ لە دایك بووە

لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا کەسایەتیی ورشەدار لە ناو ئەو کۆمەڵگە کوردەدا پەیدا دەبێ کە لە ئەستەمبووڵ ژیاوە. ئەم کەسایەتییانەی وا لە مەیدانەکانی رامیاری و رۆشنبیریدا رۆڵی بە بایەخیان دیتووە، لە لایەکی دیکەوە بناغەکانی نەتەوایەتیی مۆدێرنی کوردیان داناوە، لە تەك هێزە باوەکاندا، لە ئەستەمبووڵدا پەیدا بوونی چینێکی رۆشنبیری کوردمان بەرچاو دەکەوێ، لە ناو ئەو هێزانەی کە لە ناوچە جیاجیاکانی کوردستانەوە هاتوون و چینەکانی دیکەدا یەکگرتنەوەیەك دەست بە دروست بوون دەکا. ئەزموونی ژیان فێریان دەکا بەیەکەوە بجووڵێنەوە، لەم ساڵانەدا بۆ یەکەمجار لە یەك شوێندا کۆبوونەوەی رۆشنبیران کە لە پارچە جیاجیاکانی کوردستانەوە هاتوون و پێکەوە و بە کۆمەڵ چوونە ناو رێکخراوەکان و بە هاریکاری بڵاوکردنەوەی هەندێك ئۆرگانمان بەرچاو دەکەوێ. ئەم پێکەوەبوونەی بۆ یەکەمجار لە مێژووی کوردستاندا، پەیوەندییەکانی نێوان هێزە باوەکان و رۆشنبیران بنیاتێکی دینامیکی وەدەست دەهێنێ. لەم ساڵانەدا کە بەرژەوەندییە نەتەوەییەکان بە پلەی یەکەم بە بەرچاوەوە گیراوە، بزووتنەوەی زانیاری پەیدا کردن پەرە دەستێنێ. بەجۆرە

ئەستەمبووڵ وەکو پایتەخت شێوەی ناوەندێکی رۆشنبیری پێکدەهێنێ بۆ ئەو رۆشنبیرانەی لە ناوچە جیاجیاکانی کوردستانەوە تێیدا گردبوونەتەوە. لە سایەی ئەم گردبوونەوەیەدا بڵاوبوونەوەی یەکبوونەوە وەکو بیر بە شێوەیەکی گورپەستوو لە ناو کوردەکاندا دەبینین.

کوردێکی زۆر کە لە ناوچە و پارچە جیاکانی کوردستانەوە هاتبوون، پێناسەی عەشایەری و ناوچەیی خۆیان خستە لاوە و کەوتنە پشکنینی ئەتنیکی و گەڕان بە دوای بنچینەی نەتەوەیی. لەم ساڵانەدا پەرەسەندنی زانستی مێژووش لە نێو کورددا بەرچاو دەکەوێ، بە تایبەتی بڵاوکراوە وەرزانەکانی کورد لەم بابەتە رۆڵێکی گەورەی بینیوە. هەندێك لێکۆڵینەوە، کە لەم بڵاوکراوانەدا دەرچووە، دەتوانرێ بە ژمارەیەکی روونی ئەم زانستە مێژووییە بژمێررێ. لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا هەندێك لەو کەسایەتییە کوردە گرنگانەی بایەخیان بە پەرەسەندنی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد داوە، ئەمانەن:

حاجی قادری کۆیی، سەیید عبدولقادر، سەعید نوورسی، ئەمین عالی بەدرخان، خەلیل خەیالی، موکوسلو حەمزە (حەمزەی مکسی)، لیجەلی ئەحمەد رەمزی (ئەحمەد رەمزیی لیجەیی)، مەمدورح سەلیم، عبدوللا جەودەت، محەممد شوکری سەگبان، سولەیمانییەلی تۆفیق (تۆفیقی سلێمانی-پیرەمێرد)، مەولانزادە رفعەت (رەفعەتی مەولانزادە).. جگە لەمانە گەلێك رۆشنبیر و کەسایەتیی کورد لە ئەستەمبووڵ تێکەڵی کاریگەریی ئەتنیکی دەبن.

چینی رۆشنبیری کورد، کە لە ئەستەمبووڵ لە بارودۆخی دژوار و ناخۆشدا ناچاری ژیان بەسەربردن بوون، بۆ ئەوەی بتوانن یارمەتیی کوردە سادە و دەستکورتەکان بدەن لە گرفتە جیاجیاکانیاندا، خزمەتی جۆراوجۆریان پێشکەش بەوان کردووە و لەو رێیانە گەڕاون کە لەگەڵ ئەوانەدا یەکبگرن. بەزانینەوە هێدی هێدی هاتنە ناو ژیانی رێکخراوێکی کۆمەڵایەتی بەرچاو دەکەوێ. ئۆرگانی بڵاوکراوەی کۆمەڵەی هاوکاری و پێشکەوتن (تەعاون و تەرەققی) کە ساڵی (١٩٠٨) دەستی بە بڵاوبوونەوە کردووە، ئەو بانگەوازەی لە ژمارەی دووەمیدا بڵاوکراوەتەوە، لەم بابەتەدا بیرۆکەیەکمان دەداتێ: ((داود ئەفەندیی حەیدەریزادەی راوێژکاری قانوونیی یانەکەمان لەبەر ئەوەی گیانێکی کورد پەروەرانەی هەیە، ئامادەیە لە دادگاکاندا بەخۆڕایی بەدوای ئەو دۆزە قانوونی و شەرعییانەدابچێ کە کوردەکان دەیانبێ، هەرچی پەیوەندیی بە مافە رەواکانی برا کوردەکانمانەوە هەیە، ناوبراو لە ژووری ژمارە (٢٥ و ٢٦)ی خانی مووسڵی

ناوچەی (سرکەجی) کە نووسنگەکەی لێیە، سەردانی بکەن. عەبدوڵڵا جەودەتیش لەم ئاراستەیەدا لە رۆژنامە و گۆڤارەکاندا بانگەواز بڵاودەکاتەوە، بۆ نموونە لەو بانگەوازەدا کە لە گۆڤاری (جەم)دا بڵاوی کردووەتەوە و بەبێ پارە تەماشا و تیمارکردنی هەژارانی ڕاگەیاندووە. ((عەبدوڵڵا جەودەت))ی پزیشکی چاو، جگە لە ڕۆژانی هەینی و یەکشەمان، هەر ج ڕۆژێکی دی لە سەعات دووەوە تا چوار لە عیادەکەیدا کە لە نهۆمی دووەمی بینای (ئیجتیهاد)ی ناوچەی (چەغاڵ ئۆغڵۆ)ی بەرامبەر بنکەی پۆلیسی (ئەیاسۆفیا) دایە، دەتانبینێ. هەژاران بە خۆرایی و ژمارەی تەلەفۆن: ئەستەمبووڵ (٨٩٥). هەر لەم بابەتە لە ساڵانی (١٩١٨-١٩١٩) لە گۆڤاری (ڕۆژ)دا کە لە ئەستەمبووڵ دەرچووە بانگەوازی لەم جۆرانەمان بەرچاو دەکەوێ. محەمەد شوکری سەگبان کە دوکتۆر بوو بۆ بەڕەودان بە عیادەکەی کە لە خانی سەعید پاشادا بوو کە ئەمڕۆ ڕاڕەوی خوارەوەی (چیچەك)ی لێیە، لەو گۆڤارو ڕۆژنامە کوردییانەدا کە ئەوسا لە ئەستەمبووڵ دەردەچوون، ئەم جۆرە بانگەوازانەی بڵاوکردووەتەوە. لە ناو چینە جیاجیاکانی کۆمەڵەی کورددا کە لە ئەستەمبووڵ دەژیان، ئەم ئاماژەیەی کە لێکنزیکبوونەوەی خەڵکانی ڕۆشنبیر دەگەیەنێ، ئەم کاریگەرییە لەسەرەتای سەدەی بیستەمدا، لەئەستەمبووڵ چرییەکی دیار وەدەست دەهێنێ. لەلایەن ڕۆشنبیرانەوە ئەم جۆرە یەکگرتنەی خراوەتە ڕوو، لە نێو کوردە هەژارەکانی ئەستەمبووڵدا شادییەکی گەورە و بڕوا بەخۆکردن پەیدا دەکا. ئەم ئازایەتییەی چینی ڕۆشنبیرانی کوردە، دواتر لە ڕێکخراوە کۆمەڵایەتییەکانی ڕەوەندی کورددا ڕۆڵێکی گرنگ دەبینێ.

ساڵی (١٩١٩) ڕۆشنبیرانی کورد لە ئەستەمبووڵ بۆ جێبەجێ کردنی کاروباری کوردی کوردستان و خزمەتکەدنی جۆراوجۆری کۆمەڵایەتی، دەستیان بە کارگوزارییەکی بە سوود کردووە و بە ناوی ئیدارەخانەی تەعقیبی ئوموور (فەرمانگەی بەدوواداچوونی کاروبار)ەوە بۆ خزمەتگوزاری هێناوەتە گۆڕێ، ئەم کارگوزارییە لە لایەن گۆڤاری (ژین)ەوە کە لە ئەستەمبووڵ بڵاوکراوەتەوە ڕێکخراوەو کاروبار لە بنکەی ڕۆژنامەکە لە چاپخانەی (نەجمی ئیستیقلال)ی شەقامی (ئەبو سسوعوود)ەوە بەڕێوەبراوە، ئامانجی سەرەکیی ئەم خزمەتگوزارییە بەمجۆرە باس کراوە: ((هەموو کارێکی بازرگانی، سەربازی، لەگەڵ هەموو داواکارییەك کە لە فەرمانگە سەربازی و سویلەکاندا لە ئەستەمبووڵ بۆ ئەو زاتانە جێبەجێ دەکرێن کە لە کوردستاندان)). ئەم خزمەتە لە ژمارە (٢٥)ی هەر ئەو گۆڤارەدا وەك بانگەواز، بە ناوی (هەوڵێکی گرنگ)ەوە

بلاو دەکرێتەوە و لە بانگەوازەکەدا لە بارەی چۆنیەتیی بەڕێوەبردنی ئەو خزمەتگوزارییانەوە روونکردنەوەی دوور و درێژ خراوەتە روو.

لە ئەستەمبووڵ، لە نێو کوردەکاندا لێکنزیکبوونەوەیەك و شێوە رێکخراوییەکی پەرەسەندوو لە ناو رەوەندی هاوشارییەکاندا دەبینرێ. کوردەکان بە پێی ئەو شارانەی لێیانەوە هاتوون کۆمەڵ کۆمەڵ بوون، وەك کوردەکانی دەرسیم، دیاربەکر، بتلیس، وان .. یەك لەو نەتەوە پەرستە کوردە ئاگرینانە لە ئەستەمبووڵ پێگەیشتووە، نووری دەرسیمییە. بۆ نموونە لە (١٩١١-١٩١٢)، لەو ساڵانەدا لە پانسیۆنی ئافرەتێکی رۆم لە (قوم قاپی) ژیاوە و درێژەی بە خوێندن داوە، لە بیرەوەرییەکانیدا بە شێوەیەکی زۆر زیندوو باسی ئەوە دەکا کە بۆ بڵاوکردنەوەی هەستی نیشتمانپەروەری و بیروباوەڕی کوردایەتی لە ناو کوردی دەرسیمدا، چۆن شەو و رۆژ کاریان کردووە.

لەو بیرەوەرییانەیدا پەیوەندیی نزیکی بە هاوشارییەکانی وەکو: عەبدوڵلا جەودەت، شوکری سەگبان و لوتفی فیکریی نوێنەری دەرسیم باس دەکاو باسی چەند کوردێکی دەرسیمیی دیکەش دەکا لە ئەستەمبووڵ، لە دامەزراوە جودا جوداکاندا کاریان کردووە. ئەو هاووڵاتییانەی لە دەڤەری دەرسیمەوە هاتوون، لە وەزارەتەکانی دارستان و کشتوکاڵ و مەعاریف (پەروەردە)دا بە گشتی کاری نووسەری خزمەتگوزارییان کردووە.

نووری دەرسیمی باس لە سەدان کرێکاری دەرسیمی دەکا کە لە کاتی بێکارییاندا لە قاوەخانەی (عەلی پاشای ئەرزنجانی)دا کۆبوونەتەوە، لە لایەکی دیکەوە لە بارەی گەلێك کوردی دیکەوە نووسیویەتی کە لە ریزی پێشەوەیاندا قوتابییان بوون، لە ئەستەمبووڵدا ژیاون[4]. ئەو کرێکارانەی لە دەرسیمەوە هاتوونەتە ئەستەمبووڵ بە گشتی لە (قازلی چەشمە) داو قوتابییان لە ناوچەی وەکو (ئونقاپانی) و بێشکتاش و ئەییووب و حەیدەر پاشاو قادری کۆتی - دا لە خانووی تایبەتیی خۆیاندا دەژیان[5]. نموونەی رێکخراوی دیکەی سەر بەشارەکان، کە لەم رێکخراوە دەچن، لە ناو دیاریەکرییانیشدا بەرچاو دەکەون، سەرچاوەکان (قاوەخانەی عەبدوڵلا

4- Nuri Dersimi, Hatıratım, Ankara, 1992, s.31.
5- age, s.32.

چاوشی ئەرغەنی)ی ناوچەی (دیوان یۆلی) بە یەکێك لەو مەڵبەندانە دادەنێن کە ئەوانەی لە ناوچەی دیاربەکرەوە هاتوونەتە ئەستەمبووڵ لەوێ کۆبونەتەوەو یەکتریان بینیوە.

کە دەگەینە سەرەتای سەدەی بیستەم، دەبینین سەیید عەبدولقادر (١٨٥١-١٩٢٥) پێشەوایەتیی ئەو کۆمەڵگە کوردە دەکا کە لە ئەستەمبووڵ دەژی. سەیید عەبدولقادر کە کوڕی ئەو شێخ عوبەیدوڵلایەیە کە ساڵی (١٨٨٠) بەرامبەر عوسمانییەکان شۆڕشی بەرپا کردووە. لە ئەنجامی پیلانێك کە ساڵی (١٨٩٦) دژ بە (سوڵتان) عەبدولحەمید ڕێکخراوە، دوور خراوەتەوە، سەیید عەبدولقادر ساڵی (١٩٠٨) کە دەگەڕێتەوە ئەستەمبووڵ، بە خۆشیشاندانی خۆشەویستی لە لایەن ئەو کوردانەوە پێشوازیی لێ دەکرێ کە ڕژابوونە ناو کۆڵانانەوە. سەیید عەبدولقادر لە ناو کۆمەڵانی کوردی ئەستەمبووڵدا وەکو سیمایەکی کاریزماتیکی کۆکەرەوەی لێ دێ و جێی سەرۆکایەتیی کۆمەڵانی کورد دەگرێ. لە مەیدانی ڕێکخستندا وەکو کەسایەتییەکی کارامە دیارە، سەیید عەبدولقادر جگە لە بیرە وردەکانی، لە ئەنجامی کەسایەتیشیدا لە ناو کوردەکانی ئەستەمبووڵدا وەك سیمبولی لێ دێ. بەوەی کە شوێنپێی باوکی هەڵگرتووە، هەمیشە بۆ ڕزگاریی کورد کار دەکا. وەکو لە خوارەوە دەبینین لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا زنجیرە یانەیەکی کورد لە ئەستەمبووڵ دامەزراون، سەیید عەبدولقادر کەسایەتییەکی کاریگەر بووە. ساڵی (١٩٠٨) دەکرێتە سەرۆکی کۆمەڵەی هاوکاری و پێشکەوتن (تەعاون و تەرەققی) کە لە ئەستەمبووڵ دامەزراوە، بەتایبەتی کۆڵهەڵگر (حەماڵ)ـە کوردەکانی ئەستەمبووڵ کە ژمارەیەکی نێجگار ئەستووریان بووە و هەروەها کرێکارە کوردەکان هەمیشە لەگەڵیدا بوون. ڕوونکردنەوەیەکی هەموو (دەستەی کوردی ژووری بازرگانی) کە ساڵی (١٩١٨) لە گۆڤاری وەقت (کات)دا بڵاوکراوەتەوە، ئاماژەیەکی گرنگی ئەم هاوکارییەیە[6]. سەیید عەبدولقادری خۆشەویستی کۆمەڵانی کوردی ئەستەمبووڵ و حسێب بۆ کراو، چونکە لە بابەتی کوردەکاندا زانایانەتر هەڵسوکەوتی دەکرد، لە لایەن هەندێك ناوەندی کوردی لایەنگیرانی سەربەخۆییەوە ڕەخنەی لێ گیرا، سەرەڕای هەموو ئەو کەسایەتییە بە زانستە، سەیید عەبدولقادر کە لە ئەستەمبووڵ دەگیرێ، لە ژێر باری ناسایشێکی چڕدا دەبرێتە دیاربەکرو ڕۆژی (٢٧ی مایسی ١٩٢٥) لە سێدارە دەدرێ. بۆ دواجار کە سەیید

6- Mehmet Bayrak, Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri, Ankara, 1993, s.128.

عەبدولقادر لە ناوچەی (سوعادییە) دادەنیشت، لە بابەتی ئەم ماڵەی سەیید عەبدولقادرە، لە سەرچاوەیەکدا ئەم روونکردنەوەیە تۆمارکراوە: (ئەو تەلارە گەورە و گرانەی شێخ عەبدولقادر لە (جاددە بۆستان)ی رۆخی دەریا، لە لایەن (سوڵتان) عەبدولحەمیدەوە پێی بەخشرابوو[7]. بە پێی ئەو زانیارییانەی (توغور موجو) لە خزمەکانی سەیید عبدولقادری وەرگرتووە، سەیید عەبدولقادر پێشتر لە گەڕەکی (ئاق بییق)ی سوڵتان ئەحمەدو ناوچەی (قزڵ تۆپراك)ی (قادی کۆیی)دا دانیشتووە.

سەیید عەبدولقادر کە ساڵی (١٩١٨) سەرۆکایەتیی کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردستان (تەعالیی کوردستان)ی کردووە، ساڵی (١٩١٩) لە سەردەمی (فەرید پاشای داماد)دا لە (سەرۆکایەتیی شوورای دەوڵەت) دادەمەزرێ کە لە بەرامبەر باڵەخانەی ویلایەتدا بووە. لە لایەکەوە پێشەوایەتی کردنی بزووتنەوەیەکی ئەتنیکی و لە لایەکی دیکەوە، لە ئاستێکی بەرزدا، لە هەرسەرەوەی پلەیەکی فەرمیدا بوون. لە روانگەی سەیید عەبدولقادرەوە بووەتە هۆی ناجێگیریی ناسنامەکەی، پێم وایە گەورەترین دڵتەنگییەکی سەیید عەبدولقادر ئەم بارودۆخەیەتی کە تووشی هاتووە، سەیید عەبدولقادرێك کە پێی وابووە بەم هەڵسوکەوتە زانایانەیەوە هەردوو لا رازی دەکات، تەواوێك بە پێچەوانەوە دەبێتە ئامانجی رەخنە لێگرتنی هەردوولا، لە کۆتاییشدا وەکو پێشتر باسمان کرد لە سێدارە دەدرێ.

لە سەردەمی هەرای شێخ سەعیددا کەسانی دیکەش هەبوون کە چووبوونە ناو گرووپی ئەستەمبووڵ و دواتر تووشی سزای قورس دەبن. لەگەڵ سەیید عەبدولقادر پێکەوە سەیید محەممەدی کوڕی و عەبدوڵڵا سەعدی پالۆویی (سەعدییە کوێر) ی رازگری و یەکێکی دی بە ناوی نازف مووشلی (نازفی خەڵکی مووش) کە لە ئەستەمبووڵ دادەنیشت، ساڵی (١٩٢٥) لە ئەستەمبووڵەوە دەبرێنە دیاربەکرو لەوێ لە سێدارە دەدرێن. لەمانە عەبدوڵڵا سەعدی پالۆویی (١٨٩٠-١٩٢٥) کە ئەندامی کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردستان بووە، بەرازگری گشتیی (کۆمەڵەی تەشریکی مەساعیی کوردستان ناسراوە[8]. باوکی وەکو ئۆنباشی (سەرکار)ی کەناس کاری کردووە. عەبدوڵڵا سەعدی کە (ئامادەیی وەفا) تەواو دەکا، دەچێتە کۆلیژی

7- Metin Toker şeyh said ve Isyanı, Ankara, 1968, s.55.

8- Mehmet Bayrak, Kürtler ve Ulusal Demokratik Hareketleri, Ankara, 1993, s.85.

حقووق (ماف) و دەبێتە یەکێك لە نزیکترینی یاریدەدەرانی سەید عەبدولقادر. عەبدوڵڵا سەعدی پاڵوویی کە لە گەڕەکی (سۆفیلەر)ی (تاق سەرای) دا دەژیا، ئەو کەسەی لە ئەستەمبووڵ دەستگیری کرد، (سەرقومسێر تەحسین تانتۆغان) بوو کە لە (ئامادەیی وەفا)دا هاوڕێیی پۆلی بووە. تانتۆغان لە بیرەوەرییەکانیدا هەندێك روونکردنەوە کە پەیوەندیی بەم دەستگیر کردنەوەیەوە هەیە، دەنووسیێ: لە سەردەمی شۆڕشەکەی شێخ سەعیددا، دوای گیرانی سەعید نوورسی کە لە ناوچەی وان بووە، هێنراوەتە ئەستەمبووڵ و لەوێدا باس لە بابەتی لێپرسینەوەشی دەکا[9]. سەید عەبدولقادر بەر لە دەستگیرکردنی، پۆلیسێکی تورك دەچێتە شێوەی دەسەڵاتدارێك (بەرپرس)ێکی ئینگلیزەوە پەیوەندیی پێوە دەکا، بە نیازی زانیاری پەیداکردن لە بارەی پەیوەندیی کوردەکان بە باڵیۆزە بیانییەکانەوە. رووداوی مستەر تەمپلن .. هەر هی ئەو سەردەمانەیە[10].

لە سەرەتای سەدەماندا (سەدەی بیستەم) لە ئەستەمبووڵ یەك لە سیما کوردە هەرە ناسراوەکانیش سەعید نوورسییە (١٨٧٦-١٩٦٠) کە جاروبار لە سەرچاوەکاندا بە سەعیدی کوردی ناوبراوە. سەعید نوورسی کە پیاوێکی گرنگی ئایینییە، ئەو دەمەی لە ئەستەمبووڵ بووە، هەمیشە لەو ناوچانەدا دەگەڕێ کە کوردە هەژارەکانی لێ بووە و بۆ گرفتەکانیان لە چارەسەر دەگەڕێ و .. بۆ نموونە دەڵێ: ((لە کۆبوونەوەی قوتابییانی (بایەزید)و لە ڕێو ڕەسمی مەولوود (ئاهەنگی لە دایك بوونی پێغەمبەر)ی ئەیاسۆفیاو لە شانۆی فەرەجدا پێگەیشتم)).

لەم ساڵانەدا نزیکەی (٣٠) هەزار کورد لە ئەستەمبووڵ بووە. سەعید نوورسییەك کە بە قسەی خۆی: ((شوێنی کوردەکان بە گشتی و قاوەخانەکان)) گەڕاوە، هەوڵی هێنانە سەر ڕێی ڕاستی ئەوانی داوە: ((لە لەکەدار کردنی نەتەوەی کورد ترسام))[11]. لە ژینگەیەکی وەهادا کە سەعید نوورسی بۆ کوردی ئەستەمبووڵ بووەتە ((باوکی دەردان))، پێشەوایەتی و هاوپەیمانێتیی بۆ کردوون، کورد پەروەرییەکی بەتینی خۆیان بۆ دەنوێنێ. بۆ ئەوەی وا نەکا گەرد بەسەر

9- Necmeddin şahiner, Aydınlar Konuşuyor, İstanbul. 1979, s.166.

10- Metin Toker, şeyh Said ve İsyanı, Ankara, 1968, s.50.

(مەتین تەکەر ئەم رووداوەی بە ناونیشانی (سەرەدێری): وەك چیرۆکی جێنس بۆند- گواستووەتەوە).

11- Bediüzzaman Said nursi, Divan-ı Harb-i Örfi, Tenvir Neşriyat, İstanbul, 1992, s.10.

کوردەکانی ئەستەمبوڵدا بنیشێتەوە، سەعید نوورسی هەوڵێکی زۆر دەدا، هەمیشە شانازی بە بوونی کوردەوە دەکاو لە هەموو بوارێکیشدا ئەمە دەردەخا. ساڵی (١٩٠٧) بە ئامانجی دامەزراندنی قوتابخانە لە هەندێك ناوچەی کوردستاندا کە دێتە ئەستەمبوڵ، ماوەیەك دەگیرێ و دەخرێتە ئەو بەندیخانەیەوە کە لە (تۆپ تاشی)دا بووە. لەو ماوەیەدا کە لە ئەستەمبوڵ بووە، بیر لە بارودۆخی پەرێشانی کوردستان دەکاتەوە. بەلای سەعید نوورسییەوە تاکە چارەی رزگاربوون لەم بارودۆخە، پەروەردەیە. بۆ ئەم مەبەستە دێتە ئەستەمبوڵ: ((ساڵ و نیوێکە لێرە بۆ نەشری مەعاریف (بڵاوکردنەوەی زانستی) لە کوردستاندا تێدەکۆشم))[١٢].

بەلای سەعید نوورسییەوە، ئەستەمبوڵ پیربوو بوو، خەریکی پرژاندنی بەدکارییە، ئەم شارە بە ((هەنگوینێکی ژەهراوی)) دەچووێنێ[١٣] و دەڵێ ئەستەمبوڵ نەخۆشە و لە نوێندا کەوتووە: ((ئەوسا کە ئەستەمبوڵم بینی و خوریەیم پشکنی و زانیم، نەشتەرگەریم کرد، تێگەیشتم کە ئەوەی لە ناو دڵیدایە نەخۆشییە، بە هەموو لایەکدا دەتەنێتەوە، هەوڵی تیمار کردنی مدا. بە دێوانەییەك سوپاس کرام))[١٤]. سەعید نوورسی کە ئەم هەڵوێستەی ئەستەمبوڵی چاو پێ دەکەوێ، کوردستان لە ئەستەمبوڵ بە پەسەندتر دادەنێ. بەجۆرە تاکە شوێنی شایستەی پەیوەندییەکان بۆ مرۆڤی رەسەن تێکنەچوو، کوردستانە و لە کۆتاییدا دەچێتە ئەوێ: ((من لە چیاکانی کوردستاندا پەروەردە بوو بووم، رەوشتی ئەستوورم، دەبێ بە قەپانی کوردستان کێشانە بکرێ، نابێ بە تەرازووی هەستەوەری ئەستەمبوڵی پێشکەوتوو پێوانە بکرێ..))[١٥]. سەعید نوورسی، بەمە جیاوازیی رۆشنبیری و بوونی کولتوورێکی تایبەت بە خودی کورد بە شێوەیەکی هەژێنەر دەردەبڕێ. ئەم بەراوردکردنەی کوردستان بە ئەستەمبوڵە، کە لە لای سەعید نوورسی دەبینرێ هەندێك توندوتیژە بە لای ئەوەوە ئەستەمبوڵ جێی ژیان نییە. بۆیە بۆ ئەوەی ژیانی خۆی تا ساڵانی (١٩٢٥) درێژە پێ بدا دەچێتە شاری (وان)ی یەك لە جوانترینی شارەکانی کوردستان، (فلیپ مانسەل) کە بە تایبەتی لە بابەتی ئەستەمبوڵی پایتەختی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا هەندێك لێکۆڵینەوەی

12- age, s.18.

13- Bediüzzaman Said Nursi, Divan-ı Harb-i Örfi, s.28.

14- Bediüzzaman Said Nursi, Nutuklar ve Makaleler, Tenvir Neşriyat, s.14.

15- Bediüzzaman Said Nursi, Divan-ı Harb-i Örfi, s.32.

ئەنجامداوە، ئەم بەراوردكارییەی كوردستان و ئەستەمبوڵەی سەعید نوورسی بە گرنگ دادەنێ و ئارەزووی ساتێك پێشتر دووركەوتنەوە لەم شارە دەردەبڕێ، سەعید نوورسی دەڵێ: (بۆنی بەدكاری)ی تێدا فەرمانڕەوایە[16].

سەعید نوورسی چەند جارێك دەچێتە ئەستەمبووڵ، سەردانەكەی ساڵی (١٩٠٧)ی بۆ پایتەخت لەناو لاوانی كورددا هەڵچوونێكی گەورە بەرپا دەكا. سەعید نوورسی بەناو و هەڵسوكەوت و شێوەی جلوبەرگ و بە لێدووانە كاریگەرەكانییەوە ناسراوە، ئەحمەد رامز ئەفەندی لە بارەی ئەم سەردانەوە دەڵێ: ((سەعید نوورسی كە لە ئافەریدە دەگمەنەكان بوو و زاتێكی زیرەكی ئاگرین بوو. لە ساڵی (١٩٠٧)دا لە چیا سەخت و رووتەڵەكانی كوردستانەوە وەك خۆرێك هەڵهات و دەنگوباسی لە ئاسۆگەكانی ئەستەمبووڵدا بڵاوبووەوە))[17].

ئەو كۆمەڵەیەی ساڵی (١٩٠٧) لە ئەستەمبووڵ دامەزراوە و هەر بەو ناوەی خۆیەوە رۆژنامەی (هاوكاری و پێشكەوتنی كورد-تەعاون و تەرەققی-ی كورد)ی دەر دەكرد، لەو رۆژنامەیەدا چەند وتارێكی سەعید نوورەسیمان بەرچاو دەكەوێ. سەعید نوورسی كە ماوەیەك لە (شەكەرلی خان)ی ناوچەی (فاتیح)دا ژیاوە، لە ساڵانی جەنگی یەكەمی جیهانیدا لە لایەن رووسەكانەوە بەدیل دەگیرێ، سەعید نوورسی دواتر لەوێوە هەڵدێ و بە ئەڵمانیادا دێتەوە ئەستەمبوڵ. هاتنی سەعید نوورسی بۆ ئەستەمبووڵ لەناو خەڵكدا دەنگدانەوەیەكی گەورەی دەبێ[18]. دواتریش لە كۆشكێكی گردی (چاملیجە)دا نیشتەجێ دەبێ. بەڵام ئێرمشی زۆر بە دڵ نەبووە. ئارەزووی چوونەوەی بۆ كوردستان دەكرد: ((بە پێی شوێن لە (چاملیجە) دادەنیشتم كە جوانترین شوێنێكی ئەستەمبووڵە، هەموو شتێكم لەبەر دەستدا بوو، كەسێكی ئێجگار زیرەك و خۆبەختكەری وەك عەبدوڕڕەحمانی برازای خودا لێخۆشبووم لەگەڵدا بوو كە قوتابییشم بوو و خزمەتیشی دەكردم و نووسەریشم بوو و كوڕی گوزارەییشم بوو[19]. لەو ماوەیەدا كە سەعید نوورسی لە ئەستەمبووڵ بوو تێكەڵییەكی كاریگەری لە كۆمەڵەی هاوكاری و

16- Philip Mansel, Dünyanın Arzuladığı Şehir: İstanbul, çev. Şerif Erol, İstanbul, 1996, s.318.
17- Bediüzzaman Said Nursi, Divan-ı Harb-i Örfi, s.3.
18- Abdülkadir Badıllı, Bediüzzaman Said Nursi I, İstanbul, 1990, s.363.
19- Necmeddin Şahiner, Bilinmiyen Taraflariyle Said Nursi, İstanbul, 1988, s.80.

پێشکەوتنی کورد، کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی زانستی کوردو کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردستاندا هەبوو. لە لایەکی دیکەوە ساڵی (١٩٢٠) سەعید نوورسی دەبێتە یەکێك لە دامەزرێنەارنی هەیڤی سەوز (یەشیل ئای)، لە نێو ئەم دامەزرێنەرانەدا ئیبراهیم حەیدەریزادەی بە رەسەن کوردیش هەبوو[20]. کورتییەکەی ئەوەیە، سەعید نوورسی بە ناوەکەی و شێوەی جلوبەرگ و هەڵسوکەوت و لێدووانە بە توێکڵ و بە واتاکانی، رۆڵێکی گەورەی بووە لە بڵاوبوونەوەی بیروباوەڕی نەتەوەییدا لە نێو کۆمەڵگەی کوردی ئەستەمبوولدا.

یەکێکی دیکە لەو پیاوە ئاینییە کوردانەی لەم ساڵانەدا لە ئەستەمبوول ژیارن، محەممەد شەفیق ئەرواسی (١٨٨٤-١٩٧٠) بووە. ساڵانێکی زۆر لە ئەستەمبوول موفتی و سەرۆکی لیژنەی پێداچوونەوە بە قورئانەکان بووە. بە پیاوێکی کارگوزاری ئاینی ناسراوە. شێخ عەبدولحەکیمی مامی محەممەد تۆفیق ئەرواسی کە یەکێك بووە لە هەشت کەسی یەکەمی ئەو تاقی کردنەوەیەی، کە هەشت سەد کەس بەشدارییان تێدا کردووە، لە سەردەمی عوسمانیدا پێشنوێژیی مزگەوتی سوڵتان ئەحمەدی کردووەو دەبێتە مامۆستای سوڵتان عەبدولحەمیدیش[21]. محەممەد شەفیق ئەرواسی یەکێکە لە برادەرە نزیکەکانی سەعید نوورسی، ماڵی محەممەد شەفیق ئەرواسی کە ئەندامی کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردستان (تەعالی) بوو: ((لە (مەشرووتەی تەکیە)ی (ئەسکەلەی بۆستان)ی (سوڵتان ئەییووب)دا بوو))[22]. محەممەد شەفیق ئەرواسی کە ساڵی (١٩٧٠) کۆچی دوایی کردووە، لە گۆڕستانی (ئەدرنە قاپوسو- دەرگای ئەدرنە)دا دەنێژرێ. لامیعە خانی کچی ئەو شەفیق ئەرواسییەی چل ساڵ لێدووانی ئاینیی لە مزگەوتی ئەییوویدا پێشکەش کردووە، لەو دواییانەدا لەو خانوویاندا دادەنیشت کە لە تەك مزگەوتی ئەییوویدا بوو.

یەك لەو کەسایەتییانەی لە ئەستەمبوول ڕێزی بووە، ئەمین عالی بەدرخانە (١٨٥١-١٩٢٦). ئەمین عالی بەدرخان کە لە گەلێك ناوچەی وەکو سەلانیك، ئەدەنە و ئەدرنە، بووەتە پشکنەری دادوەری. لە ئەنجامی ئەو دژایەتییانەی بەرامبەر بەدرخانییان کرا ئەمیش بەرەو (ئسپارتە) دوور خراوە و سورەییاو کامەران و جەلادەت بەدرخان - ی کوڕەکانی لە پێکهاتنی بیری

20- age, s.213.
21- Musa Anter, Hatıralarım, II. Baskı, Stokholm, 1991, s.72.
22- Necmeddin şahiner, Son şahitler 4, İstanbul, 1988, s.177.

نەتەوەیی مۆدێرنی کورددا هەوڵێکی زۆریان داوە. ئەمین عالی بەدرخان کە دامەزرێنەری کۆمەڵەی (هاوکاری و پێشکەوتن)ی کوردە و دووەم سەرۆکی کۆمەڵەی پێشکەوتنی کورد (تەعالیی کورد) بووە، دواتریش بووەتە سەرۆکی کۆمەڵەی پێکهاتنی کۆمەڵایەتیی کورد (تەشەککولی ئیجتیماعییەی کورد) کە لەو کەسانەی دامەزراندبوو وا لە (کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردستان) جودا بوویوونەوە. ئەمین عالی بەدرخان لەم دەمانەدا لە گەڕەکی (موهورلەر)ی (کادی کوێی- قاضی کوێی)ی بەری ئاسیای ئەستەمبوڵدا دەژیا. جگە لە ئەمین عالی بەدرخان، عەلی شامیل پاشاو عەبدوڕڕەززاق بەگ، بە دوو کەسایەتیی ریزی پێشەوەی ئەو بەدرخانییانە ناسرابوون کە لە ئەستەمبوڵ دەژیان. بەدرخانییەکان کە ساڵی (١٩٠٦) بەرەو تاراوگەی جوداجودا دوور‌خرانەوە، بە جاڕدانی مەشرووتییەتی دووەم، ساڵی (١٩٠٨) گەڕانەوە ئەستەمبوڵ.

کوڕەکانی ئەمین عالی بەدرخان، سوورەییا و جەلادەت و کامەران، دواتر لە پێکهاتنی بیری نەتەوەیی کورددا رۆڵی گرنگ دەبینن. بۆ گەیاندنی دەنگی کورد بە رای گشتی، لە پایتەختە جیاجیاکاندا هەوڵێکی زۆر دەدەن. ئەم سێ برایەی لە تەمەنێکی گچکەوە بە هەستی نەتەوایەتی پەروەردە بوو بوون، هێشتا لەو دەمانەدا کە لە ئەستەمبوڵ بوون تێکەڵ بەکارە نەتەوەییەکان دەبوون. ساڵی (١٩١٩) هەردووبرا، جەلادەت و کامەران لە ئێستگەی (حەیدەر پاشا)ی ئەستەمبوڵەوە بە قیتارێك بەرێ دەکەون، لەگەڵ (نوئێل) بەشدارییان لە رێگوزارییەکی لێکۆڵەرەوانە کرد کە لە کوردستاندا رێکخرابوو. ئەم ساڵانە ئەو ساڵانەن کە لە بارەی کوردستانەوە دەست بە (گفتوگۆ و خەبات) کراوە. ئەم دۆزە لە خاڵە سەرەکییەکانی نەخشەی چینە رۆشنبیرە کوردەکانی ئەستەمبوڵ بووە.

کامەران بەدرخان کە ساڵی (١٨٩٥) لە ئەستەمبوڵ لە دایك بووە، هەر کە لاوێکی تەمەن نۆزدە ساڵان بووە لە ئەستەمبوڵ دەستی بە راگەیاندنی دەنگی خۆی کردووە. بۆ نموونە لە گۆڤاری (جیهانی ئافرەتان)دا کە ساڵی (١٩١٤) لە ئەستەمبوڵ دەرچووە، ئەوەمان بەرچاو دەکەوێ. کامەران بەدرخان ساڵی (١٩٧١) کە چووەتە سوێد، لەو گفتوگۆیەدا کە لە رۆژنامەی (Dagens Nyheter)ی یەك لە گەورەترین رۆژنامەکانی سوێددا لەگەڵیدا کراوە، باس لە رووداوێك دەکا کە لە ئەستەمبوڵ رووی داوە و زۆر کاری لێ کردووە و دەڵێ ئەو رووداوە

تەواوی جیهانی ئەوی گۆڕیوە. لە ئەستەمبووڵ کە تەمەنی بیست ساڵان بووە، ساڵی (١٩١٥) بە کەشتی دەچێتە بەری ئاسیای ئەستەمبووڵ، کەسێك بەناوی (یەشار نووری)یەوە کە ئەندامی (یەکگرتن و پێشکەوتن) بووە، دێتە لای و بڕیاری لەناوبردنی کەمایەتییەکانی پێ ڕادەگەیەنێ. باسی ئەوەشی کردووە کە دوای لەناوبردنی ئەرمەنی و یۆنانی و کوردیش بۆ خۆراوا دوور خستنەوە و پەرت و بڵاوکردنیان، دۆزی کەمایەتی لە تورکیا یەکلا دەکرێتەوە. کامەران بەدرخان ئەم قسانە پڕ لە مەترسی و لە بیم دەزانێ، ئەم گەشتە نیو سەعاتییەی ناو (بوغاز) تەواوێك جیهانی لێ دەگۆڕێ.

بەدرخانییان، بە هۆی زۆریی ژمارەیانەوە لە ئەستەمبووڵ، لە نێو خۆیاندا خۆیان ڕێکخستووە و دواتریش ساڵی (١٩١٨) کۆمەڵەیەك بە ناوی (کۆمەڵەی بنەماڵەی بەدرخانی) دادەمەزرێنن. بوونی کۆمەڵەیەکی سەیر و سەرنجڕاکێشی وەهای بنەماڵەیەك ئەوەمان بۆ ڕوون دەکاتەوە، بنەماڵەی بەدرخانییان چ کۆمەڵگەیەکی فراوانی لەم سەردەمەدا لە ئەستەمبووڵ پێکهێناوە. بەدرخانییان کە بە پلەی یەکەم کادی کوێی و نویسکویدار ناوچە جێنشینییەکانیان بووە، بە ناوچە جیاکانی ئەستەمبووڵیشدا بڵاوبوونەتەوە. بە پێی ئەو زانیارییانەی لە یادداشتەکانی (نیعمەت ئارزك) دایە عەبدوڕڕەحمان بەدرخان، ڕۆژنامەی کوردستانی دەرکردووە کە تایبەتمەندیی ڕۆژنامەی کوردیی پێوەیە، لە نشێوی کۆڵانی دالیانی فەنەربەخچەدا دادەنیشت و دراوسێی نیعمەت ئارزك بووە. عەبدوڕڕەزاق بەگیش کە لە بەدرخانییەکان بوو. وەکو پێشتر گوتمان لە (شیشلی) دادەنیشت. گۆڕستانی بنەماڵەی بەدرخان، لە قەرەجە ئەحمەدی نویسکویداردایە کە گەورەترین گۆڕستانی ئەستەمبووڵە[23]. نویسکویدار وەکو گەڕەك یەکێکە لە کۆنترین و گرنگترینی شوێنەکانی کوردەکان. ئەم گەڕەکەی بەری ئەنادۆڵ (ئاسیا)، یەکێك بووە لەو شوێنانەی کوردەکان لە لایە جیاجیاکانی کوردستانەوە بۆ یەکەمجار هاتوونەتە ئەستەمبووڵ هاتوچۆی ئەوێیان کردووە.

دوای ئەوەی پێیان ناوەتە ئەستەمبووڵ، بەرەبەرە بەری ئەورووپای ئەستەمبووڵیان دۆزیوەتەوە. بەهۆی کار پەیداکردنەوە، پەڕیونەتەوە ئەو بەر، ئەم ناوانەشیان بۆ نیشتەجێ بوون هەڵبژاردووە، ساڵی (١٨٥٤) کە قەرەفاتمە بە (ئەمازۆنی کورد-ژنە سوارچاکی ئازا) ناونراوە، لە تەك

23- Malmisanij, Bedirhaniler, Stokholm, 1994, s.118-121.

سوارچاکێکی زۆردا لە (مەراش-مەرعەش)ەوە هاتووەتە ئەستەمبووڵ، وەکو دواتریش دەبینین، بۆ یەکەمجار لە ئوتۆمبیلی بینراوە و لەلایەن خەڵکەوە، بەرێزەوە پێشوازیی لێ کراوە.

ئێستگەی حەیدەر پاشا کە، لە بەری ئەنادۆڵی ئەستەمبووڵدایە. دەکرێ بە یەکەم شوێنپێی ئەو کوردانە دابنرێ کە لە کوردستانەوە هاتوونەتە ئەستەمبووڵ پێیان پێدا نابێ، (ئەجدەت سەقا ئۆغلو) لە بارەی ئەم ناوەندە مێژوویییەوە، بەم روونکردنەوانە دیدی خۆی دەردەبڕێ: ((ئەم مرۆڤانەی لە ئەنادۆڵەوە بە قیتار دەهاتن و بۆ یەکەمجار لێرەوە ئاشنایەتی لەگەڵ ئەستەمبووڵ پەیدا دەکەن و یەکدی دەناسن. تەنانەت ئەوانەشیان کە ئەم شارە ئەفسووناوییە جێدەهێڵن، بە هەستی جۆراوجۆرەوە، بۆ دواجار لەم ئێستگە گەورەیەوە جێیدەهێڵن. ئەم ئێستگەیە لە (١٩٠٨)ەوە تا (١٩٦٠) رووداو و یادگارییەکی زۆری لە یاد نەکراوەی بینیوە)).

تا ئەم ساڵانەی دوایی، هەندێك لە بەدرخانییەکان لە ئەستەمبووڵ ژیانیان بەسەربردووە. کاریگەریی فشار و سیاسەتی پەرت و بڵاوکردنەوەی پەرەسەندوو، کەسایەتییە کوردەکانی هێنایە بارێکەوە کە نەدەتوانرا بەرگرییان لێ بکرێ. بەدرخان چناری، رۆماننووسی پۆلیسی یەك لەم بەدرخانییانەیە. بەدرخان چنار لە ئسپارتە لەدایك بووە، کوڕی حیکمەت بەدرخانە. ساڵی (١٩٤٢) دەستی بە ژیانی رۆژنامەوانی کردووە و لەو سەروبەندەدا. لە رۆژنامەی تەنین (طنین) و میللییەتدا کاری کردووە. دواتر زنجیرەیەك کورتە چیرۆك و رۆمانی نووسیوە: مردووی بە تارا (کۆچیرۆك ١٩٤١) مەرگی سپی (رۆمان ١٩٤٥)، ئەوانەی وازی بە ئاگر دەکەن (رۆمان ١٩٥٣) بەسەرهاتە کارەساتئامێزەکان (کۆچیرۆك ١٩٥٤) قانوونی چیا (کۆچیرۆك ١٩٦٨) هەوری رەش (رۆمانی منداڵان). بەدرخانییەکی دیکە، کە بەشێکی زۆری تەمەنی لە ئەستەمبووڵ بەسەربردووە، تۆفیق عەلی چناری کوڕی ئەمین عالی بەردەخانە، ساڵی (١٩٠٠) لە ئەستەمبووڵ هاتووەتە جیهان، کۆلیژی دارستانی تەواو کردووە (کشتوکاڵ)، دواتر لە ئەڵمانیا درێژەی بە خوێندن داوە و دوکتۆرای لەوێ وەرگرتووە. دوای گەڕانەوەی بۆ تورکیا لە شوێنی جوداجودا کاری کردووە. ساڵی (١٩٦٣) بۆ کارێك چووەتە پاریس، لەوێ لە ئەنجامی رووداوێکی ترافیك (هاتوچۆ) گیانی لەدەست داوە. تۆفیق عەلی چنار، برای جەلادەت بەدرخان و کامەران بەدرخانە کە خزمەتی گەورەیان بە بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد کردووە. (جەمال کوتای) کە بە هەندێك لێکۆڵینەوەی مێژوویییەوە ناسراوە، باوکی لە بەدرخانییانە، بەڵام جەمال

کوتای لە بارەی بنچینەی تەکنیکیی خودی خۆیەوە هەڵوێستێکی دانپێدانەنان دەنوێنێ. بۆ نموونە لە لێتۆژینەوەیەکیدا کە لە بارەی سەعید نوورسییەوەی کردووە. شوێنەواری دانپێدانەنانی پێوە دیارە. هەندێك لە ئەندامانی بنەماڵەی جەمیل پاشا لە سەرەتای سەدەی بیستدا لە ئەستەمبووڵ بوونە. هەندێك لە منداڵەکانی لەو قوتابخانە نموونەییانەدا خوێندوویانە کە ساڵی (١٩٠٨) کراوەتەوە و جۆرە پەروەردەیەکی تایبەتیی دەسەپاند. ئەکرەمی جەمیل پاشا، ژمارەی ئەو قوتابییە کوردانەی لەم قوتابخانانەدا خوێندوویانە بە پانزدە قوتابی دادەنێ و بڵاوبوونەوەی گڕی بیری کوردایەتی لە ناو قوتابییانی کوردی ساڵی (١٩٠٨) تۆمار دەکا. کەسایەتییەکی زۆری ئەم بنەماڵەیە کەوتوونەتە بەر کاریگەریی ئەم بە ئاگاهاتنە نەتەوەییەی لە ئەستەمبوڵدا پەیدابووە. هەروەها پێشەوایەتیی ئەم تێکۆشانەش دەکەن. لە ناو ئەو کۆمەڵەیەی خوێندکارانی کورددا کە ساڵی (١٩١٢) لە ئەستەمبووڵ دامەزراوە و بە دڵسۆزی کاری کردووە و دواتریش لاوێکی زۆری بنەماڵەی جەمیل پاشا بەشدارییان لەو کردەوە میللییە پەرەسەندووە کردووە کە لە ئەورووپا و دیاربەکردا پەرەی سەندووە. لەمانە، عومەری جەمیل پاشازادە، دەبێتە یەکەم سەرۆکی ئەو کۆمەڵەیەی قوتابییانە، کە لە ئەستەمبووڵ دامەزراوە.

ساڵی (١٩٢٥) کە بزووتنەوەی شێخ سەعید بەرپا دەبێ، ئەو ئەکرەم جەمیل پاشایەی کە دەگیرێ، ماوەی سێ ساڵ و نیو لە بەندیخانەی (قەستەمۆنی)دا دەمێنێتەوە و بۆ شوێنی جیاجیاش دوور دەخرێتەوە. دواتر بۆ بەسەر بردنی شەش مانگی دوور خستنەوە، دێتە ئەستەمبووڵی شاری لاوێتیی: ((.. شەش مانگیش لە ئەستەمبووڵ ژیانی تاراوگەییم بەسەر برد، لە ئەستەمبووڵدا تەنیا حەفتەیەك توانیم دایکم ببینم کە لە خەم و پەژارە ئیفلیج بوو بوو. هەردوو دەست و هەردوو پێی نەدەجووڵانەوە، دەنگی لێوە نەدەهات و زاریشی هیچی نەدەگوت، دوای حەفتەیەك لە گۆڕستانی (ماچکا)ی ئەستەمبووڵدا لە تەك باوکمدا نێژرا. من هێشتا لە بەندیخانەدا بووم باوکم مردبوو)). ئەکرەم جەمیل پاشا کە دایك و باوکی لە ئەستەمبووڵ ون کردووە. دوای ئەم ژیانی تاراوگەییەی دەچێتە سووریاو لە وێ بەشداری لەو بزووتنەوەی کوردایەتییە دەکا کە بە رابەرایەتیی (خۆیبوون) پەرەی سەندبوو.

یەك لە بەرگریکارە بیرمەندە ئاگرینەکانی بیری مۆدێرنی نەتەوەیی کوردی ئەستەمبووڵ بەبێ هیچ گومانێك (خەلیل خەیالی)یە. خەلیل خەیالی لە بتلیس لەدای کبووە، دواتر بە نیازی

خوێندنی باڵا دەچێتە ئەستەمبووڵ، لەوێدا وەك ژمێریاری قوتابخانەی باڵای کشتوکاڵی حەلقەلی کار دەکا. خەلیل خەیالی کە قوتابییانی کوردی ئەستەمبوولی رێکخستووە، لە پەرەپێدانی گیانی نەتەوایەتی لەناو قوتابییاندا هەوڵێکی زۆری داوە. لەم سەروبەندەدا لاوێکی زۆری کورد لە قوتابخانەی کشتوکاڵدا بوون. وەکو سورەییا بەدرخان و عومەری جەمیلپاشازادە کە لە سەرەوە باسمان کرد.. خەلیل خەیالی گرنگیی زمانی لە راپەرینی نەتەوایەتییدا بە بەرچاوەوە دەگرت و دەتوانین بڵێین یەکەمینی ئەو رۆشنبیرە کوردانەیە لەم مەیدانەدا دەستیان بەر کارە کردووە. بۆیە لەناو ئەو رۆشنبیرە کوردانەی لە ئەستەمبووڵدا دەژیان جێیەکی تایبەتیی هەیە. هەر لەم ساڵانەدا پێکەوە لەگەڵ (زیا گوێك ئاڵپ)دا هەندێك لێکۆڵینەوەی زانستی لە بارەی زمانی کوردییەوە ئەنجام دەدا. بەڵام زیا گوێك ئاڵپ نووسینە سەرەتاییەکانی ئەم لێکۆڵینەوە هاوبەشانە لای خۆی گل دەداتەوە و نایداتەوە، گوایە ئەوانەی سووتاندووە. ئەکرەمی جەمیل پاشا کە زۆر هاتوچۆی نووسینگەی دیاربەکری (دیوان یۆلو) کردووە کە لەوێ، بیری لاوانی کوردی لە بارەی کولتووری کوردەوە رۆشن کردووە. دەڵێ: ((ئەم زاتە بیست ساڵ مامۆستایەتیی کوردایەتیی لاوە کوردەکانی ئەستەمبوولی کردووە))[24]. ئەکرەمی جەمیل پاشا دەڵێ: ئەوی بۆ یەکەم جار ساڵی (١٩٠٩) ناسیوە و لەو دەمانەدا تەمەنی نزیکەی پەنجا ساڵان بووە. ئەکرەم جەمیل پاشا، ئەوە روون دەکاتەوە کە ساڵی (١٩٢٩) دوای دەرچوونی لە بەندیخانە، لە چوونەوەی ئەستەمبوولیدا خەلیل خەیالیی لە ناو پێخەفی نەخۆشیدا بینیوە.

زیا گوێك ئاڵپ (١٨٧٦-١٩٢٤) کە لەگەڵ خەلیل خەیالیدا پێکەوە، لە ئەستەمبووڵ هەندێك لێکۆڵینەوەی زانستیی لە بارەی زمانی کوردییەوە درێژە پێ داوە، لەلایەن بنچینەی ئەتنیکییەوە کوردە، دیاربەکرییە. دواتر لە ئەنجامی هەندێك تەنگژەی کەسایەتی، کوردایەتیی خۆی نینکار کردووە، دەبێتە یەکێك لە بەرگریکارە ناگرینەکانی ئایدیۆلۆژیای تورکچییەتی و بە یەکێك لە بنیاتنەرانی ئەم ئایدیۆلۆژیایە دادەنرێ[25]. خالیدە ئەدیب ئادیوار لە بیرەوەرییەکانیدا ئاماژە بۆ ئەو هەوڵ و کۆششە سەیرەی لە بارەی بابەتی زمانی کوردییەوەی سەردەمی ژیانی ئەستەمبوولی زیا گوێك ئاڵپ دەکا، کە لە سەرەوە باسمان کرد. بە پێی

24- Ekrem Cemil Paşa, Muhtasar Hayatım, Brüksel, 1989, s.20.
25- Rohat Alakom, Ziya Gökalp'ın Büyük çilesi: Kürtler. İstanbul, 1992.

بۆچوونی خالیدە ئەدیب ئادیوار، زیا گۆکئاڵپ لە سەرەتای لاوێتیدا کاری لە بابەتی رەگ و ریشەی زمانی کوردی و ڕێزمانییەوە کردووە، ئەم هەڵوێستە لە هەندێك ناوەندا رێی بۆ ئەوە خۆش کردووە کە وەکو ئەتموەییەکی کورد بناسرێ[26]. لەم بابەتەدا هەواڵێکی سەیر لە رۆژنامەی (تەعاون و تەرەقی)ی کورددا کە ساڵی (۱۹۰۸) لە ئەستەمبووڵ بڵاوکراوەتەوە بەرچاو دەکەوێ: ((زیا ئەفەندیی ئەدیبی رێزداریش، بەوەی کە بەرهەمی کۆشش و لێکۆڵینەوەی ماوەی دە ساڵی، رەشنووسی پەندی پێشینانی کوردی و زانستی زمانی کوردی ئامادەکردووە و بەم نزیکانە فەرهەنگێکی کوردی بڵاودەکاتەوە و بەرامبەر ئەو موژدانەش کە سالح بەگی خانی - ش کە یەکێکە لە خاوەن بەهرەکانی ناوچە، لەم بابەتەدا لە بارەی ئەو کۆششەوە کە ئەنجامی داوە، گەلێکی سوپاس دەکەین و پیرۆزباییشی بۆ ئەم کۆششە بەرزانەی لێ دەکرێ)). لە ئەنجامی ئەم روونکردنەوەیەدا زیا گۆکئاڵپ بە یەکێك لە کەسانی ریزی پێشەوەی فیلۆلۆژیستەکانی کورد دادەنرێ.

لە لایەکی کەوە، زیا گۆکئاڵپ، ئەگەرچی رەسەنی ئەتنیکیی خۆی بە تورك دادەنێ، لە سەرجەم توێژینەوەکانیدا، نکولی لەوە ناکا کە کورد گەلێکە و رەسەنی ئەتنیکیی خۆی هەیە. ئەم لایەنەی زیا گۆکئاڵپ بایەخی خۆی هەیە، زیا گۆکئاڵپ لە کۆتاییی سەدەی نۆزدەدا کە هاتووەتە ئەستەمبووڵ چووەتە خوێندنگای بەیتاڵی (پزیشکی ئاژەڵ)، لەم سەروبەندەدا لەگەڵ ناوەندە رووناکبیرییەکانی ئەستەمبووڵ ئاشنایەتیی پەیدا کردووە. ساڵی (۱۸۹۸) زیا گۆکئاڵپ لە ئەستەمبووڵدا دەگیرێ و ساڵی (۱۹۰۰) دووبارە دەگیرێتەوە و لە بەندیخانەی (تاش قشڵە)دا توند دەکرێ.

ساڵانێك بەسەردەچێ و زیا گۆکئاڵپ پەیوەندیی بە کوردانەوە دەبڕێ و وردە وردە دەبێتە یەکێك لە کادیرانی ریزی پێشەوەی (ئیتتیحاد و تەرەققی). کە جەنگی بەلکان بەرپا دەبێ، ناچار دەبێ بنکەی رێکخراو بگوازێتەوە ئەستەمبووڵ. زیا گۆکئاڵپ لەم دەمانەدا لە (جەرڕاح پاشا)دا لە ماڵێکدا جێگیر دەبێ. دواتر دەگوێزێتەوە کۆشکێکی (بویوك ئەدا) کە بە

26- Memoris of Halide Edib, London, 1926, s.317.

جوانیی سروشتییەوە ناسراوە[٢٧]. گۆڕی زیا گوێك ئالپ لە باخچەی گۆڕی مەحموودی دووەم دایە لە ئەستەمبووڵ.

ڕۆشنبیرێکی دیکەی کورد کە وەکو خەلیل خەیالی بایەخی بە بنچینەکانی بیری نەتەوایەتیی کورد داوە، (حەمزەی موکسییە، موکسلی حەمزە). ئەم کەسایەتییە کوردە، ساڵی (١٨٩٢) لە شارۆچکەی (موکس)ی سەر بە (وان)دا لەدایکبووە. دواتر بە ئامانجی خوێندنی باڵاوە دەچێتە ئەستەمبووڵ، حەمزەی موکسی، لە (عومەرلی)ی قەزای سەر بە ئویسکویداردا مامۆستایی دەکا. بەشی فارسیی زانکۆی ئەستەمبووڵیش تەواو دەکا. هەر لەوێ عەداڵەت خانم - ی تاتای پرۆفیسۆر عەلی ناهید تەرلان دەخوازێ، کە لەوێ دەخوێند و دواتر دەبێتە یەك لە مامۆستایانی ئەوێ. کچێکیان دەبێ ناوی دەنێن (مەنیژە). هەر لەم دەمانەدا هەست بە گرنگیی کلاسیکەکانی کورد و داستانی بەناوبانگی مەم و زین دەکا. ساڵی (١٩١٩) شاکاری ئەمری (مەم و زین)ی ئەحمەدی خانیی شاعیری کلاسیکیی کورد بۆ یەکەم جار لە شێوەی کتێبێکدا لە ئەستەمبووڵی پایتەختدا بڵاو دەکاتەوە و پێشەکییەك بۆ کتێبەکە دەنووسێ[٢٨]. مارتن هارتمەن-ی خۆرهەڵاتناسی ئەڵمانی کە لە بارەی ئەدەبییاتی کوردییەوە هەندێك لێکۆڵینەوەی هەیە، ئاماژە بەوە دەدا کە (مەم و زین) یەکێك بووە لە لیستێك کتێب کە لە لایەن بەڕێوەبەرێتیی ئەوسای ئەستەمبووڵەوە پەسەند نەبووە، بۆیە بۆ یەکەمجار لە دەرەوە و لە شێوەی زنجیرەدا لە ڕۆژنامەی کوردستاندا بڵاوکراوەتەوە[٢٩]. بۆ یەکەمجار لە چاپدانی ئەم کتێبە لە ئەستەمبووڵ، لە ناو ئەو کوردانەی لە ئەستەمبووڵدا بوون بە ڕووداوێکی گەورەی مێژوویی و ڕۆشنبیری دادەنرێ.

حەمزەی موکسی ساڵی (١٩١٩) ناچار دەبێ ئەستەمبووڵ بەجێ بهێڵێ، لە ڕێی ماردینەوە دەچێتە دیاربەکر و لەوێ دەگیرێ. حوکمی پانزدە ساڵی بە جەزرەبەی بەسەردا دەدرێ و دەنێرێتە قەستەمۆنی. دواتر حەمزەی موکسی کە لە بەندیخانە دەردەچێ، ساڵی (١٩٢٩)

27- Mehmet Emin Erişirgil, Bir Fikir Adamının Romanı, İstanbul, 1984, s.89, 109.

28- Mehmet Bayrak, Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri, Ankara, 1993, s.105-108.

29- Martin Hartmann, Der Kurdisch Divan des Schech Ahmed von Geziret İbn'Omer genannt Mālai'i gizri, berlin, 1904, s.x.

دەچێتە سووریا و لەوێ بەشداری لە چالاکییەکانی نەتەوەیی کورد دەکا. ساڵی (١٩٦٠) لە سووریا دەمرێ. بەمجۆرە خەلیل خەیالی و حەمزەی موکسی بە دوو رۆشنبیری کورد دادەنرێن کە لە سەردەمێکی زوودا بە بایەخی زمان و ئەدەبییاتی کوردییان زانیوە.

مەمدووح سەلیم (١٨٨٠-١٩٧٦) رۆشنبیرێکی کوردی دیکەیە کە لە ئەستەمبووڵ پێگەییوە. مەمدووح سەلیم کە لەوێ فەلسەفەی خوێندووە و لە رێکخراوی وەك قوتابییانی هێڤیی کورد و کۆمەڵەی تەعالی و تەرەققی - ی کوردستاندا کاری کردووە، لە بڵاوکراوەی ئۆرگانی ئەم رێکخراوانەدا گەلێك نووسینی سەیری بەرهەمهێناوە. مەمدووح سەلیم لە (١٩٢٠) دا ئەستەمبووڵ جێ دەهێڵێ و دەچێتە سووریا، هەندێك کەسایەتیی ریزی پێشەوەی تورکیا، وەکو خالید چەلەنگ-ی دادیار و جەمیل مەریچ - ی نووسەرو کەمال سویلکەری سەندیکاپەروەر قوتابیی مەمدووح سەلیم بوونە کە لە ئەنتاکیا مامۆستا بووە و بە پێداهەڵدانەوە باسی مەمدووح سەلیم دەکەن[٣٠]. مەمدووح سەلیم دواتر، ساڵی (١٩٢٧) پێشەوایەتیی کاروباری دامەزراندنی کۆمەڵەی خۆیبوون دەکا.

یەك لە کوردە چالاکەکانی دیکە لە ئەستەمبووڵ، ئەحمەد رامزی لیجمییە، ئەحمەد رامز کە بایەخێکی زۆری بە بڵاوکردنەوەی پەروەردە داوە، لەم رێیەوە هەوڵی رۆشنبیرکردنی خەلکی داوە. لە سەرچاوەکاندا بە (خاوەنی کتێبخانەی ئیجتیهاد) دەناسرێ. ساڵی (١٩١٠) دەبێتە بەرێوەبەری ئەو قوتابخانە کوردییەی بە ناوی (مەکتەبی مەشرووتییەت)ەوە بووە. ئەحمەد رامز کە چەند کتێبێکی نووسیوە، بە پێی قسەی قەدری جەمیل پاشا ساڵانی دوایی لە شام بەرێوە دەبات و لەوێشدا دەمرێ[٣١].

یەك لەو رۆشنبیرانەی بە شیعر و شانۆنامە و نووسینەکانی هاوبەشیی لە پەرەسەندنی نەتەوایەتیی کورد کردووە، عەبدوڕڕەحیم زاپسو-وە (١٨٩٠-١٩٥٨)، زاپسو کە لە ئەستەمبووڵ، کۆلیژی شەریعەی تەواو کردووە. لە ریزەکانی پێشەوەدا کارێکی زۆری بە کوردی نووسیوە و لەم دەمانەدا لەو رۆژنامە و گۆڤارانەدا نووسین بڵاودەکاتەوە کە لە ئەستەمبووڵ

30- kadri Cemil Paşa, Doza Kurdistan, Ankara, s.32.
31- Cemil Meriç, Bütün Eserleri: 2, Bu Ülke, 1994, s.23. Kemal Sülker, Hatay ve okul Anıları, yazko Edebiyat, 24/Ekim 1982.

دەردەچوون. عەبدوررەحیم زاپسو کە لە بابەتە ئاینییەکاندا چەند لێکۆڵینەوەیەکی هەیە، لە ناوچەی ئویسکویداری ئەستەمبوڵدا ناونووس کرابوو بەڵام لە (ڵاڵەلی)دا دەژیا. ساڵی (١٩٥٨) کە مردووە، لە گۆڕستانی نەجاتی بەگدا دەنێژرێ. بە پێی قسەی کچەکەشی گۆڕەکەی لە گۆڕستانی بنەماڵەیاندایە کە گۆڕستانی (ئەدرنەقاپی)یە. ژاڵە خانم کە یەك لە کچەکانی زاپسووە کە چوار منداڵی هەبووە، هێشتا لە ئەستەمبوڵدا دەژی. هالە خانیش کچێکی دیکەیەتی، وەك زانراوە هاوسەری مووسا عەنتەری نووسەری کوردە کە چەندین ساڵی دووروودرێژی تەمەنی خۆی لە ئەستەمبوڵ بەسەر بردووە و ئێستا لە سوێد دەژی.

محەممەد شوکری سەگبان (١٨٨١-١٩٦٠) کەسایەتییەکە بەشداریی لەو بزووتنەوە نەتەوەییەی کورد کردووە کە لە سەرەتای سەدەی بیستدا پەرەی سەندووە. شوکری سەگبانی دوکتۆر، ساڵی (١٩٠٨) کە کۆمەڵەی تەعاون و تەرەققیی کورد دامەزراوە و کۆمەڵەی قوتابییانی هێڤیی کورد کە دواتر دامەزراوە و کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان کە هاتووەتە کایەوە، ئەم لە ناو دامەزرێنەران و ئەندامانیدا جێی گرتووە. بارەگای کارکردنی کە لە خانی خرستاکی (ناوی دیکەی خانی سەعید پاشا)ی بەرامبەر ئامادەیی غەڵەتەسەرایی ناوچەی (بەیۆغلو)دا بووە، دەبێتە یەکێك لەو شوێنانەی کوردەکانی ئەستەمبوڵ هاتو چۆیان کردووە[٣٢]. نهۆمی ژێرەوەی ئەم خانە مێژووییە ئێستا بەرێرەوی گوڵ دەناسرێ. ئەم خانە لەبەر ئەوەی لە کۆنەوە لە لایەن کچە رووسییەکانەوە گوڵی لێ فرۆشراوە، ناوی رێرەوی گوڵی لێ نراوە، لە لایەن خرستاکی ئەفەندییەوە دروست کراوە کە یەکێك بووە لەو (رۆم)انەی کاری بانقچێتییان کردووە. شوکری سەگبان لەو دەمانەدا لە (بەیۆغلو) دادەنیشت کە (پەرا)ی پێ دەگوترا.

---

[٣٢] خرستاکی ناوی ئەو خانە بووە کە شوێنی کارکردنی محەممەد شوکری سەگبان-ی لێ بووە، بە ناوی کابرایەکی رۆمیی کۆنەوە بووە لەوێ کاری بانقی کردووە. ئەم خانە ئەو تەلارەیە ئێستا رارەوی (چیچەك)ی لێیە. بڕوانە:

Murat belge, İstanbul Rehberi, İstanbul, 1995, s.237.

یەك لەو شوێنانەش کە کوردەکان هامشۆیان دەکرد، جێی کارکردنی عەبدوڵلا جەودەت بووە، ئەو بینایەی عەبدوڵلا جەودەت ساڵی (١٩١٠) لە (چەغاڵ ئۆغلو)دا بە ناوی (ماڵی ئیجتیهاد)ەوە کردبوویەوە، بووەتە شوێنێکی کۆبوونەوەی ئەو رۆشنبیرە کوردانەی لەو ساڵانەدا لە ئەستەمبوڵ دەژیان. نەوەی دووەمی بۆ کارکردن بەکاردەهێنا، هەر ئەو بینایە هێشتا هەر ماوە و ئێستا لە بیناکەدا(گوڵ خانم)ەی کچی عەبدوڵلا جەودەت و سەباحەددین قارلیداغ کە یەکێکە لە نەوەکانی عەبدوڵلا جەودەت لەگەڵ خێزانیدا دادەنیشن[٣٣].لە ناو ئەو رۆشنبیرانەی رەسەنێکی کوردیان هەیە و لە ئەستەمبوڵ دەژین، لە لایەن بیرەوە (کاریزما)ترین و فرەبەرهەمترینیانەوە بەبێ گومان (عەبدوڵلا جەودەت)ـە (١٨٦٨-١٩٣٢). عەبدوڵلا جەودەت کە بە خۆی نۆژداری چاو بووە، یەکێك بووە لە یەکەم دامەزرێنەرانی (ئیتتیحاد و تەرەققی) کە خەباتی دژ بە دەسەڵاتی سوڵتان عەبدولحەمید کردووە. عەبدوڵلا جەودەت کە یەکێکە لەو کەسایەتییە رۆشنبیرانەی لە ئەستەمبوڵ دەژیان، شیعری نووسیوە و زنجیرە کتێبێکی فەرەنسیی وەرگێڕاوەتە سەر تورکی. لە سەرەتای (١٩٠٤)ـەوە تا (١٩٣٢) ڕێك (٣٥٨) ژمارەی گۆڤارێکی بە ناوی (ئیجتیهاد)ەوە بڵاو کردووەتەوە و بیرە جیاکانی خۆی لە ڕێی ئەم گۆڤارەوە هێناوەتە گۆ. گۆڤاری ئیجتیهاد کە ژمارە یەکەمەکانی لە جنێڤ و قاهیرە دەرچووە، بە یەکێك لە تەمەندرێژترین بڵاوکراوەی لە کاتی ڕێکوپێکدا دەرچووی سەردەمی خۆی دەژمێردرێ. عەبدوڵلا جەودەت، دوای جاڕدانی (مەشرووتییەتی دووەم - دەستووری دووەم) لە تاراوگەوە دەگەڕێتەوە ئەستەمبوڵ، لەگەڵ چینە رۆشنبیرە کوردەکانی دیکەی ئەوێدا پەیوەندیی پتەوتر دەکا. عەبدوڵلا جەودەت لە بارەی کوردەوە بیروباوەڕەکانی خۆی لە ئۆرگانە بڵاوکراوە جیاجیاکاندا بە شێوەیەکی روون دەربڕیوە[٣٤]. عەبدوڵلا جەودەت کە مردووە، لە

---

[٣٣] سەباحەددین قارلیداغی کوڕی محەمەد جەودەتی کوڕی عەبدوڵلا جەودەتە، لە ئەستەمبوڵ لە کارگەیەکی چوکۆلاتە (چوکلێت)دا کار دەکا.

34- Şükrü Hanioğlu, Doctor Abdulla Cevset ve Dönemi, İstanbul, 1981, s.315-341.

سەرچاوەیەکی دیکەی هەر ئەم بابەتە:

Malisanij, kürt Milliyetçiliği ve Abdullah cevdet, Uppsala, 1986.

گۆڕستانی مەرکەز ئەفەندی نێژراوە. عەبدوڵڵا جەودەت کە سێ ژنی هێناوە، دوا هاوسەری هەر لە گۆڕستانی مەرکەز ئەفەندیدا لە تەك گۆڕی عەبدوڵڵا جەودەت-دایە. ئەم هاوسەرەی کە ناوی فاتمە نافیزە قارڵیداغ-ە، ساڵی (١٩٧١) مردووە. عەبدوڵڵا جەودەت دوو منداڵی بووە، گوڵ - ی مامۆستای زمانی ئینگلیزی و محەمەدی عەدلی - ی مامۆستای زمانی فرەنسی، گوڵی کیژی، هێشتا لە ژیاندایە و محەمەدی کوڕی ساڵی (١٩٧٦) مردووە. ئەحمەد ئەنوینلوی نەوەی، کوڕی گوڵی کچیەتی، پاڵەوانی ناسراوی تورکیایە لە وەرزشی لەشجوانیدا. ئەحمەد ئەنوینلو کە ساڵی (١٩٧٠) بۆ یەکەم جار پاڵەوانێتیی جیهانی بەدەستهێناوە، تا ئێستا هەشت جاران مێداڵیای زێڕی جیهانی وەرگرتووە. ئەحمەد ئەنوینلو لە (ماڵی ئیجتیهاد) دادەنیشێ کە عەبدوڵڵا جەودەت ساڵی (١٩١٠) بنیادی ناوە. عەبدوڵڵا جەودەت بەر لە مردنی مانگەکانی هاوین لە کۆشکێکی (بویوك ئەدا) دا دەژیا، پێیان دەگوت کۆشکی (عەلەمچییان). ساڵی (١٩٣٢) کە کۆچی دوایی کرد، ئەم کۆشکە بۆ فاتمە خانمی هاوسەری بەجێ ما، دوای مردنی ئەویش گوڵ قارلیداغی کچی عەبدوڵڵا جەودەت بووە خاوەنی ئەم کۆشکە. گوڵ قارلیداغ لە (١٩٧١)ەوە، هاوینان لەم کۆشکە دەژیا کە لە (بویوك ئەدا) دایە. دوکتۆرێکی دیکەی کورد کە لە ئەستەمبووڵ خوێندنی تەواو کردووە، ئیسحاق سوکوتی - یە (١٨٦٨-١٩٠٣). ئیسحاق سوکوتی کە پزیشکی سەربازیی خوێندبوو و لە کوردەکانی دیاربەکر بوو، ئەو پەیوەندییانەی بە عەبدوڵڵا جەودەتەوە هەیبوو، لەم سەروبەندانەدا لە ئەستەمبووڵ پەرەی دەدا. ئیسحاق سوکوتی و عەبدوڵڵا جەودەت لە دامەزرێنەرە بەراییەکانی کۆمەڵەی (ئیتتیحاد و تەرەققی)ن. بەجۆرە پێشەوایەتیی دوو قوتابیی کوردمان بەرچاو دەکەوێ لەو خەباتەی دژ بە سوڵتان عەبدولحەمید کە لە ئەستەمبووڵ بەرپا بووە. ساڵی (١٨٩٦) بە پێنج ساڵ دوور خستنەوە بۆ تاراوگە سزا دەدرێ و دەنێررێتە (ڕۆدوس)، ئیسحاق سوکوتی کە لەوێوە ڕێیەك دەبینێتەوە و رادەکا، دواتر لە جنێڤ نیشتەجێ دەبێ. ئیسحاق سوکوتی کە ساڵی (١٩٠٣) لە ئیتاڵیا دەمرێ، لە لایەن (ڕزا نوور)ەوە ئێسك و پروسکی ساڵی (١٩٠٩) دەهێنرێتەوە ئەستەمبووڵ و لە باخچەی گۆڕستانی سوڵتان مەحمووددا دەنێژرێ. رزا نوور لە بیرەوەرییەکانیدا کە دواتر بڵاوبوونەتەوە، بە شێوەیەکی دوورو درێژ باسی لەوە کردووە[٣٥]. دوای

35- Rıza Nur, Hayat ve Hatıratım I, İstanbul, 1991, s.270-276.

مردنی ئیسحاق سوکووتی، عەبدوڵڵا جەودەت شیعرێکی نووسیوە، بەمجۆرە باسی ئیسحاق سوکووتی دەکا:

گیانی گەورە، گەورەترین ئامانجی
لەڕێی حەقدا، دادانی وانەی مەرگە
ئومێدی ڕێزداری گوڵ دەپشکوێنێ
ئەو ئومێدەی خستنی زۆرداریە
ئەوەش مێژووی (ئیسحاقی سوکووتی)یە
زۆرداری دی، چەوساوە و لاتیشی دی
دادوەری، بە خوێن تفی بە ڕوودا کرد[*10]

ژمارەی ئەو کەسە دیارە کوردانەی لە ئەستەمبووڵدا دەژیان، زۆر زۆرن. لوتفی فیکری- ی سەرۆکی ژووری دادیارانی ئەستەمبووڵ، (ئامرنینزیبات)ی ئەستەمبووڵ، خەلیل بەگی میرالای و گەلێك کەسایەتیی دیکەی کورد لە ئەستەمبووڵ دەژیان. لەمانە، لوتفی فیکری (١٨٧٢-١٩٣٤)

[*10] شیعرەکەی بەو جۆرە کردووەتە کوردی دەقە تورکییەکەی ئەمەیە(وەرگێڕ):

Büyük ruhun en büyük insiyaki

Hak yolunda ölmek dersi vermekti.

Muazzez emeli güller açıyor...

O, emeli istibdadı devirmekti

İşte İshak Sükuti'nin tarihi.

Gördü zalimi, mazlumu, Züğürdü

(Adalet) in yüzüne kan tükürdü

لە پاریس، قانوون (حقووق) دەخوێنێ و دوای کوودەتای (١٩٠٨) لە (مەجلیسی مەبعووسان – پەرلەمانی ئەوسا)دا بە نوێنەری دەرسیم هەڵدەبژێرێ. بە بەوورا ئۆپۆزسیۆن ناسراوە. لوتفی فیکری لە سەردەمی کۆماریدا چەند جارێك دادگایی کراوە، دواتر تووشی نەخۆشیی شێر پەنجە بووە و لە تەمەنی (٦٢) ساڵیدا لە پاریس کۆچی دوایی کردووە.

(٢)

هەندێك لە کەسایەتییە ناسراوەکانی ئەو کوردانەی لە ئەستەمبووڵ دەژیان لە و کوردستانی باشوورەوە دەهاتن کە پێی دەگوترێ کوردستانی عیراق، بەشێکی ئەم کوردانە کە لە شارانی وەك سلێمانی و هەولێر و کەرکووك و مووسڵەوە بە ئامانجی خوێندن دەهاتنە ئەستەمبووڵ، بەشێکیشیان لە کاروباری میریدا فەرمانبەر بوون و هەندێکی دیکەیان خاوەن کاروباری سەربەست بوون و لە کاری جیاجیادا کاریان کردووە.

حاجی قادری کۆیی (١٨١٥-١٨٩٧)ی شاعیری کورد، کە تا کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمدا لە ئەستەمبووڵ ژیاوە، بەبێ هیچ گومانێك بە گرنگترین کەسایەتی دێتە پێش چاو کە سەرچاوەی هەڵکردنی بای کوردایەتی بووە و ئەو وەچەیەی لە سەدەی بیستەمدا لە ئەستەمبووڵ کوردایەتییان رێکخستووە، لە ژێر کاریگەریی ئەودا بوون. ئەم شاعیرە کوردە، لە سەر هێڵی ئەحمەدی خانیی بیرمەندی گەورەدا رێی کردووە، لە شیعرەکانیدا بە چڕی مۆتیڤە نەتەوایەتییەکان دەکاتە بابەت. تایبەتمەندییەکی دیکەی حاجی قادری کۆیی، ئەنجامدانی مامۆستایی منداڵانی ئەو بەدرخانییانەیە کە لەو ساڵانەدا ژمارەیان لە ئەستەمبووڵ زۆر زۆر بووە. حاجی قادری کۆیی بەر لە مردنی، بە ئامانجی بڵاوکردنەوەی، دیوانەکەی داوەتە لای عەبدورڕەززاق بەگی یەك لە بەدرخانییان. بەمجۆرە دەتوانین بڵێین، یەکەم خوڵقێنەری یان سیمبوڵی کوردایەتییەك کە لە سەرەتای سەدەی بیستدا لە ئەستەمبووڵ پەرەی سەندووە، حاجی قادری کۆییە. سەرەڕای دەستکورتیمان لە تێکڕای ژیانی لە ئەستەمبووڵیدا، بیروباوەڕەکانی حاجی قادری کۆیی ئەوە پیشان دەدا کە کوردپەروەرێکی ئاگرین بووە. دواتر لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا کەسایەتییە گرنگەکانی ئەو وەچەیەی بە هەستی نەتەوەیی و بە بیروباوەڕەوە لە چالاکیدا بوون بەبێ پسانەوە دەگەڕانەوە سەر بنەمای بیری حاجی قادری کۆیی. حاجی قادری کۆیی بڵاوکردنەوەی یەکیەتی و پێکەوە بوون و نزیکبوونەوەی نەتەوەیی و

زیندووکردنەوەی بیری رزگاریخوازی لە ناو خەڵکدا بە ئامانج گرتبوو، بۆیە لە لای خەڵك دەبێتە یەکێك لە خۆشەویستترینی شاعیرانی کورد. حاجی قادری کۆیی ساڵی (١٨٣٩) دەچێتە ئەستەمبوڵ و تا مردنی لە ساڵی (١٨٩٧)دا هەر لە ئەستەمبوڵ دەبێ. حاجی قادری کۆیی گرنگییەکەی لەوەدایە کە دەبێتە گرنگترین نوێنەری موژدەبەخشی ناو کوردەکانی ئەستەمبوڵ و نوێنەرایەتیی تەواوی کاریگەریی رۆشنبیرانەی نێوان کوردی باشوور و باکووری کردووە و رۆڵی پردی نێوانیانی بینیوە. ئەم کەسایەتییە کوردە بە باوکی ئەو بیرە نەتەوەییە مۆدێرنە کوردییە دادەنرێ کە لە ئەستەمبوڵ پێکهاتبوو[٣٦].

بابانییانی سەر بە بنەماڵەی بابان، لە ئەستەمبوڵ کۆمەڵێکی گەورە پێکدەهێنن. لەمانە، سەعید پاشا(١٨٣٥-١٩٠٧) ساڵانێکی دوورودرێژ لە سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیددا وەکو وەزیری کاروباری دەرەوە و سەرۆکی شوورای دەوڵەت کاری کردووە. پێشتریش لەو دەمانەدا کە لە (ڤارنا) کاری کردووە، لەگەڵ موعەللیم ناجی (١٨٥٠-١٨٩٣)ی نووسەری تورکدا دۆستایەتییەکی ئاشکرای دەبێ. سەعید پاشا لە ئەستەمبوڵ کە وەزیری دەرەوە دەبێ موعەللیم ناجی دەگوێزرێتەوە (قەڵەمی مەکتوبی)[*]ی. سولەیمان پاشا و عیززەت پاشای براکانی (سەعید پاشای کورد)و شەریف پاشا و فوئاد پاشای کوڕەکانی لە میریدا فرمانی گرنگیان بە دەستەوە بووە. عیززەت پاشای یەك لە براکانی کە ساڵی (١٨٧١) لە ئەستەمبوڵ لە دایك بووە، زمانی بیانیی خوێندووە و بیست و چوار ساڵی رێك لە (ژووری وەرگێڕان)ی بابی عالی - دا کاری کردووە و ساڵی (١٩١٩) کراوەتە والیی ئایدن و عیززەت پاشا کە بە

36- Mehmet Çağlayan, şark Ulemasi, İstanbul, 1996, s.180.

لە بارەی مێژووی مردنی حاجی قادری کۆییەوە، هەندێك سەرچاوە زانیاریی هەڵەیان تێ کەوتووە، لە ژمارە (٣)ی رۆژنامەی (کوردستان)دا کە ساڵی (١٨٩٨) لە قاهیرە دەستی بە بڵاوبوونەوە کردووە، تێبینییەك لە بارەی مردنی بەر لە ساڵێکی ئەوسای حاجی قادری کۆیی تێدایە، پەنا بەو تێبینییە، دەردەکەوێ کە حاجی قادری کۆیی ساڵی (١٨٩٧) کۆچی دوایی کردووە. بڕوانە:

(Kurdistan-İlk kürt Gazetesi, Arap harflerinden latin harflerine çeviren: M. Emin Bozarslan, cild I, Uppsala, 1991, s.135)

[*] قەڵەمی مەکتوبی: فەرمانگەی نووسینی هەموو جۆرە نووسراو و فەرمانی فەرمی. (وەرگێڕ).

تەنگژەیەکی دڵ ساڵی (١٩١٩) مردووە، لە تەك سولەیمان پاشای برای نێزراوە کە بەر لە دە رۆژی مردنی ئەویان لێرە (واتە لە ئەستەمبووڵ) مردووە[٣٧]. فوئاد پاشای یەك لە کوڕانی سەعید پاشا، یاوەری سوڵتان عەبدولحەمید بووە، دواتر دەبێتە ئەندامی کۆمەڵەی (تەعالیی کوردستان). شەریف پاشای کوڕەکەی دیکەی، بە باڵیۆزی عوسمانی لە ستۆکهۆڵمی پایتەختی سوێد دادەمەزرێ، دواتریش کە لەم ئەرکە جودا دەبێتەوە، وەك نوێنەری کورد بەشداریی پەیوەندییەکانی کۆنگرەی ئاشتیی سیڤەر دەکا کە لە پاریسدا دەستی پێ کردووە. سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم سەعید پاشای زۆر خۆشویستووە و بەم هۆیەوە، هاوینە کۆشکێکی ناوچەی (قوروچەشمە) بە سەعید پاشا دەبەخشێ. سەعید پاشا کە بەرامبەر مزگەوتی تەشویقییە دادەنیشت، لە سایەی ئەو پەیوەندییەیەوە بە سوڵتان عەبدولحەمید، بابانەکان لە ئەستەمبووڵ هێزێکیان پێکهێناوە و دەبینین کە پایەیەکی بەرزیان بەدەست هێناوە. بە پێی بۆچوونی (سەرمەد موختار ئالوس)ی لێکۆڵەرەوە، دراوسێکانی لەم کەسایەتییە بە ناوبانگە پێکهاتبوو: ((لە ناوچەکەدا دوای ئەوەی.. تونسلو-ت رەت دەکرد بە ریزە، با بیانژمێرم: کامیل پاشای قوبرسی و سەعید پاشای کورد و سەعید پاشای گچکە ((کوچوك سەعید پاشا)) و مەحموود بەگی نیشلیی-مابەینجی-، ئەمین بەگی داغستانیی مابەینجی..)) سێ تەلار لەم تەلارە رێکو پێکانەیان لەسەر شەقامی تەشویقییەدا کە بەرامبەر مزگەوتی تەشویقییەدا درێژ دەبێتەوە، هێشتا هەر ماون. لەو ناوەدا Beldever و لە پشتییەوە Isplandito و دواتر و ئەو ئەپارتمان (تەلار)ەی بە ناوی ئەپارتمانی مۆدێرنەوەیە دێت. کە ئەو روونکردنەوەیەی سەرمەد موختار ئەڵوس-ەی سەرەوە بە بەرچاوەوە بگرین، بینای سێیەم واتە ژمارە (٩٧)ی ئەپارتمانی نوێ، دەبێ جێی ئەو کۆشکە بێ کە ساڵانێك سەعید پاشای کوردی لێ دانیشتووە. سەعید پاشا ساڵی (١٩٠٧) کە دەمرێ ئەم کۆشکە بۆ فوئاد و شەریف پاشای کوڕەکانی دەمێنێ. رەزا نوور لە کتێبی (جەمعییەتی خافییە)یدا ئاماژە بەوە دەکا کە شەریف پاشا خانوویەکی لە (نیشان تاشی)دا هەبووە.

مستەفا یامولکی (مستەفا پاشای ئەمروود، مستەفا پاشای کورد) کە ماوەیەك کراوەتە سەرۆکی (دیوانی حەربی عورفی) لە ناو ئەو کۆمەڵە کوردانەی کە لە ئەستەمبووڵدا بوون،

37- Engin Berber, Aydın Valisi İzzet Bey'in Hastalığı ve Ölümü, Toplumsal Tarih, no 12, 1994.

ناوێکی گرنگ بووە، خوشکی سەعید پاشای کوردی هێناوە. مستەفا یامولکی تا پلەی فەریق (تومگەنەراڵ) سەرکەوتووە، لە پێشدا دەبێتە ئەندامی دیوانی حەربی عورفی. ماوەیەك بە والیی بورسە دادەمەزرێ. بەڵام دواتر لە کارەکەی دەخرێ، کە فەرید پاشای داماد دەبێتە سەدر ئەعزەم (سەرەکوەزیران) (٥ی نیسانی ١٩٢٠) ئەمجارەیان مستەفا یامولکی دەبێتە سەرۆکی دیوانی حەربی عورفی، بڕیاری ئیعدام کردنێکی زۆر ئیمزا دەکا کە ئەتاتورك لە ریزی پێشەوەی ئەمانەدا بووە. دیوانی حەربی عورفی لە ساڵانی (١٩٢٠)دا لە بینای زانکۆی ئەستەمبوڵ (ئەزارەتی حەربییەی کۆن- وەزارەتی جەنگی کۆن) کە لە دائیرەیەکی لای (شاهزادە باشی)دا بووە و مستەفا یامولکی کە بە مستەفا پاشای ئەمرووود دەناسرا لێرەدا کاری بەڕێوەدەبرد. مستەفا یامولکی، بەر لە دامەزراندنی رژێمی کۆماری بە ساڵێك، ساڵی (١٩٢٢) دەگەڕێتەوە عیراق و لەو حکوومەتەدا کە بە سەرۆکایەتیی شێخ مەحموود پێکهێنراوە فرمانی وەزیری پەروەردەی پێ دەسپێررێ. ساڵی (١٩٣٦) هەر لەوێ کۆچی دوایی دەکا. هەندێك کەسایەتیی پەیوەست بە بنەماڵەی مستەفا یامولکی بەرچاو دەکەوێ کە بە شێوەیەکی کاریگەر بەشداری کردارە ئەتەوەییەکانی ئەستەمبوڵ بوون. بۆ نموونە عەبدولعەزیز یامولکی-ی کوڕی و ئەنجومی یامولکی-ی کچی هەندێکن لە مانە[٣٨].

بنەماڵەیەکی دیکەی ناسراوی ئەستەمبوڵ بنەماڵەی زهنی پاشا (١٨٥٠-١٩٢٩)ی بابانە. کەسایەتییەکی زۆری ئەم بنەماڵەیە ئامادەیی (گەڵەتە سەرای) یان تەواو کردووە و لە دەرەوەی وڵات (تورکیا) خوێندنیان درێژە پێ داوە و دواتر پۆست و پایەی بەرزیان وەدەست هێناوە. ئەحمەد نەعیم بەگ (١٨٧٢-١٩٣٤)ی یەك لە کوڕەکانی زهنی پاشا بووەتە یەکێك لە خۆشەویستترین ئەندامانی کۆمەڵەی (تەعاون و تەرەققی)ی کورد کە ساڵی (١٩٠٨) لە ئەستەمبوڵ دامەزراوە، دواتر خۆی بۆ لێکۆڵینەوەی فەلسەفی تەرخان کردووە. لە رۆژنامەی کوردیی تەعاون و تەرەققی کە ساڵی (١٩٠٨) بڵاوکراوەتەوە، ئیسماعیل حەققی-ی بابانزادە (١٨٧٦-١٩١٣) بابەتی نووسراوی وەکو کورد و کوردستان و جوگرافیای کوردستان و شوێنە سیاسییەکەیان بەرچاو دەکەوێت. ئیسماعیل حەققی بەگ کە ئەندامی کۆمەڵەی تەعاون و تەرەققی-ی کورد بووە و هەندێك کتێبی داناوە، لە تەمەنێکی زوودا مردووە. پرۆفیسۆر

38- Kamil Erdeha, Milli Mücadele Vilaytler ve valiler, İstanbul, 1975, s.337-340.

شوکری بابان (١٨٩٣-١٩٨٠) بووەتە یەکێك لە سیماکانی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان کە لە ئەستەمبووڵ دامەزرابوو. شوکری بابان کە لە ساڵی (١٩٣٣)وە وەکو پرۆفیسۆری باڵای کۆلیژی حوقووق (ماف)ی ئەستەمبووڵ کاری کردووەو لە (١٩٣٨)ەوە لە کۆلیژی ئابووریدا بووەتە ئەندامی دەستەی مامۆستایان. ساڵی (١٩٥٦) بۆ راگرایەتیی ئەم کۆلیژە (عەمادە) هەڵبژێراوە. شوکری بابان کە لە ناوچەی (فەنەریۆلو)ی ئەستەمبووڵ دادەنیشت، هەرگیز ژنی نەهێناوە. ساڵی (١٩٨٠) کۆچی دوایی کردووە. دوای مردن بۆ یادەوەریی، سێ پۆلی وانە وتنەوەی کۆلیژی ئابووری، ناوی دەرسخانە (وانەخانە-پۆل)ی پرۆفیسۆری باڵا، شوکری بابانی...ی لێ نرا.

بەشێك لە نەوەکانی بابانەکان ساڵانی دواتر لە ئەستەمبووڵ نیشتەجێ دەبن. یەکێك لەم بابانانەش جیهاد بابان (١٩١١-١٩٩٤)ە. لە ئەستەمبووڵ لە دایك بووە و کوڕی حیکمەت بابانە کە نوێنەری سلێمانی و یەکێك بووە لە بەڕێوەبەرە گشتییەکانی کۆمپانیای خەیرییە. حیکمەت بابان لەگەڵ عەبدوڕڕەحمانی بەدرخانیدا، وەك نوێنەری کورد بەشداریی لە یەکەم کۆنگرەی (جۆن تورك)دا کردووە کە ساڵی (١٩٠٢) لە پاریس گیراوە. جیهاد بابان کە ساڵی (١٩٤٦) بە نوێنەری ئەستەمبووڵ هەڵدەبژێرێ، ساڵی (١٩٨٠) بووەتە وەزیری رۆشنبیری. لە نێو ئەو کەسایەتییانەی لە کوردستانەوە هاتوونەتە ئەستەمبووڵ، ناوی ناسراوی دیکەش هەبوون. یەك لەوانە، ئیبراهیم ئەفەندیی حەیدەریی سەر بە بنەماڵەی حەیدەرییە. لە دەڤەری سیلڤان و دیاربەکردا قازیێتیی کردووە، دواتر گەلێك فەرمانبەرێتیی جیاجیای دیکەی لە ئەستەمبووڵ کردووە. دواترینیان ئەوەیە کە کراوەتە شەیخولئیسلام. ئەم دامەزراندنە لە لایەن کوردەکانی ئەستەمبووڵەوە بە خۆشی پێشوازیی لێ کراوە و پیرۆزبایی لێ کراوە. لە ژمارەی یەکەمی گۆڤاری ژیندا کە ساڵانی (١٩١٨-١٩١٩) بڵاوکراوەتەوە وتارێکی ئیبراهیم حەیدەری بڵاوبووەتەوە و لە ژمارە دووەوە بووەتە ئەندامی دەستەی نووسەرانی (ژین)، ئیبراهیم ئەفەندی کە لە هەندێك گۆڤار و رۆژنامەی کوردیدا نووسینی بڵاوکراوەتەوە، ساڵی (١٩٢٣) دەگەڕێتەوە بەغدا، لەوێ لە فەرمانی جیاجیادا دادەمەزرێنرێ و ساڵی (١٩٣١) لە عێراقدا کۆچی دوایی دەکا[٣٩].

39- Mehmet Çağlayan, şark Uleması, İstanbul, 1996, s.170.

ئەگەر بۆ دواتر بگەڕێینەوە گەلێك كەسایەتی دەبینین كە لە كوردستانی باشوورەوە هاتوون و لە ئەستەمبووڵ ماونەتەوە، لە ناو ئەمانەدا كەسایەتیی وەكو: نالی (١٧٩٧-١٨٥٥)، مەلا محەمەدی كۆیی (١٨٧٦-١٩٤٣)، شێخ رەزای تاڵەبانی (١٨٤٢--١٩١٠)، زێوەر (١٨٧٥-١٩٤٨)، پیرەمێرد (١٨٦٨--١٩٥٠) و ئەمین فەیزی بەگ[٣٥] (١٨٦٠-١٩٢٣)، هەندێك شاعیری كورد و نووسەری دیكەیان تێدایە[٤٠]. بۆ نموونە، شێخ رەزای تاڵەبانی بووەتە برادەری نامیق كەمالی شاعیری ناوداری تورك. ((لە ئەستەمبووڵدا هەر لەگەڵ نامیق كەمالدا یەكدییان دەبینی و قسەی شاعیرانەیان پێكەوە دەكرد. نامیق كەمال ئەوی زۆر خۆش دەویست و پەسەند دەكرد))[٤١].

وەكو پێشتر باسمان لێوە كرد، بەرزبوونەوەی ژمارەی ئەو گەورە پیاوە كوردانەی هاتوونەتە ئەستەمبووڵ بە ئاشكرا دیارە، لە نێو ئەمانەدا شێخ سەعیدی باوكی شێخ مەحموودیش هەیە كە پێشتریش ناومان هێناوە، ئەوسا كە باوكی شێخ مەحموود بە كاروانێكی چل كەسییەوە هاتوونەتە ئەستەمبووڵ، لەم كاروانەدا، زێوەری شاعیری كوردیش جێی گرتبوو. زێوەر لە یادداشتەكانیدا ئەوەی روون كردووەتەوە كە لەم سەردانەدا لە ئوتێلێكی ناوچەی (نیشان تاشی)دا بووە و سێ مانگ لەوێ ماوەتەوە. سوڵتان عەبدولحەمید نموونەی میواندارییەكی گەورەی بەرامبەر ئەم كوردانەی ئەم كاروانە نواندووە، كە لە باشووری كوردستانەوە هاتوون.

كەسایەتیی رۆشنبیریی وەك تۆفیقی سلێمانییی كە بە پیرەمێرد ناوبراوە و ئەمین فەیزی بەگ ساڵانێكی زۆر لە ئەستەمبووڵ كاریگەرییان لە ژیانی رۆشنبیری و سیاسیدا بووە. ئەمین فەیزی بەگ یەكەم ئەنتۆلۆژیی كورد لە ئەستەمبووڵ ئامادە و بڵاوكردووەتەوە. ئەمین فەیزی بەگ ساڵی (١٩٢٨) لێرە (لە ئەستەمبووڵ) كۆچی دوایی دەكا. تۆفیقی سلێمانییی كە شاعیر بووە، ساڵانێك لە ئەستەمبووڵ ژیاوە، لە نێو كورداندا پتر بە پیرەمێرد ناسراوە. لێرە كۆلێژی ماف (حوقووق)ی تەواو كردووە و لە بەڕێوەبەرایەتیی جۆراوجۆردا كاری كردووە و دواتر چووەتەوە كوردستانی عێراق و لەوێ نیشتەجێ دەبێ. پیرەمێرد ماوەیەك لە (هەیبەلی ئەدا-

---

[٣٥] لە دەقی ئەم كتێبەدا بە هەڵە ناوەكە بە (ئەمین فەوزی) نووسراوە (وەرگێڕ).

40- Qanadê Kurdo, Tarîxa Edebyeta Kurdî II, Stockholm, 1985.

41- M. Emin Zeki, Kürdistan Tarihi, Ankara, 1992. s.163.

دورگەی هەیبەلی) لە تەلارێکدا دەژیا و لێرە لەگەڵ هەندێك شاعیر و نووسەری تورکدا ناسیاوی پەیدا دەکا. لەم بارەیەوە، لە بیرەوەرییەکانیدا دەڵێ: ((یەکەمجار لە دورگەدا، بوومە هاوسێی ئەکرەم بەگی ڕەجائیزادە و خالید زیای عوششاقیزادە و حوسێن ڕەحمی. ڕەزا تۆفیقیشیان پێ ناساندم. چوومە ناو بەهەشتی (سەروەتی فونوون)، ئێواران کە بە کەشتی لە ئەستەمبووڵەوە دەگەڕامەوە دوورگە، کە هێلانەی شادیم بوو لەسەر کەشتییەکەدا بەسەر دەریای مەرمەڕەدا ڕێگەی دەبڕی (سەروەتی فونوون)م دەخوێندەوە. کاریگەریی ئەو شیعر و ئەدەبییاتە، لە سندباد پتر وای لێ کردم بە دەریای خەیاڵدا رابچێنم..)) لە لایەکی دیکەوە، پیرەمێرد لەو سەردەمەدا لە ئەستەمبووڵ بووە، نووسەری وەك ئەحمەد راسم و عەبدولحەق حامید تەرخان دەناسێ. یەك لەو شوێنانەی زوو زوو هامشۆی دەکرد، کتێبخانەی بایەزید بووە. لە لایەکی دیکەوە، پیرەمێرد لە بارەی (هەیبەلی ئەدا)وە شیعرێکی نووسیوە، لە بەشێکی ئەو شیعرەدا دەڵێ:

İstanbul'da, Heybeliada'da sessizce

Sokuldum gençlerin yanına basamak ve taşlar üzerinden

Önce servi boylu, sarmaşik [gibi] bir çift

Ki yanaklarının parmaklığı suda ayı yansıtmıştı.

Gönüldaş olmuş, yanyana durmuşlardı

Tertemiz, çocuksu bir sevdayla...[42]

لەوانەی لە باشووری کوردستانەوە هاتوون، محەممەد ئەمین زەکیی یەك لە مێژوونووسە گرنگەکانی کورد. تۆفیق وهبیی زانا، رفعەتی مەولانزادەی ڕۆژنامەنووس و ڕەفیق حیلمی-ی

42- Malmisanij, Kürt Teavüm ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi, Stockholm, 1998. s.60-64.

* دەقەکە لە شیعری تورکی ناچێ، ئەگەر دەقی کوردییشی هەبێ من دەستم نەکەوت. (وەرگێڕ)

یەك لە رۆشنبیران و کەسایەتییەکی زۆری کورد خوێندنی بالآیان لە ئەستەمبووڵ بینیوە و کەوتوونەتە ژێر کاریگەریی ئەو بیرە نەتەوەییە کوردییەی لێرە پەرەی سەندووە. دواتر کە گەڕاونەتەوە عیراق، بەشداریی کۆششی دامەزراندنی ئەو ژیانە رۆشنبیری و سیاسییەی ئەوێیان کردووە. محەممەد ئەمین زەکی (١٨٨٠-١٨٤٨) خوێندنی لە قوتابخانەی جەنگیی ئەستەمبووڵدا تەواو دەکا، هەر لە ئەستەمبووڵ دەست بەو لێکۆڵینەوانەی دەکا کە پێوەندیی بە مێژووی کوردەوە هەیە. لەم بابەتەدا لێکۆڵینەوەکانی لە گەلێك کتێبخانەی ئەستەمبووڵدا ئەنجام دەدا. بەلآم ئاگرێك کەلە ئەستەمبووڵ بەرپا دەبێ سەرچاوەکانی، هەموو دەبنە خۆڵەکەوە.

تۆفیق وەهبی کە سالی ١٨٩١ لە دایکبووە، مەشقی سەربازی لە ئەستەمبووڵ دەبینێ. دواتر دەپەڕێتەوە عیراق و ماوەیەك لەوێ دەبێتە وەزیر. سالی ١٩٥٨ دەچێتە ئینگلتەرا و تامردن لەوێ دەمێنێ. زنجیرەیەك لێکۆڵینەوەی زمانەوانیی بلآو دەکرێتەوە. لەگەڵ سی. جی. ئیدمۆندس، سالی ١٩٦٦، فەرهەنگێکی کوردی بە ناوی فەرهەنگی کوردی-ئینگلیزییەوە بلآو دەکاتەوە، ئەمەیان یەکێکە لە کارەکانی.

رەفیقی مەولانزادەش یەکێکە لە سیماکانی ئەو کوردانەی سالآنێکی دووورودرێژ لە ئەستەمبووڵدا ژیاوە، لە باشووری کوردستانەوە هاتووە. ئەم رۆشنبیرە کوردە، پتر وەکو رۆژنامەوانێك دەناسرێ، بە هۆی ئەوەوە کە رۆشنبیرێکی رەخنەگر و ئۆپۆزسیۆن بووە، چەند جارێك گیراوە و دوورخراوەتەوە. رەفعەتی مەولانزادە، سەرەتا رۆژنامەی سەربەستی و دواتر گەلێك رۆژنامە و گۆڤاری دەرکردووە، لەبەر ئەوەی سووکایەتیی بە ئەتاتورك کردووە، ئەتاتورك لە دادگادا شکات لە خودی خۆی دەکاو دەیداتە دادگا. رەفعەت-ی مەولانزادە، لە ریزەکانی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستاندا کە سالی ١٩١٨ دامەزراوە بەشدار دەبێ.

رەفیق حیلمی (١٨٩٨-١٩٦٠) یەکێکی دیکەیە لەو کوردانەی سالآنی لاوێتیی لە ئەستەمبووڵ بەسەربردووە، دوای بەسەرچوونی سالآنێکی درێژ، سەر لەم شارەی گەنجێتییەی دەداتەوە. پێکەوە لەگەڵ لیژنەیەکدا و لەسەر ویستی شێخ مەحموود سالی (١٩٢٢) دوای راگوزارییەکی دووورودرێژ بەسەر ئەستەمبووڵەوە کە دەچێتە ئەنقەرە، لە بارەی ئەو نەخشەیەوە کە گوایە ئازادی بە کورد دەدرێ سەر لە گەلێك کەس دەدا. لە رووی هەندێك پیلانی سیاسییەوە، ئەم لیژنەیە ناگاتە ئامانج. رەفیق حیلمی، کە دوای سالآنێك لە سایەی ئەم

سەفەرەوە سەر لە ئەستەمبوولی سەردەمی لاوێتیی دەدا، بەجۆرە بە گەشت و بینین یەك بەیەکی ئەو ناوچانە دەبینێتەوە کە لە گەنجێتیدا پێیاندا رۆیشتووە: ((سەر لە بەیانی زوو فەرمانبەرێك و چوار ئەفسەری هێزە هاوپەیمانەکان بە کەشتییەکەدا سەرکەوتن، جانتاو پەساپۆرتەکانیان کۆنترۆڵ کردین. دوای ئەوە رێیان داین بچینە ئەستەمبووڵ. چووینە (سرکەجی)، لەوێ ویستمان بچینە ئوتێلی (مەسەررەت) بەڵام لەبەر ئەوەی لەلایەن فەرەنسییەکانەوە گیرابوو چووینە ئوتێلی (عوسمانی). من چونکە رۆژانی خوێندنم لە ئەستەمبووڵدا بوو، لە ناو تاسەی بینینی جارێکی دیکەی ئەستەمبووڵدا بووم، بەتایبەتی ئەو شوێنانەی تێیاندا ژیابووم. بۆ ئەمە داوای رێ پێ دانم لە فەتتاح کرد، بۆ ئەوەی وەکو خۆم دەمویست بە ئەستەمبووڵدا بگەڕێم و بۆ بینینی ئەو شوێنانەی پێشتر تێیاندا ژیابووم بەخۆ کەوتم. لە پێشەوە بە (سرکەجی)دا گەڕام، دوای ئەوە بە شوێنەکانی دیکەدا. بیرم لەوە دەکردەوە ئەوسا لە سەردەمی خوێندکاریمدا مرۆ چەند رۆژ لە سلێمانییەوە دەگەیشتە ئەستەمبووڵ. من ئەوسا کە بۆ خوێندن هاتبووم، نامەیەکم لە کەریم بەگەوە کە برای ئەحمەد ئاغای کەرکووکی بوو، بۆ مامۆستا ئەجمەددین کەرکووکیی خاوەنی رۆژنامەی ژین هێنابوو. ئەو یەکەم کەس بوو چاوم پێ کەوت و لە سایەی ئەودا کوردێکی زۆری دیکە و خوێندکاری لاوی دیکەم ناسی. ئەوسا قوتابییە کوردەکان کەم نەبوون. ئەجمەددین کەرکووکی لە قوتابخانەیەکی (سوڵتانی)دا مامۆستا بوو هەر لەو کاتەشدا قوتابیی کۆلیژی ماف (حوقووق) بوو. ئەو هەر لە پێناوی نەتەوەکەیدا تێدەکۆشا. لە بەناگا هاتنەوەی لاواندا دەورێکی گەورەی دەبینی. هەر وەکو لەسەرەوەتردا باسم کرد، بۆ یادکردنەوەی سەردەمی قوتابێتیم، دوای (سرکەجی) بۆ چەمبەرلیتاش و گەدیك پاشا، بۆ وەزارەتی حەربییە (جەنگ)، بۆ فاتیح، بۆ ئەیا سۆفیا، بۆ بابی عالی، بۆ سوڵتان مەحموود و بەیۆغلۆ و تەقسیم رۆیشتم. هەروەها سواری کەشتی بووم و چوومە کادی کوێی و یلدز..)) رەفیق حیلمی کە پتر درێژەی بە یادداشتەکانی دەدا، بەر لە جێهێشتنی ئەم شارەی گەنجێتییەی، بۆ دواجار دەچێتەوە گازینۆی بەغدا کە لە سرکەجی بووە و لێرەدا تاسەی دەشکێنێ، رەفیق حیلمی کە تەنیا یەك رۆژ لە ئەستەمبووڵ ژیاوە. بەم بۆنەیەوە ئەوە دەردەبڕێ کە زۆر خەمبار بووە[٤٣].

43- Refik Hilmi, Anılar, İstanbul, 1995, s.140-141.

ساڵی (١٩٠٠-١٩٢٢) پتر لە دە كۆمەڵەی كورد لە ئەستەمبوولّدا دامەزراوە، زۆربەی ئەم كۆمەڵانە وایان دەنواند ئامانجی رۆشنبیرییان هەیە. دامەزراندنی هەموو ئەم كۆمەڵانە یاسایی بووە، بەڵام یەك دوو ساڵیان پێ نەدەچوو، دادەخران. ئەو كۆمەڵانەی بە ئارەزووی خۆیان داخراون زۆر كەمن. ئەو ساڵانەی ژیانی پێكهێنانی كۆمەڵەكان برەوی پەیدا كردووە، بەتایبەتی لەو ساڵانەدا بووە كە فشاری تێدا نەبووە و هێزە تازە ئازادیخوازەكانی تێدا دەسەڵاتیان تێدا كەوتووەتە دەست، هەموو ئەم رێكخراوە كوردییانەی لە سەرەتاكانی سەدەی بیستەمدا دامەزراون، لە سەرچاوە فەرمی و نیمچە فەرمیی توركیدا، هەر هەموو بە شێوەی ((رێكخراوەی پڕ مەترسی)) یان ((رێكخراوەی جیابوونەوەخواز)) باسیان لێوە كراوە. سەرۆكایەتیی ئەم رێكخراوانەی لێرە دامەزراون و ئەوانەی ئەركی بەڕێوەبەرایەتیان بەجێ دەهێنا، هەموویان كەسایەتیی ئەوتۆن، ساڵانێكی دوورودرێژ لە ئەستەمبوولّ ژیاون. سەرەكیترینی ئەو رێكخراوانەی لایەنە بەبایەخەكانی پێكهاتنی بیری نەتەوەیی مۆدێرنی كوردیان پێكهێناوە (بە پێی ساڵانی دامەزراندنیان) ئەمانەن.

جەمعییەتی عەزمی قەوی- كۆمەڵەی ئیرادەی بەهێزی كوردستان، كە وەكو گوتراوە ساڵی (١٩٠٠) دامەزراوە، بە یەكەم كۆمەڵەی كورد دانراوە كە لە ئەستەمبوولّ دامەزرابێ، لەم رووەوە بایەخدارە، وەكو زانراوە دامەزرێنەری كۆمەڵەی عەزمی قەویی كوردستان، فیكری ئەفەندیی دیاربەكرییە، لەسەر بەرگی كتێبێكدا لە بارەی بەدرخانییانەوە لە ئەستەمبوولّ بڵاوكراوەتەوە، روونكردنەوەی ((داهاتی بۆ كۆمەڵەی عەزمی قەویی كوردستانە))[44]. یەكێك لە ئەندامە چالاكەكانی ئەم یانەیە (ئەحمەد رامزی لیجەی)یە. ئەحمەد رامز كە ساڵی (١٩٠٤) بۆ میسر دوور خراوەتەوە، یەكێكە لەوانەی بایەخی بە كاریگەریی بڵاوكراوە و پەروەردە داوە. بە پێی قسەی زنار سلۆپی، بەڕێوەبەری ئەو قوتابخانەی مەشرووتییەتەی ساڵی (١٩١٠) لە ئەستەمبوولّ دامەزراوە و منداڵانی كوردی تێدا خوێندووە، ئەحمەد رامزی كوردیزادەیە، ئامادەكردنی هەندێك كتێبی لە بارەی زمان و پەروەردەوە، ئەوە دەردەخا كە پەروەردەكارێكی چاك بووە. ئەحمەد رامز كە هەر ئەو ساڵە، دامەزرێنەری كۆمەڵەی بڵاوكردنەوەی زانستی

44- Celîlî, Celîl Jiyana Rewşenbirî û Siyasî ya Kurdan, Stockholm, 1985, s.196.

(مەعارف)ـەدا، ساڵی (١٩٠٩) کتێبی (دیوانی حەریی عورفی)ی سەعید نوورسی بڵاوکراوەتەوە، پێشەکییەکی ئاگرین بۆ چاپی دووەمی دەنووسێ و ئەوەی ئەم کەسایەتییە کوردە بۆ یەکەم جار بە خوێنەران دەناسێنێ ئەحمەد رامز لیجەیی-یە.

کۆمەڵەی تەعاون و تەرەققیی کورد: بە کاریگەریی ئەو ناوەندە ئازادییەی مەشرووتییەتی دووەم دەیهێنێتە کایەوە، بیری نەتەوەیی کوردی بە جووڵە خستووە، ساڵی (١٩٠٨) ئەم رێکخراوەی لە ئەستەمبووڵدا دایدەمەزرێنێ، یەکێکە لەو رێکخراوە هەرە گرنگانەی لە سەرەتای سەدەماندا (سەدەی بیستەم) دامەزراوە. دامەزرێنەری کۆمەڵەکە سەید عبدولقادرە. بە پێی بەندی سەرباری ژمارە (٧)ی پەیڕەوی کۆمەڵەکە، سەید عبدولقادر، بە درێژایی تەمەنی هەر سەرۆکایەتیی کۆمەڵە دەکا. بۆ دووەم جار موشیر ئەحمەد پاشا دەکرێتە سەرۆک[٤٥]. لە نێو دامەزرێنەرانی دیکەی کۆمەڵەدا کەسایەتیی وەکو ئەمین عالی بەدرخان، شەریف پاشا، خەلیل خەیالی و ئەحمەد رامزیان تێدایە، بابەتێکی سەرنجراکێش، بە پێی راگەیاندنی بەندی چوارەم، کۆمەڵە لە پانزدە کەس پێکهاتووە، دەستەی دامەزرێنەری لە مزگەوتی ئەیاسۆفیا لە ئەنجامی کۆبوونەوەیەکی گشتیدا لە لایەن دەستەیەکەوە بە دەنگدانی نهێنی هەڵبژێرراون ئەم کۆبوونەوە گشتییە بۆچی لە شوێنێکی دیکەدا نەکراوە و لە مزگەوتی ئەیاسۆفیادا گیراوە، هۆی ئەمە نازانین. بەپێی قسەی قەدری جەمیل پاشا جێی بەڕێوەبردنی کۆمەڵەی تەعاون و تەرەققی لە گەرەکی گەدك پاشادا بووە. روونکردنەوەیەك کە لە لاپەڕەیەکی ئەو رۆژنامەیەدا کە کۆمەڵەکە ساڵی (١٩٠٨) بڵاوی کردووەتەوە، ئەوە پیشان دەدا کە بارەگای بەڕێوەبردنی کۆمەڵەکە لە (وەزنەجیلەر)دا بووە[٤٦].جەلیلی جەلیلیش ئەوە روون دەکاتەوە کە کۆمەڵەی تەعاون و تەرەققیی کورد لە وەزنەجیلەردا کۆمەڵەیەکی

45- Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler I, S.409-413.

46- Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi, Kürçe- Türkçe Dergi 1908-1909. Arap Harflarinden Latin harflerine çeviren: Mehmed Emin Bozarslan, Uppsala, 1998.

- Malmisanij, Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi, Stockholm, 1988.

کردووەتەوە و نزیکەی (٥٠٠) کەسی لێ کۆبووەتەوە[٤٧].ئەم کۆمەڵەیە بووەتە بارەگای گشتیی کۆمەڵە، یان نەبووە، ئەمە نازانین. لەوانەیە هەوڵدان بۆ دامەزراندنی کۆمەڵە بۆ یەکەمجار لە گەڕەکی (گەدك پاشا)دا دەستپێکردبێ. لێرە دامەزراندنی جاڕدراوە، بەڵام دواتر کۆششەکانی لەو بارەگایەیدا درێژە پێ داوە کە لە وەزنەجیلەردا بووە. گەڕەکی گەدك پاشای ئەستەمبوڵ بە پێی سەرچاوەکان ناوچەیەك بووە بە چڕی کوردی لێ بووە. جەمال کوتای کە بە هەندێك لێکۆڵینەوەی مێژوویی ناسراوە، ئاماژە بۆ بوونی خانێك دەکا، ناوی (خانی عەشیرەت) بووە و لە گەدك پاشادا کوردەکان چوونەتە ئەو خانە. ئەم کۆمەڵەیەی لە ئەستەمبوڵ و ناوەندەکانی دیکەی کوردستاندا لقی لێ کراوەتەوە، بۆ نموونە لەو لقەیدا کە لە بتلیس کراوەتەوە، هەزاران ئەندامی هەبووە[٤٨]. کۆمەڵە، ساڵی (١٩٠٩) دادەخرێ. ئەو رێکخراوەی لە ئەستەمبوڵ دامەزراوە و لە کوردستاندا کەوتووەتە چالاکی، کۆمەڵەی تەعاون و تەرەققیی کورد بووە.

کۆمەڵەی نەشری مەعارفی کورد: کە ساڵی (١٩١٠) دامەزراوە، بە پێی بەندی سێیەمی پەیڕەوی ناوخۆ، بۆ منداڵانی کورد لە ئەستەمبوڵ کردنەوەی قوتابخانەیەکی سەرەتایی بە ئامانج دەگرێ. بە پێی زانیاریی دیکە لە سەرچاوەکانی دیکەدا هەیە، ئەم قوتابخانەیە ساڵی (١٩١٠) لە چەمبەرلی تاشدا، لە قوتابخانەیەکدا بە ناوی قوتابخانەی مەشرووتییەتدا دەستی بە کاری پەروەردە کردووە[٤٩]. بە پێی هەندێك سەرچاوەش قوتابخانەی مەشرووتییەت، لە شوێنێکی کۆڵانی (خۆجا پاشا)دا دەکرێتەوە کە لە (سرکەجی) دایە. لە بارەی شوێنی ئەم قوتابخانەیەوە مووسا عەنتەر لە بیرەوەرییەکانیدا تێبینییەکی وای بە بیردا دێت کە دەڵێ: ((لەو بینا زەردەی کە وەقفی گۆڕی سوڵتان مەحموود بووە، قوتابخانەیەکی کوردی کرایەوە))[٥٠]. تارق زەفەر تونایای بڵاوکەرەوەی پەیڕەوی کۆمەڵە، لە نێو ئەندامە دامەزرێنەرەکانی کۆمەڵەدا ئەم کەسایەتییانە دەستنیشان دەکا: ئەمین عالی بەگی بەدرخانزادە، دوکتۆر عەبدوڵڵا بەگ جەودەت، مدحەت بەگی بەدرخانزادە، سەیفوڵڵا بەگی (نوێنەر-مەبعووس)ی ئەرزەڕۆم، یەحیا ئەفەندیی نوێنەری حەکاری، تۆفیق بەگی نوێنەری وان،

47- Celîlê Celîl, Jîyana Rewşenbirî û Sîyasî ya Kurdan, Stockholm, 1985, s.80.
48- age, s. 83.
49- Mehmet Bayrak, Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri, Ankara, 1993, s.85.
50- Musa Anter, Hatıralarım, 2. basım, s.57.

کامیل بەگی بەدرخانزادە، عەبدوررەحمان بەگی بەدرخانزادە، محەمەد ئەفەندیی نوێنەری (گەنج)، حوسێن عەونی بەگی میر سەیفەددینزادە، مەحموود بەگی میرالآی، محەمەد فایق ئەفەندی، سەعید ئەفەندیی بەدیعوززەمان، خەلیل خەیالی ئەفەندیی موتکی، ئەحمەد رامزی کوردیزادە[51]. لە بارەی ئەوەوە کە بەڕێوەبەری ئەو قوتابخانەی مەشرووتییەتە کە پێشتر باسمان لێوە کرد کێ بووە، لە هەندێك سەرچاوەدا ئەحمەد رامزی کوردیزادە، لە هەندێکی دیکەدا عەبدوررەحمان بەدرخان بووە[52]. لە یەکەم دەستەدا نزیکەی سی قوتابی وەرگیراوە.

کۆمەڵەی ئەوانەی کوردستانیان خۆشدەوێ: ئەم کۆمەڵەیە ساڵی (١٩١٢) لەلایەن مەلا خدرەوە دامەزراوە، وەکو نووری دەرسیمی دەڵێ: ((هەموو ئەو کوردانەی لە ئەستەمبوڵ بوون بەشدارییان تێدا کردووە))[53]. سکرتێری گشتیی ئەم کۆمەڵەیە نووری دەرسیمی بووە کە ئەو کوردانەی لە ئەمەریکا بوون پشتگیرییان دەکرد. رەزا تۆفیقیش کە بە خۆی تورك بووە، بووەتە ئەندامی ئەم کۆمەڵەیە[54]. نووری دەرسیمی کە کاریگەرییەکی زۆری بەسەر ئەو بیرە نەتەوەییە کوردییەدا هەبووە کە لە سەرەتای سەردەمانندا (سەدەی بیستەم) لە ئەستەمبوڵ سەری هەڵدابوو. ئەو لە ئەستەمبوڵدا بەیتاڵیی دەخوێند. لە ساڵانی خوێندندا بەتایبەتی لە نێو کوردەکانی دەرسیمدا بۆ بڵاوکردنەوەی بیری نەتەوەیی چالاکییەکی چاك دەنوێنێ. نووری دەرسیمی، ئەوە باس دەکا کە بۆ ئەو دەرسیمییانەی لە قاوەخانەی عەلی پاشای ئەرزنجانیی ناوچەی (تونکاپانی)ی ئەستەمبوڵدا بە سەدان کۆدەبوونەوە، سازی لێدەدا و دەستەی مۆسیقایی بۆ پێکدەهێنان. یەك لەو کوردانەی نووری دەرسیمی زوو زوو سەردانی دەکرد و پێوەندیی لەگەڵدا بووە، دوکتۆر عەبدوڵڵا جەودەت و ئەوی دیکە دوکتۆر محەمەد شوکری سەگبان بووە. نووری دەرسیمی وەك دەڵێ: لە خانەی ئیجتیهاد (ئیجتیهاد ئیڤی)دا سەردانی عەبدوڵڵا جەودەتی کردووە و شوکری سەگبانیش پێی راسپاردووە لە بارەی کوردایەتییەوە پروپاگەندە بکەن[55].

51- Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler II, s.186, bu konuda başka bir kaynak: İsmail Göldaş, Kürdistan Teali Cemiyeti, İstanbul, 1991.

52- Celîlî Celîl, Jîyana Rewşenbirî û Sîyasî ya Kurdan, Stockholm, 1985, s.88.

53- Nuri Dersimi; Hatıratım, Ankara, 1992, s.34.

54- age., s.34.

55- age., s.42.

کۆمەڵەی هێڤیی قوتابییانی کورد، ئەم کۆمەڵەیەی ساڵی ١٩١٢ دامەزراوە، لە هەندێك سەرچاوەدا تەنیا بە هێڤی ناوبراوە، ئەم وشەیە واتەی (هیوا) دەگەیەنێ. لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا سەدان قوتابیی کورد لە ئەستەمبووڵ لە دامەزراوەکانی جیاجیای خوێندنی باڵادا دەیانخوێند. بە گوێرەی قسەی ئەکرەمی جەمیل پاشا، ئەو قوتابییە کوردانەی لە ئەستەمبووڵیان دەخوێند (٢٠٠) دوو سەد قوتابی بوون، هەر وەکو نووری دەرسیمیش دەڵێ: نزیکەی (١٥٠) سەد و پەنجا کەس بوونە. ساڵی (١٩١٢) لە کۆبوونەوەیەکدا کە ڕێکخراوەکە لە ناوچەی (شێخزادە)دا ئامادەی کردووە، وەك دەرکەوتووە سەدان کەسی تێدا بەشدار بووە: ((ئەوسا لە قوتابی و ئەفسەری (ئالایلی)[*] و قوتابییانی پزیشکی، پێنج سەد کەس چووبوونە ناو ریزەکانی ئەم کۆمەڵەیەوە)). ساڵی (١٩١٩) لە هەوڵێکدا کە لە گۆڤارەکە بڵاوکراوەتەوە ناوی (کوردستان) بووە. سەرەداوێکمان لە بارەی ساڵی دامەزراندنی کۆمەڵەکەوە بە دەستەوەی دەدا: ((حەوت ساڵ لەمەوبەر دەستەیەك لاوی کورد (کۆمەڵەی قوتابییانی هێڤیی کورد)یان پێکهێناوە))[56]. تارق زەفەر تونای کەم پشت بەم زانیارییانە دەبەستێ، بۆ ئەوە دەچێ کۆمەڵەکە ساڵی (١٩١٢) دامەزرابێت، هەندێك لێکۆڵەرەوە بە بەرچاوەوە گرتنی مێژووی دەرچوونی یەکەم ژمارەی (ڕۆژی کورد)ی ئۆرگانی بڵاوکراوەی کۆمەڵە، وای بۆ دەچن، ساڵی (١٩١٣) دامەزراوە. کۆمەڵە دوو ئۆرگانی بڵاوکراوەی بە ناوی (ڕۆژی کورد) و (هەتاوی کورد)ەوە دەرکردووە. عومەر بەگی جەمیل پاشازادە دەکرێتە یەکەم سەرۆکی کۆمەڵەی قوتابییانی کورد، لە دەرەوەی وڵاتدا، لە هەندێك شاری وەکو جنێڤ و لۆزان و میوونیخ، لق دەکاتەوە[57]. بەندی دووەمی پەیڕەو و پرۆگرامی کۆمەڵەی قوتابییانی هێڤیی کورد بەم جۆرە ریزبەندی کراوە:

أ) بە یەك ناساندنی قوتابییانی کورد، دابینکردنی پەیوەندی لە نێوانیاندا و برایەتی و پێکەوەبوون زامن بکا.

---

[*] ئەفسەری (ئالایلی): ئەو ئەفسەرانەی قوتابخانەی سەربازییان نەخوێندووە و بە ڕێگەی دیکە کراونەتە ئەفسەر. (وەرگێڕ).

56- Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler I, s.406.
57- Ekrem Cemil Paşa, Muhtasar Hayatım, Brüksel, 1989, s.23.

ب) هەوڵدان بۆ ڕێکخستنی زمان و ئەدەبیاتی کورد و پێکهێنانیان لە شێوەی کتێبدا.

ج) ڕێنمایی ئەو قوتابییە کوردانەی دێنە پایتەخت (ئەستەمبوڵ) لە دامەزرانیان لە قوتابخانەکاندا.

د) پێخوێندنی ئەو قوتابییانەی دارایـیان باش نییە لە قوتابخانەی گونجاودا.

هـ) بە کورتی هەوڵدان بۆ بەرەو پێشەوەچوون و پێکهاتنی زانستی و کۆمەڵایەتیی کورد.

ئەم کۆمەڵەیەی لە ئەستەمبوڵ لە لایەن قوتابییە کوردەکانەوە دامەزراوە، لە سەرچاوەکاندا بە یەکەم کۆمەڵەی قوتابییانی کورد تۆمار کراوە. ئەم کۆمەڵەیەی بە هۆی جەنگی یەکەمی جیهانییەوە چالاکییەکانی ڕاگرتووە، دوای کۆتایی هاتنی جەنگ دەبینین دیسانەوە دەستی بە گەیاندنی دەنگی خۆی کردووە. ساڵی (١٩١٩) بە بۆنەی هەشتەمین ساڵیادییەوە کۆبوونەوەیەکی تایبەتی کراوە و لەم کۆبوونەوەیەدا تۆفیق حەمید بەگی دیاربەکری گوتارێکی پێشکەش کردووە. لەم گوتارەی ئەم بەرێزەدا کە لە قوتابخانەی کشتوکاڵیی ناوچەی (حەلقەلی)دا پێشکەشی کردووە، دەردەکەوێ سێ چوار قوتابی بناغەی کۆمەڵەی قوتابییانی کوردیان پێکهێناوە. لە کتێبی (هینکەرێ زمانی کوردی- ڕابەری زمان بۆ ئەوانەی دەیانەوێ کوردی فێربن)دا کە ساڵی (١٩٢١) کۆمەڵە بڵاوی کردووەتەوە، تێدەگەین کە کاریگەریی کۆمەڵە تا ئەو ساڵە درێژەی هەبووە[٥٨]. کۆمەڵەی هێڤیی قوتابییانی کورد، بۆ یەکەم جار لە خانی ئەرزەرۆم دەکرێتەوە کە بەرامبەر پۆستەخانەی نوێی سرکەجیدا بووە، بیناکردنی ئەو ساختمانەی لە سەرویەندی دامەزرانی کۆمەڵەدا تەواو بووە. واتە ساڵی (١٩١٢)، ئەمڕۆ هێشتا لە جێی خۆیدایە، دواتر لەبەر تەنگیی جێگا، دەگوێزرێتەوە شوێنێکی بەرامبەر ئوتێلی مەسەرڕەتی هەوراەزەکەی لای بابی عالی[٥٩]. لە ناوچەی شەهزادەدا کۆمەڵەی هێڤیی

---

[٥٨] کۆمەڵەی هێڤیی قوتابییانی کورد، ساڵی (١٩٢١) کتێبێك بە ناوی (هینکەرێ زمانێ کوردی – ڕێزمانی کوردی)یەوە بڵاودەکاتەوە و لەم کتێبەدا ئەوە ڕاگەیەنراوە کە کۆمەڵە ڕابوردوویەکی (٩) نۆ ساڵەی هەیە. بڕوانە:

Malmisanij, Kürt Milliyetçiligi ve Abdullah cevdet, s.57.
59- Nuri Dersimi, Hatıratım, s.32.

قوتابییانی کورد و له قوتابخانەی کشتوکاڵەوە[٦١]. دامەزران و کارکردنی، یانیش کۆبوونەوە، له سەرچاوەکاندا باسیان لێوەکراوە.

کۆمەڵەی کوردستان تەشریعی مەساعی (کۆمەڵەی کارە یاساییەکانی کوردستان)، له هەندێك سەرچاوەدا کۆمەڵەیەك بە ناوی کۆمەڵەی کارە یاساییەکانی کوردستانەوە، ساڵی (١٩١٢) له ئەستەمبووڵ دامەزراوە و ئەرکی سکرتێری کۆمەڵەکە خرایە ئەستۆی عەبدوڵلا سەعدی پالۆ، له نووسینێکدا له لایەن عەبدوڵلا سەعدییەوە بۆ کۆمەڵەی قوتابییانی هێڤیی کورد نووسراوە، پێشنیاری یەکگرتنەوەی هەردوو رێکخراوەکە دەکا، له کۆتاییدا هەردوو کۆمەڵەکە یەك دەگرنەوە و بەناوی کۆمەڵەی ئیرشاد و ئیرتیقا (کۆمەڵەی رێنمایی و پێشکەوتن)ەوە کۆمەڵەیەکی نوێ دادەمەزرێ. کە سەیری بەندی ئامانج دەکەین له پەیڕەو و پرۆگرامی هەرسێ کۆمەڵەکەدا، هەندێك لایەنی هاوبەشیانمان بۆ دەردەکەوێ. بۆ نموونە، کۆمەڵەکان بەناچاری نەبێ خۆیان بەکاری سیاسییەوە خەریك ناکەن[٦٢]. دەکرێ وای دابنێین کە لەو دەمانەدا هەندێك دژواریی قانوونی رێ لەم جۆرە یەکگرتنەوەیە بگرێ. بەهۆی ئەو سەرەو ژێر بوونە جەنگی یەکەمی جیهانی خوڵقاندوویەتی و له ئەنجامدا گەلێك کوردی چالاك لەناو ژیانی کۆمەلایەتیی سیاسیی کورددا، لەم ساڵانەدا تووشی دابڕان کردووە. کۆمەڵەی قوتابییانی هێڤیی کوردیش وەك له سەرەوە باسمان لێوەکرد، لەم ساڵانەدا چالاکییەکانی خۆی راگرتووە.

کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان (کۆمەڵەی پێشکەوتنی کوردستان): ناوەناوە له سەرچاوەکاندا ئەم کۆمەڵەیەی ساڵی (١٩١٨) دامەزراوە، بە ((کۆمەڵەی کورد)) ناسراوە. هەندێك له دامەزرێنەرانی ئەم کۆمەڵەیە سەید عەبدولقادر سەرۆکایەتیی دەکرد، ئەمانەن: شوکری بابان، حیکمەت بەگی بابانزادە، عەزیز بەگ، شوکری سەگبان[٦٣]. رێکخراوەکە ئۆرگانێکی بڵاوکراوەی نافەرمیی بە ناوی (ژین)ەوە هەبووە: دوای جەنگی یەکەمی جیهانی دەنگی خۆی راگەیاندووە و کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان کە یەکێك بووە له گرنگترینی کۆمەڵە کوردییەکان، له کۆبوونەوەکانی ئاشتیی (سیڤەر)دا بۆ گەیاندنی ویست و خواستەکانی کورد بە کۆمەڵە نێودەوڵەتییەکان هەوڵێکی گەورە و زۆری داوە، باس لەوە کراوە کە کۆمەڵەی تەعالیی

61- Kadri Cemil Paşa, Doza Kürdistan, s.34.
62- Mehmet Bayrak, Kürtler ve Ulusal Demokratik Hareketleri, Ankara, 1993, s.85.
63- Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, s.186.

کوردستان لە ئەستەمبوڵ پانزدە هەزار ئەندامی هەبووە[٦٤]. لە بابەت ڕێکخراوە کوردییەکانی ئەستەمبوڵەوە تارق زەفەر تونایا یەکەم زانیاریی بە درێژی بە خوێندەواران راگەیاندووە، لە لێکۆڵینەوە فراوانەکەیدا کە بەناوی (پارتیبە سیاسییەکانی تورکیا)یە، بەڵگەنامەیەك بە ناوی پەیڕەوی ناوخۆی کۆمەڵەی کوردستان (کردستان جمعیتی نظامنامەسی) بڵاو دەکاتەوە. بەجۆرە ئەوەمان بۆ دەردەخاتەوە کە لەم ساڵانەدا بە ناوی (کۆمەڵەی کوردستان)ـەوە کۆمەڵەیەکی دیکە لە ئەستەمبوڵ دامەزراوە. تاریق زەفەر تونایا. باشی بۆ دەچێ و سەرنج بۆ ئەوە رادەکێشێ کە لە نێوان پەیڕەو و پرۆگرامی ئەم کۆمەڵەیە و پەیڕەوی ناوخۆی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستاندا هەندێك وردە جیاوازی هەن. لە هەندێك سەرچاوەی کوردیدا، بە هەڵە وایپیشان دراوە کە ئەم دوو کۆمەڵەیە هەر یەك کۆمەڵە بن. کۆمەڵەی کوردستان لە خانووی بەهجەت پاشادا بووە لە کۆڵانی پشت دیوانی موحاسەبات (دیوانی ژمێریارییەکان)[٦٥] ، لە هەندێك سەرچاوەدا دیوانی موحاسەبات بە دیوانی راوێژکاری پیشان دراوە[٦٦]، لە کاتێکدا کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان،بە پێی قسەی تارق زەفەر تونایا، لە شوێنێکی لای خانووی ئیجتیهادی د.عەبدوڵلا جەودەتدا کارەکانی بەڕێوەبردووە. لە کاتێکدا ئەم بینایەی ناوی خانووی ئیجتیهاد بووە، لە ژمارە (٤٢)ی کۆڵانی (چەتاڵچەشمە)ی ئێستای ناوچەی (چەغاڵۆغلو)دا بووە و ئەم شوێنە مێژووییە تا ئێستا هەر وەك خۆی ماوەتەوە و نەڕووخاوە. لەبەر ئەوە یەکەم بارەگای کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان لە لای راستی خانووی (ئیجتیهاد)ی د.عەبدوڵلا جەودەت، یان لە لای چەپی بینایەکەدا بووە و[٦٧] کۆمەڵەی کوردستان کە پێشتر باسمان لێوە کرد، کارەکانی خۆی لە شوێنێکی دیکەدا ئەنجام دەدا. جەواد دورسونیش لە بیرەوەرییەکانیدا ئەوە باس دەکا کە لەگەڵ سولەیان نەزیفدا پێکەوە لە هەندێك چاوپێکەوتنەدا ئامادەبوون و چوونەتە کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان کە لە ((بارەگای نزیك خانووی

64- Ahmed Mesut, İngiliz Belgelerinde Kürdistan (1918-1958), İstanbul, 1992, s.103.

لە سەرچاوەیەکی دیکەدا ئەم ژمارەیە بە (١٠) دە هەزار دانراوە، بڕوانە:

Martin van Bruinessen, Ağa, şeyh ve Devlet, Ankara, s.346.
65- İsmail Göldaş, Kürdistan Teali Cemiyeti, s.13.
66- M. Emin Bozarslan'ın Jîn dergisinin yeni basımı için yazdığı sunuş yazısı, s.22.
67- Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler II, s.185.

ئیجتیهاد))دا بووه. کەوابێ کۆمەڵەی کوردستان و کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان، بەلای کەمەوە لەسەر کاغەز دوو کۆمەڵەی جیاواز بووە، چونکە تارق زەفەر تونایای بلاوکەرەوەی پەیڕەوی ناوخۆی هەردوو کۆمەڵەکە ئاماژە بۆ ئەو جیاوازییە گچکانەی نێوان هەردوو پەیڕەوەکە دەکا. ئەم دوو کۆمەڵەیە، یەك کۆمەڵەش بن، شوێن و پەیڕەوی ناوخۆی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان، ناوەناوە هەندێك گۆڕانکاریسیان پێوە دیار دەبێ.

کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتیماعییەی کورد (کۆمەڵەی ڕێکخستنی کۆمەڵایەتیی کورد): دوای دووکەرت بوونی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان، لە لایەن بەشێك لە ئەندامانی کۆمەڵەکەوە (کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتیماعییەی کورد) دامەزراوە، هەندێك لە ئەندامانی ئەمانەن: ئەمین عالی بەدرخان، شوکری بابان، فوئاد بابان، حیکمەت بابان، د.عەبدوللا جەودەت، د.شوکری سەگبان، کەمال فەیزی بەگی بتلیسی، ئەکرەمی جەمیل پاشا، ئەحمەددین حوسێن بەگی کەرکووکی، رفعەت بەگی مەولانزادە، مەمدووح سەلیم بەگ[٦٨]. ئەم کۆمەڵەیەی لە لایەن هەندێك کوردەوە، کە لە کۆمەڵەی تەعالیی کوردستانەوە داپچڕابوون، دامەزراوە. سەرۆکایەتیی کۆمەڵەیان داوەتە ئەمین عالی بەدرخان، بەجۆرە دوای ئەم داپچڕانانە کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان هەر هەمووی دەکەوێتە ژێر دەسەلاتی سەید عبدولقادر و برادەرانی.

تیپی میللیی کورد (کورد میللت فرقەسی): هەندێك لەو ئەندامانەی لە (کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتیماعییەی کورد)ەوە داپچڕان، ئەمجارەیان بە ناوی (تیپی میللیی کورد)ەوە، حزبێکی دیکە دادەمەزرێنن، ئەوانەی ئەندامانی ریزی پێشەوە بوون ئەمانەن: ئەحمەددین حوسێن، مەمدووح سلیم، کەمال فەوزی، عەزیز بابانزادە[٦٩]. کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان و کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتیماعییەی کورد و تیپی میللیی کورد، لە ژێر دەواری خۆیبووندا یەکیان گرتەوە کە ساڵی (١٩٢٧) لە لوبنان دامەزرابوو و تێکەڵی ئەم ڕێکخراوە بوون کە بەم ناوەوە ناسرا.

کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد: ئەم کۆمەڵەیەی ساڵی (١٩١٩) دامەزراوە، یەکەم کۆمەڵەی ئافرەتانی کوردە کە زانرابێ. ئەم کۆمەڵەیەی زنجیرەیەك چالاکیی ئەنجام داوە، ئەمینە

68- Kadri Cemil Paşa, Doza Kurdistan, Ankara, 1991, s.61.
69- age., s.62.

خانمی هاوسەری شەریف پاشا بۆ سەرۆکایەتیی کۆمەڵە بە پاڵێوراو دەستنیشان کراوە. بە پێی پەیڕەوی ناوخۆی ئەم کۆمەڵەیەی لە چاپخانەی جیهانی ئافرەت (Kadın Dünyası)دا لە چاپ دراوە، نەك تەنیا ئافرەتانی کورد، ئافرەتانی نەتەوەکانی دیکەش بۆیان هەبووە ببنە ئەندامی ئەم کۆمەڵەیە[70]. بەشی سێیەمی ئەم کتێبە زانیاریی دیکەی لە بارەی کۆمەڵەی ئافرەتانی تەعالیی کوردەوە تێدایە.

کۆمەڵەی تەعمیمی مەعارف و نەشرییات (کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی زانست و بڵاوکردنەوە):
یەك لە گرنگترین چالاکییەکانی ئەم کۆمەڵەیە کە ساڵی (١٩١٩) دامەزراوە، چاپکردنی داستانی مەم و زینی شاکاری ئەحمەدی خانییە، کە بۆ یەکەمجار، لە شێوەی کتێبدا لە ئەستەمبووڵ بڵاوکراوەتەوە. ئەم شاکارە، کە بە پێشەکیی حەمزەی میکس بۆ یەکەمجار لە شێوەی کتێبدا دەکەوێتە بەر دەستی خوێنەران. ئەمە لەو ساڵانەدا، لە ناو کوردەکاندا بە ڕووداوێکی گەورەی ڕۆشنبیری دادەنرێ. ئەم چاپی یەکەمەی مەم و زینە، لەبەر گرنگیی مێژوویی، لە سەرچاوەکاندا بە (چاپی ئەستەمبووڵ) ناو دەبرێ. پرۆگرامی کۆمەڵە، کە لە (٢٠) بیست بەند پێکهاتووە، لە گۆڤاری (ژین)دا بڵاودەکرێتەوە[71]، لە بارەی دامەزرێنەر، یان دامەزرێنەرانی کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی زانست و بڵاوکردنەوەوە، زانیاریمان، تا ڕادە سنووردار و کەمە، مرۆ تێدەگا، ئەم کۆمەڵەیە ڕێکخراوێکی ئامانج ڕۆشنبیریی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستانە کە ساڵی (١٩١٨) دامەزراوە.

بڵاوکراوە کوردییە وەرزانەکان

جگە لە کوردستان-ی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی کە ساڵی (١٨٩٨) لە قاهیرە دەرچووە، ئەم ڕۆژنامەو گۆڤارانەی بە کوردی لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا بڵاوبووەتەوە، هەر هەمووی لە ئەستەمبووڵ دەستیان بە دەرچوون کردووە. تەواوی ئەم بڵاوکراوانە، بە دوو زمانی (کوردی و عوسمانی) دەردەچوون. ئەم بڵاوکراوانە وەکو کاریان لە پەرەسەندنی ژیانی سیاسی کردووە، ئەوەندەش کاریگەرییان بەسەر پەرەسەندنی ژیانی ڕۆشنبیریشەوە هەبووە، لە لایەکی دیکەوە، بواری بەهێزبوونی پەخشانی کوردیی دابین کردووە. لە ڕێی ئەم بڵاوکراوە وەرزییانەوە، دواتر..

---

[70] بۆ زانیاریی فراوانتر سەیری بەشی چوارەمی ئەم کتێبە بکەن.
71- Kürd Tamim-i Maarif Cemiyeti Bildirisi, Jîn, no 10.

لەناو ئەو رۆشنبیرە کوردانەوە کە بەرهەم و نووسینەکانیان بڵاودەکرایەوە، هەندێك قەڵەمی بە برشت پێدەگا. بناغە تیۆرییەکانی نەتەوایەتیی کورد، بەتایبەتیش ئەو نووسینانەی لە بارەی مێژووی کورد و زمانی کوردییەوە بڵاودەکرایەوە، هێزێکی تیژڕەویی بە بڵاوبوونەوەی هەست و بیروباوەڕی نەتەوایەتیی بەناو خەڵکدا دەدا. ئەم بڵاوکراوانە، وەکو جێی دەنگی میللەتێکیان گرتبێتەوە وایان لێهات کە، لە ئەستەمبووڵیش و لە کوردستانیشدا دەژیان. چاپکراوی کوردی دەستی بەوە کرد کە وەکو هێزێك، کاریگەریی خۆی بنوێنێ. بەڵگەیەك کە ساڵی (١٩٢٠) نووسراوە و کەمال فەوزی لە ژێرەوەیدا، بە ناوی چاپەمەنیی کوردەوە، واژۆی کردووە[٧٢]، دەبینین تێزێکی بە ناوی بڵاوکراوەی کوردییەوە کە لە سەردەمی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا پەرەی سەندووە، ئامادەکردووە، هەندێك گۆڤار و رۆژنامەی کە لەم ساڵانەدا لە ئەستەمبووڵ دەرچووە، وەکو بابەت بۆ لێکۆڵینەوەکەی هەڵبژاردووە[٧٣]. محەممەد ئەمین بۆز ئەرسلان لە بارەی بڵاوکراوەی وەرزانەی وەکو ئەو (ژین)ەی (١٩١٨-١٩١٩) لە ئەستەمبووڵ دەرچووە و رۆژنامەی تەعاون و تەرەققیی کورد (١٩٠٨) کاری کردووە و کۆی تەواوی هەریەکەی ئەمانەی سەر لە نوێ ئامادەی چاپ کردووە و ناویەتییە بەر خزمەتی خوێنەران[٧٤]. سەر لە نوێ - لەگەڵ هەندێك تێبینیی روونکەرەوە- لە چاپدانی ئەم بڵاوکراوە

72- Ahmed Mesut, İngiliz Belgelerinde Kürdistan (1918-1958), İstanbul, 1992, s.131.

73- Janet Klein, Claiming the Nation: The Origins and Nature of Kurdish nationalist Discourse-A study of the Kurdish press in the ottoman Empire, June, 1996. A Thesis presented to the Faculty of princeton University in Candidacy for Degree of Master of Arts.

جانێت کلێین: لەم تێزەیدا، لەم گۆڤار و رۆژنامە کوردییانەی کە لە سەردەمی عوسمانیدا دەرچوون کۆڵیوەتەوە: کوردستان (١٨٩٨-١٩٠٢)، رۆژی کورد (١٩١٣)، هەتاوی کورد (١٩١٣-١٩١٤)، ژین (١٩١٨-١٩١٩) و کوردستان (١٩١٩). جگە لە کوردستانی (١٨٩٨-١٩٢٠)، بڵاوکراوەکانی دیکە هەر هەموو لە ئەستەمبووڵ دەرچوون. وەك زانراویشە، کوردستان لە پێشدا لە قاهیرە و دواتر لە شارە جیاجیاکانی ئەورووپا بڵاوکراوەتەوە.

74- Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi, Kürdçe-Türkçe dergi (1908-1909). Arap Harflerinden latin harflerine çeviren: Mehmed Emin Bozarslan, Uppsala, 1998.

وەرزییانە، بەتایبەتی لە دیدی خستنەبەر ڕووناکیی هەندێك لایەنی نەزانراوی مێژووی کوردەوە بایەخێکی گەورە بەخۆوە دەگرێ.

لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا لە بارەی ئەو ڕۆژنامە و گۆڤارانەوە کە لە ئەستەمبووڵ بە کوردی دەرچوون. لە خوارەوە هەندێك تێبینیی کورتی ڕوونکەرەوە، جێیان بۆ کراوەتەوە. جگە لەم ئۆرگانانەی کە ساڵانی دەرچوونیان بەبەرچاوەوە گیراوە، هەندێك بڵاوکراوەی دیکەش کە لە ئەستەمبووڵ دەرچووە، لە سەرچاوە جیاجیاکاندا باسیان لێوە کراوە، لەم بابەتەدا، دیارە پێویستە لێکۆڵینەوەی پتریان لە بارەوە بکرێ. ڕیزبەندیی بە پێی دەرچوونی ئەو ڕۆژنامە و گۆڤارانەی بە کوردی لە ئەستەمبووڵ دەرچوون بەمجۆرەیە:

ڕۆژنامەی تەعاون و تەرەققیی کورد: ئەم ڕۆژنامەیەی ئۆرگانی ئەو کۆمەڵە کوردییەیە کە هەر بەو ناوەوە دامەزراوە. ساڵی (١٩٠٨) بڵاوکراوەتەوە. وەکو یەکەم ئۆرگانی بڵاوکراوەی کوردیی وەرزانەی زانراوە کە لە ئەستەمبووڵ بڵاوکرابێتەوە، خاوەن و بەڕێوەبەری بەرپرسی ئەو، تۆفیقی خەڵکی سلێمانییە کە لە ناو خەڵکدا پتر بە پیرەمێرد ناسراوە (١٨٦٧-١٩٥٠). بە خۆی وەك شاعیرێکی کوردی خۆشەویست دانراوە، سەر نووسەری ڕۆژنامەکە ئەحمەد جەمیلی دیاربەکرییە (١٨٧٢-١٩٤١) کە باوکی ئۆرهان ئەسەنای هونەرمەندی شانۆییە. محەممەد ئەمین بۆز ئەرسلان کە کاری لە بارەی نۆ ژمارەی ڕۆژنامەی ئیتتیحاد و تەرەققیی کورد کردووە، ساڵی (١٩٩٨) بە کۆکراوی لە سوێد بڵاوی کردووەتەوە. محەمەد ئەمین بۆز ئەرسلان کە لە ئەنستیتووی زمانە ڕۆژهەڵاتییەکانی زانکۆی میوونیخ، زمانی (٩) ژمارەی لێ سادەتر و ئاسانتر کردووە و سەر لە نوێ بڵاوی کردوونەتەوە، لە لایەکی دیکەوە بۆ ئەم چاپە نوێیە بە کوردی و تورکی پێشەکیی نووسیوەو ئامادەکرووە. لە ڕۆژنامەکەدا نووسین و لێکۆڵینەوەی نووسەری وەك ئەحمەد جەمیل و ئیسماعیل حەققیی بابانزادە و مەلا سەعیدی کورد و سولەیمان نەزیفمان بەرچاو دەکەون. ئەو نووسینانەی ناو ڕۆژنامەکە، دوو نووسینی سەرنجڕاکێشیان تێدایە. لەم نووسینانەدا کە لە لایەن سولەیمان نەزیفەوە نووسراون، بە کورددا هەڵدراوە و ڕەخنە لەو فشارانە گیراوە کە ئاڕاستەی خۆی کراوە.

لە ژمارەی دووەمی ڕۆژنامەکەدا بە ناونیشانی کورد و کوردستان و لە ژمارە حەوتیدا بە ناونیشانی (تزمیر کوردستان نییە)وە سەرو وتارێکی تێدا بڵاوکراوەتەوە، سولەیمان نەزیف کە بە

بنەچە کوردە، بەتایبەتی لە ساڵانی (١٩٢٠)دا لە بابەتی کوردەکاندا دەبێتە خاوەنی ڕوانگەیەکی تا ڕادە جیهانی. شوێنی بەڕێوەبردنی ڕۆژنامەکە هەر لە بارەگای گشتیی کۆمەڵەکەدا بووە کە هەر بەو ناوەوە بووە[٧٥].

خۆرهەڵات و کوردستان: ئەم ڕۆژنامەیەی ساڵی (١٩٠٨) بڵاوکراوەتەوە، لە سەرەتادا هەفتەی دووجار دەستی بە بڵاوکردنەوە کردووە. بەڕێوەبەری بەرپرسی ئەحمەد شەریفی هەرسەکی (هەرسەکلی)و سەرنووسەرەکەی بەدریی مەلاتیەیی (مەلاتیەلی) بووە. بە تەواوی نازانرێ ڕۆژنامەکە چەند ژمارەی لێ دەرچووە، بۆ نموونە، کتێبخانەی شارەوانیی ئەستەمبوڵ ژمارە (١،٢،٣)ی لێیە. لە ژمارەی یەکەمی ڕۆژنامەکەدا نووسینێکی سەعیدی کورد بڵاوکراوەتەوە[٧٦]. ئەو ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردییانەی لە ئەستەمبوڵ دەرچووە، لە لایەن ڕێکخراوێکی زانراوەوە بڵاوکراونەتەوە، بەڵام ڕۆژنامەی خۆرهەڵات و کوردستان- شەرق و کوردستان، تا ئێستا ڕوون نییە لەلایەن چ ڕێکخراوێکی کوردییەوە بڵاوکراوەتەوە.

ڕۆژی کورد: ئەم گۆڤارەی لەلایەن کۆمەڵەی قوتابییانی هێڤیی کوردەوە ساڵی (١٩١٣) بڵاوکراوەتەوە، بە کوردی و تورکی دەرچووە. خاوەن و بەڕێوەبەری بەرپرسی: عەبدولکەریی سلێمانییە. جەمال خەزنەدار سێ ژمارەی یەکەمی پێکەوە سەر لە نوێ لە بەغدا بڵاوکردووەتەوە[٧٧].

هەتاوی کورد: دوای ئەوەی ساڵی (١٩١٣) ڕۆژی کورد داخراوە، لە جیاتیی ئەو گۆڤارێکی دیکە بە ناوی (هەتاوی کورد)ەوە دەردەچێ، خاوەن و بەڕێوەبەری بەرپرسی، عەبدولعەزیز بابانە. (١٠)

---

[٧٥] م. ئەمین بۆز ئەرسلان کە کارەکانی لە سویددا درێژە پێ دەدا، سەر لە نوێ ئەو گۆڤاری (ژین)ەی ساڵانی (١٩١٨-١٩١٩) لە ئەستەمبوڵ بڵاوبووەتەوە-ی سەر لە نوێ بۆ چاپ ئامادەکردووەتەوە و لە شاری (ئۆپسالا) بلاوی کردووەتەوە. هەروەها (٩) نۆ ژمارەی ڕۆژنامەی تەعاون و تەرەققیی کوردی، کە ئەمیش ساڵی (١٩٠٨) هەر لە ئەستەمبوڵ دەرچووە، ساڵی (١٩٩٨) لە شاری (ئۆپسالا)ی سوێددا بڵاوکردووەتەوە.

76- Malmîsanij & Mahmud Levendî, Li Kurdistana Bakur û Tirkîyê Rojnamegeriya Kurdî (1908-1909), Ankara, 1992, s.24-32.

77- age., s.53-57.

ده ژمارەی ئەم گۆڤارە لە کتێبخانەکاندا هەیە کە تا ساڵی (١٩١٤) لە دەرچووندا بەردەوام بووە[٧٨]، ئەم گۆڤارەش وەکو ئۆرگانی کۆمەڵەی قوتابییانی هێڤیی کورد دەرچووە.

ژین (گۆڤاری ژین): ئەم گۆڤارە، ئۆرگانی بڵاوکراوەی نافەرمیی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان بووە. وەکو دواتر باسی لێوە دەکەین رۆژنامەیەکی کوردیش دەرچووە. ئەم گۆڤارەی ساڵی (١٩١٨) بڵاوکراوەتەوە، ساڵی (١٩١٩) کۆتایی بە بڵاوکردنەوەی هێناوە و بە تێکڕایی (٢٥) ژمارەی دەرچووە. نووسینەکانی ژین؛ بە کوردی و تورکی بڵاوکراوەتەوە و لە پێشدا بەڕێوەبەر و بەرپرسی گۆڤارەکە حەمزەی موکسی (موکوسلی) بووە. دوای (٢٠) ژمارە مەمدووح سەلیم ئەو ئەرکە دەگرێتە ئەستۆ. محەمەد ئەمین بۆز ئەرسلان هەر هەموو ژمارەکانی بە هەندێك وەرگێڕان و روونکردنەوەوە بۆ چاپی نوێی ئامادەکردووە، (٢٥) ژمارەی لە شێوەی پێنج بەرگدا ساڵانی (١٩٨٥-١٩٨٨) لە ستۆکهۆڵم بڵاوکردووەتەوە. شوێنی بەڕێوەبردنی ژین، لە چاپخانەی (نەجمی ئیستیقلال)ی سەر شەقامی ئەبوسوعوودی ناوچەی (گەڕەکی) بابی عالیدا بووە[٧٩]. وەکو پێشتر باسمان کرد، ئەم شەقامە بە ناوی ئەبوسوعوود ئەفەندیی پیاوی ئایینیی کوردەوە کراوە کە ساڵانی (١٥٤٥) لە ئەستەمبووڵ شەیخولئیسلامەتیی کردووە.

کوردستان: خاوەن و بەڕێوەبەری بەرپرسی ئەم گۆڤارەی ساڵی (١٩١٩) لە ئەستەمبووڵ دەرچووە، محەمەد میهرییە. محەمەد میهری کە باوکی سەلاحەددین هیلاڤ-ی نووسەر و هەواداری فەلسەفەی ناسراوە، لەو گۆڤار و رۆژنامانەی لەم ساڵانەدا دەرچووە، کۆمەڵە نووسینێك دەنووسێ و لە زمانی کوردی دەکۆڵێتەوە. محەمەد میهریی پارێزەر ماوەیەك ئەندامێتیی دەستەی مامۆستایانی کۆلیژی شەریعە (ئیلاهیات)ی کردووە. ساڵی (١٩٥٧) لە ئەستەمبووڵ کۆچی دوایی کردووە. محەمەد میهری؛ یەك لەو قوتابییە کوردە کەمانە بووە کە لە کوردستانی ئێرانەوە هاتوونەتە ئەستەمبووڵ، ئەندامی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان بووە. لە (١٣) ژمارەیەوە کە لە کتێبخانەی میللیدا هەیە، تێدەگەین کە ئەم گۆڤارە بەلای کەمەوە (١٣) ژمارەی لێ دەرچووە، بەڵام بە تەواوی چەند ژمارەی لێ دەرچووە. ئەمە نازانین. دەبێ

78- age., s.61-64.

79- Jîn, Kürdçe- Türkçe Dergi (1918-1919). Arap harflerinden Latin harflerine çeviren: M. Emin Bozarslan, Uppsala, 1985-1988.

ئەم گۆڤارە بەو رۆژنامە کوردییەی بە ناوی کوردستانەوە دەرچووە تێکەڵ نەکەین، کە ساڵی (١٨٩٨) لە قاهیرە دەستی بە بڵاوبوونەوە کردووە[٨٠].

ژین (رۆژنامە): وەکو لە سەرەوە گوتمان، هەر بەو ناوەوە ساڵانی (١٩١٨-١٩١٩) گۆڤارێك دەرچووە، دوا بەرپرس و بەڕێوەبەری ئەم گۆڤارە، مەمدووح سەلیم بووە. بەڕێوەبەرێتیی رۆژنامەی ژینیش هەر مەمدووح سەلیم کردوویەتی، وا دەردەکەوێ ئەم دوو ئۆرگانە بڵاوکراوەیە، تەواوکەری یەکدی بووبن. دەتوانین بڵێین رۆژنامەی ژین یان ئۆرگانی بڵاوکراوەی ئەو برە کوردەیە کە لە کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان جیابوونەتەوە و کۆمەڵەی تەشکیلاتی ئیجتیماعییەی کوردیان دامەزراندووە، یانیش لە لایەن ئەوانەوە بڵاوکراوەتەوە. چونکە وەکو لە سەرەوە باسمان کرد، مەمدووح سەلیم لەگەڵ ئەو گرووپە هەڵسوکەوتی دەکرد کە لە کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان جیابوونەتەوە[٨١].

عەشیرەت: ئەم بڵاوکراوەیەی تا ئێستا لە سەرچاوەکاندا زۆر باسی لێوەنەکراوە، بەلای عەلی بیرینجیی لێکۆڵەرەوە لەلایەن ئەحمەد سورەییای بەدرخانزادەوە دەرکراوە. لایەکی بە تورکی و لایەکیشی بە کوردییە. ئەو سەرچاوەیەی باسی لێوەکرا هیچ زانیارییەکی لە بابەتی کاتی دەرچوونییەوە تێدا نییە[٨٢].

جیهانی کتێب

ئەستەمبووڵ لە مێژووی کتێبی کوردیدا بایەخێکی تایبەتیی هەیە، رۆشنبیریی کوردی لەم ساڵانەدا بایەخێکی زۆر بە کاری بڵاوکردنەوەی کتێب دەدا. جگە لەو رۆژنامە و گۆڤارە کوردییانەی لە سەرەوە بە کورتی باسمان لێوە کردن، بڵاوکردنەوەی هەندێك کتێب کە پەیوەندییان بە کوردەوە هەیە، بۆ یەکەم جار لە ئەستەمبووڵدا بەرچاو دەکەوێ. هەندێك لەو چاپخانانەی لە ئەستەمبووڵ بوون و دەزگاکانی بڵاوکردنەوە و دووکانەکانی کتێبفرۆشی، بوونەتە جێی هاتوچۆی ئەو کوردانەی لەوێ دەژیان. یەك لەوانە بەتایبەتی سەنجمان رادەکێشێ.

80- Malmîsanij & Mahmud Levendi, Li Kurdistana Bakur û Tirkîyê Rojnamegeriya Kurdî (1908-1902), Ankara 1992, s.81-90.

81- age., s.76-80.

82- Ali Birinci, Meşrutiyet Matbuatı (1324-1325), Kebikeç-İnsan Bilimleri için kaynak Araştırmaları dergisi, no 2, 1995, s.145.

لە چاپخانەی ئەنجمی ئیستیقلال کە لەسەر شەقامی ئەبوسوعوودی ناوچەی چەغالۆغلوٚدا بووە، جگە لە کاریگەرییەکانی چاپەمەنی، هەندێك کاریگەریی کۆمەڵایەتی و رۆشنبیریش بەرچاو دەکەوێ. بۆ نموونە لە ترۆپکی ئەو کارەی چاپەمەنییانەدا، مەڵبەندی گۆڤاری ژینیش و ئەو بارەگای بەڕێوەبەرایەتییەی بە ناوی تەعقیبی ئوموور (بە دواداچوونی کاروبار) کە لە ئەستەمبووڵ کاروباری کوردی بەڕێوەدەبرد، ناوەندەکە لێرە بووە. بە کورتییەکەی لەو ساڵانەدا شوێنی ئەم چاپخانەیە لە لایەن رۆشنبیرە کوردەکانەوە وەك مەڵبەندێکی رۆشنبیری و یەکدی بینین بەکارهێنراوە. خاوەنی ئەم چاپخانەیە حەمزەی موکسی بووە. کتێبێکی سەعید نوورسی بە ناوی نوتق (لێدووان) ساڵی (١٩١١) لە لایەن ئەحمەد رامز ئەفەندییەوە لە چاپخانەی ئیقبالی میللەت (داهاتووی میللەت)دا کە لە خانی وەزیر (وەزیر خانی)ی دەڤەری چەمبەرلیتاشدا بووە و پەیڕەو و پرۆگرامی کۆمەڵەی نەشری مەعاریفی کورد (بڵاوکردنەوەی زانستی کوردی) لە چاپخانەی (ئامەدی)دا چاپ کراوە. ئامەد، وەکو زانراوە ناوێکی کۆنی دیار بەکرە. نازانین خاوەنانی ئەم دوو چاپخانەیە کێن و چ کەسن. رۆشنبیرێکی کوردی دیکە کە کاریگەریی لە بڵاوکردنەوەدا بووە، ئەحمەد رامز ئەفەندییە، وەکو جەمال کوتای باسی لێوە کردووە، خاوەنی کوتوبخانەی ئیجتیهاد (کتێبخانەی ئیجتیهاد) کە لە ئەستەمبووڵ ئەحمەد رامز ئەفەندیی لیجەیی بووە، وەکو پێشتر باسمان لێوەکرد، عەبدوڵڵا جەودەتیش بەو ناوەوە رۆژنامەیەکی دەرکردووە و لە هەندێك بڵاوکراوەی دیکەدا کاریگەریی هەبووە[٨٣]. پێویستە ئەم کارانە تێکەڵ نەکرێن. کتێبخانەی نوێی خۆرهەڵات کە لە شەقامی بابی عالیدا بووە و لە دووکانی حەمدی ئەفەندیی سەححافدا کە لە ناوچەی شەهزادەدا بووە. هەندێك بڵاوکراوەی کوردیی لێ دەفرۆشرا. وەکو لە هەموو ئەم نموونانەدا دەبینرێ لە لایەن ئەو کوردە رۆشنبیرانەوە کە لە ئەستەمبووڵ دەژیان، بایەخێکی ئاشکراو دیار بە کاریگەریی چاپ و بڵاوکردنەوە دراوە.

کە باسی کتێب دەکرێ، دەبێ باس لە ئیسماعیل پاشای بەغدایی (١٨٣٩-١٩٢٠) بکرێ کە پەیوەندیی بە لێکۆڵینەوەی بیبلیۆگرافیاوە هەیە و بەشی زۆری تەمەنی خۆی لە کوردستانی عێراقدا بەسەر بردووە و سەر بە بنەماڵەی بابان بووە. محەمەد ئەمین باوکیەتی و سەلیم بەگیش باپیری. لەبەر ئەوەی لە شاری بەغدا لە دایك بووە. بە نازناوی بەغدایی ناسراوە. لە ساڵی

83- Cemal Kutay, Bediüzzaman Said Nursi, İstanbul, 1980, s.185.

(١٨٧٥)دا كە هاتووەتە ئەستەمبووڵ ئیسماعیل پاشا لە (باقر كوێیی)دا نیشتەجێ بووە و بەو لێكۆڵینەوانەیەوە ناسراوە كە لە بارەی بیبلیۆگرافیاوە بووە. یەك لە كتێبە چاپكراوەكانی بە ناوی (ئەسماءالمؤلفین)ەوەیە. لێكۆڵینەوەیەكە نیوەی بیۆگرافی و نیوەی بیبلیۆگرافیایە. هەروەها بەشی تەواونەكراوەی كەشفوززونوون (كشف الظنون)ی كاتب چەلەبیی تەواوكردووە. لەم لێكۆڵینەوەیەی كاتب چەلەبییەدا كە بیست ساڵ كاری تێدا كردووە، باس لە (١٥) پانزدە هەزار كتێب و نووسەر كراوە.

یەك لەو یەكەم كتێبە كوردییانەی لە ئەستەمبووڵ بڵاوكراوەتەوە، دیوانی مەولانا خالیدە، ساڵی (١٨٤٤) لە ئەستەمبووڵ بڵاوكراوەتەوە.

ساڵی (١٨٥٧) بۆ یەكەم جار (ئینجیل) وەرگێڕەی كوردی دەكرێ و بە ئەلف و بێی ئەرمەنی لە ئەستەمبووڵ بڵاودەكرێتەوە. دواتر چاپێكی دووەمی ئەم كتێبە ساڵی (١٨٧٢) دیسانەوە هەر لەوێ چاپ دەكرێتەوە. ئەمجارەیان بە ئەلف و بێیەك كە زمانی ئەرمەنی و كوردیی تێدا بەكارهاتووە، هەر بە پیتی ئەرمەنی ساڵی (١٨٦١) لە ئەستەمبووڵ بڵاودەكرێتەوە. یووسف زیانەددین پاشا، لە ساڵی (١٨٩٤-١٨٩٥)دا فەرهەنگێك بە كوردی و عەرەبی ئامادە دەكاو لە ئەستەمبووڵ بڵاوی دەكاتەوە. ئەم فەرهەنگە لەگەڵ ئامیلكەی نووبارا بچووكان-ی ئەحمەدی خانیدا پێكەوە بڵاودەكرێنەوە ئەمجارە لە ساڵی (١٩١٩)دا لەلایەن حەمزەی موكسییەوە داستانی مەم و زینی بەناوبانگی ئەحمەدێ خانی بۆ یەكەم جار لە ئەستەمبووڵ لە شێوەی كتێبدا چاپ كراوە. بڵاوبوونەوەی ئەم شاكارە ئەدەبییەی بە هەندێك مۆتیفی نەتەوەیی رازاوەتەوە، لەناو كوردانلا بە رووداوێكی گرنگ دادەنرێ. دواتریش دیوانی مەلایێ جزیری كە كلاسیكێكی كوردیی بە بایەخە، ساڵی (١٩٢٢) لە ئەستەمبووڵ چاپ كراوە.

نووسەری كوردی دیكەش وەكو خەلیل خەیالی، ئەمین فەیزی بەگ[**] و عەبدورڕەحیم زاپسو و هی دیكە لە شێوەی كتێب نووسینی جیاجیایان بڵاوكردووەتەوە. بەجۆرە لە مێژووی كتێبی كوردیدا دەستپێكی سەردەمێكی نوێ لە ئەستەمبووڵ بەرچاو دەكەوێ.

[**] لە دەقی ناو كتێبەكەدا بە هەڵە بە (فەوزی= Fevzi) نووسراوە (وەرگێڕ).

لەم ساڵانەدا، یەکەم شار کە رۆشنبیرانی کوردی تێدا بە چەمکێکی مۆدێرن و بە پێوەندیگێکی گشتی، ناشنایەتییان لەگەڵ کتێبدا پەیدا کردبێ، شاری ئەستەمبووڵە. لەم ساڵانەدا بایەخێکی زۆر بە پەرۆشانی کتێب دراوە. لە گۆڤاری (ژین) دا کە لە ئەستەمبووڵی پایتەختدا دەرچووە، بانگەوازێکی سەرنجراکێش بۆ رۆشنبیرە کوردەکان بە ناوونیشانی (تکایەك) بڵاودەکاتەوە و لە برگەی یەکەمی بانگەوازەکەدا دەڵێ: ((یەکێك لە مەبەستەکانی گۆڤارەکەمان کە کردوویەتییە ئامانجی خۆی، بڵاوکردنەوەی ئەو دیوان و شیعر و نووسینە کۆنەکانی دیکەی زانا و ئەدیبانی کوردە، کە پەیوەندییان بە زمانی کورد و لە بارەی مێژووی کوردەوە نووسراون.

دواکەوزی لە بیری نەتەوەیی کورد پەشێنراو

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا نێوانی (سەرا) و ناسیۆنالیستە کوردەکان بە هیچ شێوەیەك راست نابێتەوە. لە کۆتاییدا سیاسەتی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم دەگاتە بەر دەرگای لات بوون. دوای جاڕدانی مەشرووتییەتی دووەم، ئەنجارمیان لە ئەستەمبووڵ بەرامبەر کورد راوە کوردێکی دیکە دەست پێ دەکا. یەك لە ئامانجە سەرەکییەکانی فشار و تیرۆری (ئیتتیحادی)یان، کورد بووە. داواکارییە نەتەوەییەکانی کورد قبووڵ ناکرێ.

کاریگەرترینی ئەو هەڵسوکەوتە مافهەرسکردنانەی ساڵانی (١٧٣٠، ١٨٢٦، ١٩٠٦، ١٩٢٥) کە لە ئەستەمبووڵ ئاراستەی کورد کراوە، ئەو فشارانەیە کە ساڵی (١٩٢٥) لە ئەستەمبووڵ ئاراستەی کەسایەتییە کوردە بەرچاوەکان کراوە.

ئەو چینە کوردەی ساڵانێك لە ئەستەمبووڵ ژیاون، بە تایبەتی دوای جاڕدانی کۆماری (تورکیا)، کاریگەرییە جۆراوجۆرەکانیان بە بیانوو گیراوە و رەشەبایەکی توندی تیرۆریان لە دژ ئاراستەکراوە و بەرەو شوێنە جیاجیاکانی جیهان دوور خراونەتەوە. بەم جۆرە، رۆشنبیرە کوردەکان و کەسایەتییە دیارەکانیان ناچاری دوور کەوتنەوە دەبن لە ئەستەمبووڵ و ریی تاراوگەیان لێ دیار دەکەوێ. بەو مەبەستە، رێ دەگرنە بەر کە جارێکی دی نەگەڕێنەوە ئەستەمبووڵ.

سەید عەبدولقادر کە بە درێژایی ساڵانێك لێرەدا پێشەوایەتیی کۆمەڵانی کوردی کردووە، لە ساڵی (١٩٢٥)دا لە ئەستەمبووڵ دەگیرێ و دەبرێتە دیاربەکر و بە تۆمەتی پشتگیری کردنی

شۆڕشی شێخ سەعید لە سێدارە دەدرێ. بەجۆرە کوردەکان گورزێکی دیکەیان لێ دەدرێ. ڕووداوی لە سێدارەدانی سەرکردەیەکی بێتاوان کە ساڵانێك کوردەکانی ئەستەمبوڵ ڕێزێکی گەورەیان لێ دەنا، هەژێنترین گورزێك بوو کە لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا کوردی ئەستەمبوڵی بە ئامانج گرتبوو. بەو جۆرە سەختە، سزادانی سەید عەبدولقادر کە یەکێك بووە لە زاناترین و دۆستایەتیخوازترینی کەسایەتییە کوردەکانی ئەستەمبوڵ، سەرکوتکردنی تەواوی نەتەوەیی کوردی ئەستەمبوڵ دەگەیەنێ. بەجۆرە ئەستەمبوڵ، وەکو شار لە ساڵانێکی دوور و درێژەوە ئەو تایبەتمەندییەی بەخۆوە گرتووە و بووەتە ناوەندی چالاکیی سیاسی و ڕۆشنبیری، لە ڕوانگەی کوردەکانەوە، بایەخ و گرنگییەکی ئەوتۆی نامێنێ، ئەو بەگەڕکەوتنەی چەوساندنەوەیەی لە ئەنجامی شۆڕشی شێخ سەعیددا کە ساڵی (١٩٢٥) بەرپا بووە. دەستی پێکردووە، لەو دەمەدا کە تەواوی مرۆڤی کورد دەمکوت دەکرێ و لە ئەنجامدا ئەستەمبوڵ لە دیدی کوردەکانەوە دەبێتە وێرانە و وەکو شارێکی مردووی لێ دێ.

یەك لەو دوا کەسایەتییە کوردانەی وا مانەوەی لە ئەستەمبوڵیان بە باشتر زانی، سەید عەبدولقادر و هەندێك لە برادەرانی ساڵی (١٩٢٥) بە زۆری زۆردارەکی لەم خاکە دادەبڕێن و بە یاوەریی پۆلیس دەبرێنە دیاربەکر و لەوێ لە سێدارە دەدرێ. ئەم ڕووداوە لێرە هەڕەشەیەکی چاوشکێنی بە بایەخ بووە ئاراستەی کوردەکانی دیکەی ئەستەمبوڵ کراوە. هەندێك کورد سەرەڕای هەموو ئەم مەترسییانە، دیسانەوە ئەستەمبوڵ بەجێ ناهێڵن و تا مردن هەر لەوێ دەژین. دیارترینی ئەم دوا کوردانە ئەمانەن: عەبدوڵڵا جەودەت، عەبدوڕڕەحمان زاپسو، محەممەد میهری، خەلیل خەیالی، بەدرخان ڕاسم موراد بەگ، شوکری بابان، شێخ شەفیق ئەڤراسی، شوکری سەگبان.

زۆربەی وەچەکانی ئەم نەوەیە و منداڵانی وەچەکانیان تا ئەمڕۆش لە ئەستەمبوڵ ماونەتەوە. زۆربەی ئەمانە خۆیان بە تورك دەزانن. هەندێکیشیان ناسنامەی دووڵایەنە هەڵدەگرن و هەندێکیشیان، دەتوانین بڵێین لە ناو قەیرانێکی چڕی ناسنامەدا دەژین. لەمانە زۆربەیان ناسنامەی نەتەوەییان و ڕابوردووی باوکیان لە بیر چووەتەوە و وەك وەچەیەکی جیاواز پێگەیشتوون و لە کۆتاییشدا لە ناو ملیۆنانی سەرژمێری پەرەسەندووی ئەستەمبوڵدا بزربوون

و كۆتاییان پێ هات. ئەم تەواوبوونە بۆ ئەو وەچەیەی لە سەرەتای سەدەماندا (سەدەی بیستەم) لە ئەستەمبووڵ ژیاون و ئەوێیان بە نیشتیمانی دووەم هەڵبژاردووە، کۆتاییهاتنیان دەگەیەنێ.

بە تایبەتی چینی رۆشنبیری کورد لە (١٩٢٠)ەکاندا بە خەیاڵی زل و هەوەسبازییەوە رێیان گرتووەتە بەر، بەڵام بەم ئاماڵجەیان نەگەیشتوون. ناچاری بەجێ هێشتنی ئەستەمبووڵ بوون، ئەو چینە کوردە رۆشنبیرەی کە لە (١٩٢٠)ەکاندا لە ئەستەمبووڵدا دەژیان، رێی تاراوگەیان لێ دەرکەوت، ئەم کۆچبارە بە پەژارەیەی ئەو چینە رۆشنبیرە کوردەی لە ئەستەمبووڵ بووە، ئەو گۆرانییەی ئەستەمبووڵمان دەهێنێتەوە یاد، کە بە مەقامی (کوردیلی حیجاز کار) دەگوترێ، راستییەکەی رۆشنبیرانی کورد توانج لە ئەستەمبووڵ دەگرن. شیعری ئەو گۆرانییەی بە مەقامی (کوردیلی حیجاز کار) دەگوترێ، لە کتێبی (ئەستەمبووڵ لە گۆرانییەکاندا)ی (سەعدوون ئاق سوت)دا بەمجۆرەیە[٦٥].

ئەو رۆژەی لە دورگـەدا، تـۆم دی زەوقت پێ چێشتم

نـە ئـومێدێکت دامێ، نـە هـەڵاتی و جێت هێشتم

---

[٦٥] ئەم دەقەی ئێرە من (وەرگێر) کردوومەتە کوردی، دەقە تورکییەکە ئەمەی خوارەوەیە:

Ada'da gördüğüm gün gönlüme neşe Saçtin

Ne bana ümit verdin ne bırakıp kaçtın

İsterdim beşik olsun sevgiye şen kucağım

Ne bana ümit verdin ne de bırakıp kaçtın

*

Elimizde çiçekler koştuk, oynadık, güldük

Şarkıların sihirli nağmesine gömüldük

Bir hayal âleminde uçuşurken gönüller

Ne yazık, gün batmadan Ada'dan geri döndük.

* * *

ئەم ئامێزە شەنەی مـن، دەمویست بۆ ڤین بێشکەبێ
نـە ئـومێدێکت دامـێ، نـە هـەڵاتی و جێت هێشتم

گـوڵمان لـە دەست، رامان کـرد، بـە پێکەنین و وازی
گـۆرانییـان، نێژراینـە، ئـاو ئـەفسـوونـی ئـاوازی
لـــەو دەمـەدا لـە گێتیی خـەیـاڵدا دڵان دەفــڕین
گـــەڕاینەوە بـەر لـەوەی، خـۆر .. ئـاوابـوون بخوازی

* * *

بەشی سێیەم

ئافرەتە كوردەكانی ئەستەمبووڵ

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا، ناوەندێكی بە بایەخی نەتەوایەتیی مۆدێرنی كورد، ئەستەمبووڵی پایتەختی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی بووە. سەرەڕای ئەوەی پیاوان زۆرینەی ئەو كوردانەیان پێكدەهێنا كە دەچوونە ئەستەمبووڵ، كوردێكی زۆریش لەگەڵ منداڵ و هاوسەرەكانیاندا دەچوونە ئەوێ. لە سەرەتای سەدەی بیستەماندا بارودۆخی ئافرەتان، بابەتی وەك هێز و تێكۆشانیان، یەك لە بابەتە بە بایەخەكانی گفتوگۆی ڕۆژنامەیان پێكدەهێنا. لەم بارەیەوە دید و بۆچوونی تازە و جۆراوجۆر دەهاتە كایەوە. بۆ یەكەم جار بەشێكی ئافرەتانی كورد لە ڕێی بەرووباوەڕی مۆدێرن و ڕێكخراوەكانەوە، لە ئەستەمبووڵ بەشداریی چالاكییە نەتەوایەتییەكان دەكەن. بەشێكیان بۆ یەكەمجار لەوێ ئاشنایەتییان لەگەڵ كۆمەڵە وشەیەكی نوێی وەكو: تەشكیلات (ڕێكخراوەكان)، جەمعییەت (كۆمەڵە)، نیزامنامە (پەیڕەو و پرۆگرام)، ئەعزا (ئەندام)، ئیجتیماع (كۆبوونەوە)، تەبلیغ (ڕاگەیاندن)، موجادەلە (خەبات)، گەزەتە- غەزەتە (ڕۆژنامە)، مەجموعە (گۆڤار) پەیدا دەكەن .. بەكارهێنانی، یان هێنانە ناو ژیانەوەی ئەم وشانە دەكرێ، وەك ئاماژە بۆ سەردەمێكی نوێ بە دەستەوە بگیرێ، چونكە بە گوێرەی كۆنەكانەوە شێوەی تێكۆشانەكان تەواوێك دەگۆڕێن. بەرەو پێشەوە چوونێكی گرنگ كە لەم ساڵانەدا دەبینرێ، ئەوەیە كە ئافرەتان لەگەڵ پیاواندا پێكەوە شان بە شان بەشدارییان لە ژیانی كۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری و سیاسیدا كردووە.

ڕۆشنبیری و شارستانییەكی زۆر لە ئەستەمبووڵدا هەبوو، ئەم شارە گەورەیە، خۆرهەڵات و خۆراوا یەك دەخا، ئاسیا و ئەورووپا لە ئامێز دەگرێ. ئەم هەمە ڕەنگییەی ڕۆشنبیرییەكان پێكیانهێناوە، بێگومان كار دەكاتە سەر پەرەسەندنی بیركردنەوە نوێیەكانیش. لە لایەكی كەوە

ئەستەمبووڵ وەکو ناوەندێکی بە ئاگاهاتنەوەی ئەتنیکی و بەرزبوونەوەی ئاگری سەرهەڵدانی لێ دێ. کۆمەڵە ئەتنیکییەکانی تێرەی وەکو کۆمەڵانی رۆم و ئەرمەنی و کورد و ئەرناوت (ئەلبانی)، زۆرشت لە ئەزموونی یەکدییەوە فێر دەبن، ئەم بارودۆخە بۆ کوردیش هەر وایە. لەم رووەوە مۆزاییکی ئەستەمبووڵ لە روانگەی کوردەوە تا دوا پلە پەروەردەکارە. ئافرەتانی ئەو خەڵکانە بە پێوەندانگێکی گرنگ دەکەوێتە بەر کاریگەریی ئەم کار لەیەکدی کردنانە، لە نێو ئەمانەشدا ئافرەتی کوردیش هەن. دەتوانین بڵێین ئەستەمبووڵ وەکو شار ناوکەو ناوەندی بزووتنەوەی مۆدێرنی ئافرەتی کورد پێکدەهێنێ. بێگومان یەکەم رێکخراوی ئافرەتان کە ساڵی (١٩١٩) لێرە دامەزراوە بە رێکەوت نەبووە. کورتییەکەی لەم ساڵانەدا، لە ئەستەمبووڵ لاپەڕەیەکی نوێ لە مێژووی ئافرەتی کورددا کراوەتەوە.

لەم ساڵانەی دواییدا لە تورکیا، لە بارەی بزووتنەوەی ئافرەتی عوسمانییەوە زنجیرەیەك کتێب و وتار بڵاوکرایەوە. بە تایبەتی لە بابەتی رێکخراوەکانی ئافرەتانەوە لە ئەستەمبووڵ دەبینین گەلێك بەڵگەی نوێی روونکەرەوە هاتووەتە گۆڕێ. بەڵام چەند مخابنە کە لەم لێکۆڵینەوانەدا ئافرەتانی کورد بە بەرچاوەوە نەگیراون، ئەمە هۆی جۆراوجۆری هەیە. هەندێك بەڵگەی نوێ کە هاتووەتە ناوەوە. وەك لە سایەی لێکۆڵینەوەکان و سەرچاوەکاندا بینیومانە، ئەم لاپەڕەیە وردە وردە روون دەبێتەوە و لە بابەتی ئافرەتانی کورددا دەبێتە خاوەنی هەندێك بەڵگەی سەرنجڕاکێش و بەسوود. لە ساڵی (١٩٩٥)دا لە لێکۆڵینەوەیەکی دیکەماندا کە بە کوردی بڵاومان کردووەتەوە بە کورتی باس لەم کارانە کراوە[1].

نووسینی مێژووی بزووتنەوەی ئافرەتی کورد تازەیە، بە تایبەتی دوای ساڵی (١٩٨٠) لە ئەنجامی پەیدابوونی هەندێك بەڵگەو زانیاری، رابوردووی بزووتنەوەی ئافرەتی کورد بە پێوەندانگێکی گرنگ دەست بە روونکردنەوە کرا. بەتایبەتی هاتنەکایەی (کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد)ی ساڵی (١٩١٩) لە ئەستەمبووڵ. لە ئەنجامی ئەم نووسینانە لە روانگەی زۆر

1- at Alakom, Li Kurdistanê Hêzeke Nû: Jinên Kurd, Stockholm, 1995, 145 Laper.

لە کۆتایی ئەم کتێبەدا ئەلبوومێکی فراوانی سەد وێنەیی کە لە فۆتۆگراف و وێنەی روونکەرەوەو کاریگەتێر پێکهاتووە، بڵاوکراوەتەوە.

Rohat Alakom, Kürt Kadınları Teali Cemiyeti, Tarih ve Toplum, no. 171, 1998.

کەسەوە هەواڵێکی نوێ پێکدەهێنێ. تا ساڵانی (١٩٨٠) لە لایەن کەم کەسەوە تەنیا ناوی ئەم کۆمەڵەیە دەزانرا. وەکو لەمەودوا دەبینین، زانیارییەکانمان لە بارەی کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کوردەوە ڕۆژ بە ڕۆژ لە زیاد بووندایە.

سەفەرە نیمچە دیپلۆماسییەکانی ئافرەتانی کورد بۆ ئەستەمبووڵ

ئەستەمبوڵی پایتەختی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی نەك هەر لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا، بەڵکو لە ساڵانی کۆنتریشدا لەگەڵ سەفەری نیمچە دیپلۆماسیانەی هەندێك ئافرەتی کورددا ئاشنایەتیی پەیدا کردووە. هەندێك ئافرەتی کورد کە بە ئازایەتی ناسراون، گەیشتوونەتە بەردەمی پادشا (ئیمپراتۆر) و بەشدارییان لە هەندێك چاوپێکەوتنی نیمچە دیپلۆماسییانەدا کردووە. بەگی جزیرە. میر محەمەد کە دەمرێ، هاوسەرەکەی لەگەڵ کوڕیدا دەچێتە پایتەخت. لە بارەی بەڕێوەبردنی بەگایەتیی خۆیەوە بڕیارێك بە دەرکردن دەدا و دواتر دەگەڕێتەوە هەرێمی خۆی. شەرەفخانی مێژوونووسی کوردی ناسراو، ئەم ئافرەتە بە کەسێکی ((بەرز و ژیر و کۆڵنەدەر و کارگوزار)) دەناسێنێ[2]. ئافرەتێکی وەها کۆڵنەدەری دیکەش هاوسەری ساڵح بەگ بووە. ساڵح بەگ لە سەرکردەکانی ریزی پێشەوەی (بەگایەتیی سەکەمان) بووە. هاوسەری ئەم بەگزادەیە دەچێتە ئەستەمبووڵ و هەڵوێستی بەگایەتیی خۆی بە کەسانی خاوەن دەسەڵات رادەگەیەنێ[3].

جگە لەم نموونە دێرینانە، کاریزماتیکترین ئافرەتێکی کورد کە لە سەرەتای سەدەی نۆزدە، سەریان لە ئەستەمووڵی پایتەختی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی داوە، بێگومان (قەرەفاتمە)یە.

لە ساڵی (١٨٥٣)دا لە دەسپێکی جەنگی (قرم)دا قەرەفاتمە، کە بە سێ سەد سوارچاکییەوە چووەتە ئەستەمبووڵ و چووەتە بەردەمی پادشا، بەمجۆرە رایدەگەیەنێ کە لە ناو پشتیوانانی پادشادایە. ئەم سەفەرەی قەرەفاتمە بە تایبەتی لە مێدیای ئەورووپادا جێیەکی فراوان دەگرێ. لەو ساڵانەدا بە سواریی ماینێکەوە وەکو مێردان و بە ناو مەیدانی ئوسکویداردا گەڕان، کاری ئافرەتان نەبووە. کەچی قەرەفاتمە ئەم ئازایەتییە دەنوێنێ و لەگەڵ گرووپێکی

2- Şeref Han, Şerefname-kürt Tarihi, İstanbul, 1971 Arapçadan çeviren: M. Emin Bozarslan, s.153.
3- Şeref Han, Şerefname, s.200.

پیاواندا دەچێتە ئەستەمبوڵ. بۆ نموونە لە رۆژنامە و گۆڤاری ئینگلیزی و ئەڵمانی و فەرەنسی و سویدیی وەکو:

The İllustrated London News, Globus, Le Tour du Monde, Svenska Family - Journalen, Kadınlar Dünyası.

لە بارەی قەرەفاتەوە زنجیرەیەك هەواڵ بڵاوکراوەتەوە. یەکەم هەواڵ لە بارەی ئەم گەشتەی قەرەفاتەوە لە رۆژنامەی (The illustated London News)دا بە ناونیشانی ((قەرەفاتە لە ئەستەمبوڵ)) بڵاو دەکرێتەوە (٢٢ی نیسانی ١٨٥٤)، لەو نووسینەدا ئەوە نووسراوە کە قەرەفاتە سەر بە عەشیرەتێکی کوردی دەڤەری مەراش-ە[4]. بەڵام هەندێك سەرچاوەی دیکە، ئەو ناوچەیەی قەرەفاتەی لێوە هاتووە بە رەواندز[5]. یان بە مەلاتییە[6] دادەنێ. جگە لەم سەردانی ئەستەمبوڵەی قەرەفاتەیە. لە سەرچاوەکاندا نازایەتیی قەرەفاتە و قارەمانییەتیی باسکراوە. ئەمجارە قەرەفاتە لەو جەنگەدا دەبینین کە ساڵی (١٨٧٧-١٨٧٨) لە ناوچەی ئەرزەرۆمدا بەرامبەر رووسەکان درێژە پێداوە[7].

لە لایەکی دیکەوە وێنەیەکی فۆتۆگرافیی زۆری قەرەفاتە لەو رۆژنامە و گۆڤارانەدا دەردەچێ کە لە ئەورووپا بڵاودەکرێتەوە. بۆ نموونە:

The illustrated London News. Globus, Le Tour du Monde, Svenska Familj-Journalen, Kadınlar Dünyası.

قەرەفاتە لەم بڵاوکراوانەدا بە: ((شێری کوردستان))[8] ، ((ژنە میرزادەی کورد))[9] و ((قارەمانی کوردستان)) دەناسێنرێ. لە گۆڤارێکی سویدیدا ساڵی (١٨٨١) لە بارەی

4- The İllusrtated London News, 22 Nisan 1854.

5- Amand v. Schweiger-Lerchenfeld, Qvinnan bland skilda folk.(نافرەت لە ناو خەڵکی جیاوازدا), Stockholm, 1881. s.59.

6- Halil Hamid, Alem-i Nisvan-Kürt Kadınları, Siyanet, no 15, 1914.

7- Bak. Siyanet dergisinin aynı sayısı.

8- İlhami Yazgan, Kara Fatma İstanbul'da, Özgür Gündem 12.9.1993.

9- Les Kurdes-Les Yezidis, Le Tour du Monde, cilt; 16, 1867, s.92.

قەرەفاتمەوە نووسینێك بە ناو و نیشانی (ئەمازۆنێك)[*١٠]ـەوە بڵاودەكرێتەوە. لە نووسینەكەدا پەیدابوونی هاوشێوەیەكی تاسسۆس كلۆریندا (Tassos clorinda) لەم سەدەیەماندا بە ناوی قەرەفاتەی كوردەوە باس كراوە و لە لایەكی دیكەوە سەرنج بۆ لێكچوونی نێوانی (جان دارك) و قەرەفاتە راكێشراوە. هەر لەو گۆڤارەدا تابلۆیەكی قەرەفاتە بڵاوكراوەتەوە، كە لە لایەن (A.Wanjura) وە كێشراوە. لە ژمارەیەكی (Le Tour du Monde)دا كە ساڵی (١٨٦٧) دەرچووە، تابلۆیەكی شێوە پیاوانەی قەرەفاتە بڵاو كراوەتەوە. لە هەندێك سەرچاوەی توركیدا ئەم وێنەیە، وەك ئافرەتێكی تورك پیشان دەدرێ. هەر ئەو وێنەیە لە كتێبی: قوای ملیەنك قادین قهرمانلری (ژنە قارەمانەكانی هێزە میللییەكان)ی (ئاینورور مصر ئۆغلو)دا وا دانراوە كە ئافرەتێكی توركە. دانەیەكی رەسەنی ئەم تابلۆیەی لە (Le Tour du Monde)دا بڵاوكراوەتەوە.. لە بەهاری (١٩٩٧)دا كە سەرم لە ئەستەمبوڵ دا، لەلای كۆنە كتێبفرۆشێكدا وەكو ئەنتیكێكی (كۆنینەی بە نرخ) لە چوارچێوەیەكدا بە نرخێكی بەرز بۆ فرۆشتن دانرابوو، لە ژێر تابلۆكەدا نووسرابوو: ((میرە ژنی كورد=La Princessa Kurde)). بەمجۆرە قەرەفاتە دوای ساڵانێكی دوور و درێژ دیسان لە ئەستەمبوڵ بوو! لە سەرچاوە كۆنەكاندا ئەم تابلۆیە و چوار تابلۆی جودای دیكەی قەرەفاتە پێكەوە بەرچاومان دەكەوێ. یەكێكی ئەمانەش رەنگا و رەنگە، لە مەیاندا قەرەفاتە نەك لەسەر پشتی ئەسپدا، بەڵكو بە پێوە دەبینرێ. لە ژێر هەر ئەو وێنەیەدا نووسراوە: ((قەرەفاتە- قارەمانی كوردستان)) (Karafatma- l'hêroine du Kurdistan). كۆپییەكی ئەم تابلۆیە لە كتێبی (پارس توغلاجی)دا كە بەناوی: (ئافرەتانی ئەستەمبوڵ لە سەردەمی عوسمانیدا)یە بڵاوكراوەتەوە. وا دیارە ئەم دیمەنەی قەرەفاتە، لە كۆمەڵە جلوبەرگێكی لە پیشانگا دانراوی خەڵكانێكی جیاجیاوە وەرگیراوە و شێوەكەی رێكخراوە و بەوەی كە لە سەر وێنەكەدا ناونیشانی: ((Costumes Turk et Orienttaux))ی بۆ دانراوە، دیارە ئەم وێنەیە لە سەرچاوەیەكی فەرەنسییەوە وەرگیراوە، بەڵام پارس توغلاجی لە كتێبەكەیدا هیچ زانیارییەكمان لەم بارەیەوە نادات. لەلایەكی دیكەوە، لە ژێر وێنە رەسەنەكەدا نووسراوە (قەرەفاتە- قارەمانی

[*١٠] ئەمازۆن: ناوێكی دێرینە لە جیهاندا، بەو ژنانە گوتراوە بە سواری و ئازایانە بەشدارییان لە جەنگ كردووە. (وەرگێڕ)

کوردستان- Kara Fatma- l'heroine du Kurdistan) تەنیا بە (قەرەفاتمە) وەرگێڕاوە، هەر ئەو لاپەڕەیەدا، لە ژێر ئەو وێنەیەی بە ناوی ((سوارچاکی کورد))ەوەیە نووسراوە ((سوارچاکێکی خۆرهەڵات)).

لە سەرچاوە کۆنە کوردییەکاندا زۆر بە دەگمەن چاومان بە ناوی قەرەفاتمە دەکەوێ. ئەوەندەی بزانین بۆ یەکەمجار لە کتێبی (Adler von Kurdistan)ی کامەران بەدرخاندا کە ساڵی (١٩٣٧) لە ئەڵمانیا بڵاوکراوەتەوە، بە پێداهەڵدانەوە باسی لێوەکراوە. پادشا (سوڵتان) لە قەرەفاتمە دەپرسێ: ((یەکێکی وەك تۆ کە ئەم جۆرە قارەمانییەی نواندووە، چۆن دەبێ تورکی نەزانێ؟)) بەرامبەر ئەم پرسیارە، قەرەفاتمە ئەو وەڵامە دەداتەوە: ((ئەی پادشای من، ئەگەر ئێوە کوردیتان بزانیبا، پێویست بەوە نەدەما تورکی بزانن)). هەندێك نووسەری تورکی وەك ئەحمەد جەودەت پاشا و مدحەت ئەفەندی لە کتێبەکانیاندا لە بارەی قەرەفاتمەوە زانیاری دەبەخشن. وەك دەبینرێ ناوی قەرەفاتمە لە سەدەی(١٩) نۆزدەدا بە مێدیای جیهانیدا بڵاودەبێتەوە. لە توێژینەوەیەکدا (ئاینوور مسرئۆغلۆ) لە بارەی ئافرەتانی تورکەوەی نووسیوە، قەرەفاتمەی وەکو تورك وەرگرتووە، لە لایەکی دیکەوە لە گۆڤاری (جیهانی ئافرەت- Kadın Dünyası)ی تورکیدا کە ساڵانی (١٩١٣-١٩٢١) لە ئەستەمبووڵ دەرچووە، ئەو زانیارییانە تێکدەدا کە لە بارەی قەرەفاتمەوە هەیە. ئاینوور مسرئۆغلۆ لە کتێبێکیدا کە ساڵی (١٩٧٦) بڵاوی کردووەتەوە، تەواوی ئەم باسەی (جیهانی ئافرەت)ەی لە کتێبەکەیدا داناوە، بەڵام ئەو بەشەی یەکەم پەرەگرافی نووسینەکەی، کە باسی کورد بوونی قەرەفاتمە دەکا، لابردووە. لەم پەرەگرافەدا باسی ئەوە دەکا کە قەرەفاتمە، کچی بەگزادەیەکی کوردی ناوچەی مەڵاتییەیە. لە هەندێك سەرچاوەی مێژووی تورکدا تووشی گەلێك شێواندنی لەم جۆرە دەبین. بە پێی خاڵێکی سەرنجڕاکێشی نووسینەکە، قەرەفاتمە راوێژکارێکی بە ناوی (ئیبۆ)وە بووە گەلێکی لێ ترساوە و (خۆی لێ لاداوە)[10]. گۆڤاری (Le Tour du Monde)

---

[10] لەم ساڵانەی دواییدا بیبلیۆگرافیایەکی دەوڵەمەندی قەرەفاتمە پێکهاتووە لەم بارەیەوە بڕوانە:

Kara Fatma at Constantinople, The İllustrated London News, 22 Nisan 1854.

کە لە فەرەنسا بڵاوکراوەتەوە، دواتریش لە بارەی دوارۆژی قەرەفاتمەوە ئەمانە دەڵێ: ((پاش ئەوەی چەند هەفتەیەك بووە- شێری ئەستەمبووڵ- قەرەمیرەژن گەڕایەوە ناوچە شاخاوییەکەی خۆی و لەوە پتر دەنگی لێوە نەهاتەوە، لە دەرەوەی کوردستان، لە ئەستەمبووڵ چیی دی باسی پتری لە بارەوە نەکرا)).

Les Kurdes-Les Yezidis, Le Tour du Monde, cilt: 16, s.92, 1867. Dscharidat al-Waqa'i al-Masriyah, no 730, 4.11.1877 (bak. Cemal Nebez, Die Kurdische Zeischrift "Nischtiman" Stockholm, 1985, s.133).

Amand v. Schweiger-Lerchenfeld, Qvinnan bland skilda folk, Stockholm, 1881, s.59.

En amason, Svenka Familj-Journalen, no 11, 1881.

Kara Fatma, Kadınlar Dünyası, no 100, 1913.

Halil Hamid, Alem-i Nisvan: Kürt Kadınları, Siyanet, no 16, 1914.

Kamuran Bedirhan & Herbert Örtel, Adler von Kurdistan, Berlin, 1937.

Türk yazarı Mithat Efendi'nin çıkartmış olduğu Karkanbar adlı dergide Kara fatma'ya ilişkin olarak bir yazı yer almıştır (bak. Mehmed Çağlayan, Şark Uleması, İstanbul, 1996, s.309).

Ahmed Cevdet Paşa, Ma'rûzât, İstanbul, 1980 (Ahmed Cevdet Paşa'ya göre Kara Fatma, Cerîd aşiretine mensuptur, s.147).

N. Medyalı, Kürt Aşiret Lideri Kara Fatma Hanım, İstanbul'da Osmanlı Sultanı ile Görüşüyor, Berhem, no.5, 1989.

Martin van Bruinessen, Matriarchy in Kurdistan? Women Rulers in Kurdish History, The international Journal of Kurdish studies, cilt: no 1-2, 1993.

Aynur Mısıroğlu, Kuva-yı Milliye'nin Kadın Kahramanları, İstanbul, 1994, s.45.

Rohat Alakom, Li Kurdistanê Hêzeke Nû: Jînên Kurd, Stockholm, 1995.

İhami Yazgan, Kara Fatma Efsanesi 1-II, Özgür Politika 31.5.1996- 1.7.1996.

ئەم سەفەرەی قەرەخانەیەش بۆ ئەستەمبوڵ و ئەو هەواڵانەش کە لەم بارەیەوە دەرچووە، لە روانگەی ئافرەتانی کوردەوە دەکرێ وەك سەرچاوەیەکی بە شان و شکۆ و شانازی پێکراو هەڵسەنگێنرێ. گرنگیی مێژوویی ئەم کۆششە نیمچە دیپلۆماسییانەی ئافرەتی کورد پێش سەدان ساڵ بەجێیان هێناوە، ئەم سەفەرانەی بۆ ئەستەمبوڵ کراون، بێگومان لە سەردەمی خۆیاندا رووداوی گەورە بووە، بەتایبەتی ئەم دوا سەفەرەیان لە مێژووی ئافرەتی کورددا گرنگییەکی گەورەی هەیە.

ژیانی ئافرەتی کورد

زۆرینەی ئەو ئافرەتە کوردانەی لە ئەستەمبوڵ بوون وەکو ((ژنی ناو ماڵ ژینیان بەسەر بردووە. بە کاری ناوماڵ و منداڵەوە خەریکبوون. بەشێکیشیان بە مامۆستایی و چاودێریی منداڵ و کاری خاوێنکردنەوە و بەرگدروون و کاری دیکەوە خەریك بوون. ئەو ئافرەتانەی لە خێزانی هەژارەوە هاتوون لە ئەستەمبوڵ تووشی دژوارییەکی زۆر هاتوون. لە شارێکی وەها گەورەدا نەزانینی تورکی و لەبەر هۆگەلی دیکەوە گەلێك شتی سەیر و سەمەرە بەسەر ئەم ئافرەتانەدا هاتووە، بۆ نموونە کابرایەکی خەڵکی بتلیس رۆژێکیان هاوسەرەکەی بزر دەبێ، چەند رۆژێك دەگەرێ و نایدۆزێتەوە و بابەتەکە دەگاتە رۆژنامەکان. ئەم کابرایەی ناوی ئەحمەد بووە لە دانیشتووانی ناوچەی (زەیرەك) بووە و ناوی هاوسەریشی نیعمەت خانم بووە[11].

لە نووسەرە تورکەکانیش خالیدە ئەدیب ئادیوار، لە بیرەوەرییەکانیدا باسی کچە کوردێك دەکات کاری چاودێری کردنی منداڵی کردووە و لە یەکێك لە رۆمانەکانیدا کە ئافرەت قارەمانی بووە، جێیەکی بۆ دیاری کردووە[12]. لە لایەکی دیکەوە خالیدە ئەدیب ئادیوار لە

11- "Karımı Kaybettim; Haberiniz var Mi?" Cumhuriyet 25.7.1930.

12- Memoris of Halide Edib, London, 1926, s.104.

خالیدە ئەدیب ئادیوار- لە رۆمانی (ژانەدڵ Kalp Ağrısı)دا چیرۆکی عەشقی (زەینۆ)ی کچە کورد کە لە ئەستەمبوڵدا ژیاوە دەگێرێتەوە، لەم بارەیەوە بروانە:

Doç. İnci Enginün, Halide Edib Adıvar'ın Eserlerinde Doğu ve Batı Meselesi, İstanbul, 1978, s.218-220. Bahriye çeri Türk Romanında Kadın, İstanbul, 1996, s.42-45.

Bu Roman ilk kez 1924 yılında vakit gazetesinde tefrika edilir, aynı yıl kitap olarak yayımlanır.

بیرەوەرییەکانیدا باسی کیژە کوردێکی دیکە دەکا کە لە ئەستەمبووڵ ژیاوە. ئەم کچەی ناوی مەخموورە بووە کچی عەلی شامیل پاشای بەدرخانی- یە. ئەم کچە و خالیدە ئەدیب ئادیواری نووسەری تورك، دایکیان یەکە و باوکیان جودایە. واتە لە دایکەوە بە زڕخوشك دادەنرێن. هەموو پیاوانی بەدرخانییەکان کە ناویان لە رووداوی ساڵی (١٩٠٦)ی کوژرانی ریدوان (رضوان) پاشادا هێنراوە، بە منداڵانی دوانزە ساڵییانیشەوە دوور خراونەتەوە، هەر هەموو بەدرخانییەکان لە ئەستەمبووڵ دوور خراونەتەوە. هەندێك لە ئافرەتەکانیان لەگەڵ منداڵە گچکەکانیان پێکەوە بە تەنیا دەمێننەوە و پەرێشان دەبن. یەك لەمانە (مەخموورە)یە. مێردەکەی بۆ قودس دوور دەخرێتەوە. بەخۆی هەر لە ژێر چاودێریدا بووە و پۆلیس هەر لەبەر دەرگایاندا ئێشکیان گرتووە. مەخموورە، کە سکی پڕ بووە، ساوایەکی نۆ مانگیشی بووە. بەپێی قسەی خالیدە ئەدیب ئادیوار، یەك لە مامەکانی مەخموورە خانم کە هەڵاتووەتە دەرەوەی وڵات، پێی دەڵێ: ((تۆش لەگەڵماندا وەرە، دەبیتە قراڵیچە - شاژن-ی کوردستان))، بە قسەی خالیدە ئەدیب ئادیوار ئەم داواکارییە رەت دەکاتەوە و دەڵێ: ((من ژنە تورکێکم لە ژێر ئەم ئاڵایەدا لە دایك بووم، لێرە ژیاوم، لێرەش دەمرم)).

لە خاڵێکی سەرنجڕاکێشدا، بیرەوەرییەکانی ئادیوار پێشتر لە (١٩٢٦)دا کە بە ئینگلیزی بڵاوی کردووەتەوە، ئەم جۆرە باسە پڕۆپاگاندە ئامێزانەی زۆر تێدا نەبووە. ئەم بیرەوەرییانە دواتر، ساڵانی (١٩٥٠) بە ناوی (خانووە بە هێشووە مۆرەکە- Mor Salkımlı Ev)ەوە بە تورکی بڵاوکراوەتەوە، هەندێك بابەتی ناسکی لێ دەردەهێنرێ، لە جیاتیی ئەوانە هەندێك پاشکۆی تێدا دەئاخنرێ. وا دیارە، ئەم بیرەوەرییانە کە بە تورکی دەرچووە، نووسەر ناچاری سەر لە نوێ چاوگێڕانێکی بە ناواخنی کتێبەکە بوو بێ. خالیدە ئەدیب ئادیوار هەندێك لە بەرهەمەکانی زانیاریی سەرنجڕاکێشیان لە بارەی ژیانی کوردەکانی ئەستەمبووڵی بەخۆوە گرتووە.

لە گۆڤاری (ژین)دا کە لە ئەستەمبووڵ دەرچووە، هەندێك نامەمان بەرچاو دەکەوێ کە لە لایەن ئافرەتە کوردەکانەوە نووسراون، بۆ نموونە نامەکانی کچە مامۆستایەك بە ناوی (ه. عەزیز) و مامۆستایەك بە ناوی (تەنێن مەلازادەی میدیایی)یەوە لە (ژین) دا بڵاوکراوەتەوە. لەم دوو نامەیەی ئەم خوێنەرانەوە تێدەگەین کە لە ناو ئافرەتانی کورددا قوتابیش و مامۆستاش هەبووە. هەروەها لە سایەی ئەم نامانەدا تێدەگەین کە لە نێو ئافرەتانی کورددا تا

رادەیەك هەستی نەتەوایەتی و نیشتمانپەروەری بلاوبووەتەوە، بڕێکی ئەم ئافرەتانە هەستیان بە نزیکیی بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد کردووە[١٣]. جگە لەوەی دوو ئافرەت بە ناوی (هیدایەت) و (گوزیدە)وە لێرەدا پەروەردەبوون، دواتر مامۆستاییان کردووە.

داخۆ لەم دەمانەدا چەند ئافرەتی کورد لە ئەستەمبووڵ دەژیان؟ لەم بارەیەوە ژمارەیەکی ڕێکمان پێ نادرێ، بەڵام بەبێ گومان ژمارەیان هەزارانی ڕەت دەکرد. لە هەندێك سەرچاوەی کۆندا لە بارەی ژمارەی ئەو ئافرەتە کوردانەی لە ئەستەمبووڵ دەژیان، ناوە ناوە هەندێك ژمارە دانراوە. بۆ نموونە بە پێی تۆمارەکانی شارەوانیی ساڵی (١٩٣١-١٩٣٢)ی ئەستەمبووڵ (٤١١) ئافرەت لە ئەستەمبووڵ بووە. بە پێی ئەو سەرژمێرەی ساڵی (١٩٥٠) کراوە، ژمارەی ئەو ئافرەتانەی لە خۆرهەڵات و خۆرهەڵاتی باشوورەوە هاتوون و لە ئەستەمبووڵ ژیاون بە (٢١) هەزار کەس دانراون. ساڵی (١٩٥٠) بە گشتی سەرژمێری کورد لە ئەستەمبووڵدا نزیکەی (٦٠) هەزار کەس بووە. واتە ڕێژەی ئافرەتان بە پێی سەرژمێری کورد بە گشتی سێیەکی پێکهێناوە، بە بەرچاوەوە گرتنی ئەم ڕێژەیە دەتوانین بڵێین لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا ئەو ئافرەتە کوردانەی لە ئەستەمبووڵ دەژیان نزیکەی (١٠) دە هەزار کەس بووە. وەکو پێشتر باسمان لێوەکرد تێکڕای سەرژمێری کورد لە ئەستەمبووڵ لەو ساڵانەدا بە (٣٠) هەزار کەس دادەنرێ.

ڕووخانی دیوارەکان: پێکهاتنی بەرەی ژن - پیاو:

لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا شوێنی ئافرەت لە کۆمەڵدا و بابەتی ڕۆڵی لە ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا بۆ یەکەم جار بەم شێوە فراوان و زانستییانەیە قسەی لەسەر دەکرێ. لەم بارەیەوە بیرۆکەی نوێ دەهێنرێنە گۆڕێ. بوونی ئافرەتانی کورد وەکو هێزێکی سیاسی و ڕۆشنبیری و ئەتنیکی لەم دەمانەدا تازە بە تازە پەردەی لەسەر لادەدرێ. هەڵوێستی ئافرەتان زانستییانە لە لای کوردی ئەستەمبووڵ بە بەرچاوەوە دەگیرێ. نەك هەر

---

[١٣] بۆ نامەی (ه.عەزیز) بڕوانە ژین- ژمارە (١٦)، ١٩١٩.

بۆ نامەی تەنینی مۆلانزادەی میدیایی. بڕوانە: ژین- ژمارە (٩)، ١٩١٨ کە م.ئەمین بۆز ئەرسلان- لە پیتی عەرەبییەوە کردوویەتییە لاتینی و لە ستۆکهۆلم ساڵی (١٩٨٥-١٩٨٨) چاپی کردووەتەوە.

تەنیا ئافرەتان، بەڵکو پیاوانیش لەگەڵ بزووتنەوەی ئافرەتاندا لە هاوکاریدا دەبن. وەکی دی لە روانگەی رەسمی ئەتنیکییەوە چەند رۆشنبیرێکی کورد، لە وریابوونەوەی ئافرەتانی عوسمانیدا دەورێکی گەورەیان بینیوە، بۆ نموونە عەبدوڵڵا جەودەت، قاسم ئەمین، زیا گۆێك ئالپ و رەفعەتی مەولانزادە، هەندێکن لەمانە.

عەبدوڵڵا جەودەت یەك لە رۆشنبیرە کوردەکان بوو، لە نووسینەکانیدا بەردەوام بەرگری لە مافەکانی ئافرەت دەکا، ئافرەت لە پێکهاتنی کۆمەڵگاکان و دەوری دایکان بە گەورە هەڵدەسەنگێنێ: ((... ئێمە بە پێی واتا، پتر درێژەی ژیانی دایکانمانین، لەوەی هی باوکانمان بین))[14].

عەبدوڵڵا جەودەتی رۆشنبیری کورد، لەگەڵ ئیسحاق سوکووتی، قوتابخانەیەك دەکەنەوە کوڕان و کیژان پێکەوە بتوانن تێیدا بخوێنن. لە بابەتی ئافرەتاندا نووسینێکی زۆری لە گۆڤار و رۆژنامە جیاجیاکاندا بڵاو کردووەتەوە، بۆ نموونە، چیرۆکێکی (گوڵ)ی کچی عەبدوڵڵا جەودەت لە (گۆڤاری ئیجتیهاد)دا بڵاوکراوەتەوە، هەر لە ژێر چیرۆکەکەدا نووسینێکی عەبدوڵڵا جەودەت بە ناونیشانی (ئافرەت و سیاسەت) بڵاوکراوەتەوە. عەبدوڵڵا جەودەت هەوڵی داوە، لەم نووسینەدا بۆچوونەکانی خۆی لە بارەی ئافرەتەوە کورت بکاتەوە[15]. ساڵی (١٩٩٧) لە ئەستەمبووڵ کە سەرم لە شوێنە کۆنەکانی کوردان دەدا، لەو ماوەیەدا سەرم لە (ماڵی ئیجتیهاد) دا، کە عەبدوڵڵا جەودەت ساڵەهای ساڵی لێ ماوەتەوە و کاری کردووە. (گوڵ)ی کچی، هێشتا لە ژیاندا بوو و لەوێ دەژیا، لەگەڵ گەورەیی تەمەنیشی خەریکی نۆژەنکردنەوەی ماڵەکەی بوو.

قاسم ئەمین (١٨٦٠-١٩٠٣) یەکێکە لە رۆشنبیرە کوردەکان و ساڵانێکی دووردرێژ لە میسردا ژیاوە. ئەو نووسینانەی لە بارەی ئافرەتەوە نووسیونی لە جیهانی عەرەبیش و هەروەها لە ئەورووپاش دەنگدانەوەیەکی گەورە بەرپا دەکا، قاسم ئەمین کە لە بنەماڵەیەکی کوردی

14- Dr. M. Şükrü Hanioğlu, Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, 1981, s.174.
15- Dr. Abdullah Cevdet, içtimai Hayatta Kadın, Süs, no 42, 1924, içtimai Hayatta kadın: J. M. Köyü ve Kadın, Süs, no 43, 1924. Abdullah Cevdet'in Kadınlara ilişkin yazdığı yazıları için bak. Kadın Dergileri Bibliyografyası, İstanbul, 1992. yine bak. Abdullah Cevdet, kadın ve Siyaset, kızı Gül'ün bir öyküsü aynı sayıda yer almaktadır: Küçük Satıcı, İçtihat, no 298, 1930.

سلێمانییەوە هاتووە، لە فەرەنسا حوقووق (ماف – قانوون)ی خوێندووە و ساڵانێکی دوورودرێژ لە میسر دادوەریی کردووە. کتێبی (ئازادیی ئافرەتان)ی قاسم ئەمین بە ناوی (حورریەتی نسوان)، ساڵی (١٩١٨) بە تورکی وەردەگێڕێ، بەڵام بە بۆچوونی د.بەرنارد جاپۆراڵ لە لایەن حوکوومەتی ئەو سەردەمەوە ساڵی (١٩١٥) قەدەغە دەکرێ. بەجۆرە قاسم ئەمین لە لای ناوەندە رۆشنبیرییەکەی ئەستەمبووڵ دەبێتە کەسایەتییەکی ناسراو.

ئەم لێکۆڵینەوەیەی قاسم ئەمینە، دواتر وەردەگێڕێتە سەر زمانی جیاجیا و دەبێتە سەرچاوەیەکی سەرەکیی گرنگ. بۆ نموونە ساڵی (١٩٢٨) لە شتوتگارت دەکرێتە ئەڵمانی، نووسەر جگە لەمە، بەناوی (ئافرەتی نوێ)وە لێکۆڵینەوەیەکی دیکەشی هەیە. یەك لەوانەی بۆ یەکەم جار کوردایەتیی قاسم ئەمینی باس کردبێ، محەمەد ئەمین زەکی بەگە کە بە لێکۆڵینەوەکانییەوە لە بارەی مێژووی کورد بەناوبانگە.

زیا گۆکئاڵپ هەر چەندە لە لایەن رەسەنی ئەتنیکییەوە کوردیش بێ، دواتر دەبێتە باوکی نەتەوەخوازیی تورك و لە دژی کورد دوور دەکەوێتەوە. بەڵام بۆچوونەکانی بەرامبەر ئافرەتان، بە بەراورد لەگەڵ هەندێك کەسی سەردەمی خۆی گەلێك لە پێشەوەتر بووە. لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا زیا گۆکئاڵپ کە ناوە ناوە لە ئەستەمبووڵدا ژیاوە، لەوێ لەگەڵ رۆشنبیرە کوردەکانی دیکەدا ئاشنایەتیی دەبێ لە بارەی زمانی کوردییەوە لە لێکۆڵینەوەگەلێکدا بەشداری دەکا. لە یەك لە لێکۆڵینەوەکانیدا دەڵێ: ((لە نێو کوردیشدا جاروبار ئافرەتانیش وەك پیاوان ئازایەتی و قارەمانێتیی نموونەیی دەنوێنن))[١٦].

زیا گۆکئاڵپ هەر لەو لێکۆڵینەوەیەیدا ئەم پەندی پێشینانەی کوردە دووبارە دەکاتەوە: ((شێر شێرە، چ ژنە چ مێرە)). زیا گۆکئاڵپ بەر لە جاڕدانی مەشرووتییەت سەردەمێك لەگەڵ هەندێك لەو کوردانەی لە ئەستەمبووڵ دەژیان پەیوەندیی دەبێ. کار لە رێزمانی کوردی دەکا. بە پێی قسەی خالیدە ئەدیب ئادیوار، دواتر دەست لەم کارە هەڵدەگرێ.

یەك لەم کەسایەتییە کوردە سەرنجڕاکێشانەی ئەستەمبووڵ بێگومان رەفعەتی مەولانزادەیە. رەفعەتی مەولانزادە کە لە کوردەکانی سلێمانییە، ساڵانێکی دوورودرێژ لە ئەستەمبووڵ

16- Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler, İstanbul, 1992, s.38.

ژیاوە، لەوێ وەکو رۆژنامەنووسێك کاری کردووە. بەم هۆیەوە گەلێك جار گیراوە، دوورخراوەتەوە و بووەتە ئامانجی زنجیرە فشارێکی سیاسی. لە کۆتاییدا دەخرێتە لیستی سەدو پەنجا کەسییەکەوە و دەنێررێتە تاراوگە. تا ساڵی (١٩٣٠) کە مێژووی کۆچی دواییەتی ژیانی لە ژێر مەرجەکانی ژیانی تاراوگەیی لە سووریە بەسەر بردووە. رفعەتی مەولانزادە بەر لەوەی بنێررێتە تاراوگەی سووریا، کچێکی بە ناوی (عولوییە) خانم (١٨٩٣-١٩٦٤) خواستووە، دوای هێنانی ناوی دەبێتە عولوییە مەولان. لە ساڵی (١٩١٣)ەوە بەرابەریی عولوییە مەولان، بە ناوی جیهانی ئافرەت-ەوە لە ئەستەمبوڵ گۆڤارێکی ئافرەتان دەست بە دەرچوون دەکات. ناوە ناوە وەستانی تێکەوتبێ، تا ساڵی (١٩٢١) بڵاوبوونەوەی بەردەوام بووە، نزیکەی (١٩٤) ژمارەی لێ بڵاوکراوەتەوە.

جیهانی ئافرەتان، لە نێو ئافرەتانی عوسمانیدا بێ ئەوەی جیاوازی لە ئاین و رێبازی ئایینی و نەتنیکی بکا، بووەتە دەنگی تەواوی ئافرەتانی عوسمانی. لەم دەمانەدا لە نێو ئەو (وەرزییانە)ی ئافرەتان دەریانکردووە، یەك لە جددیترین و ناسراوترینی گۆڤارەکان (جیهانی ئافرەتان)ـە. گۆڤارەکە هەر بەو ناوەوە چاپخانەیەکی هەبووە. وەکو دواتر باسی لێوە دەکەین نیزامنامە (پەیڕەو و پرۆگرامی) کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد، کە ساڵی (١٩١٩) دامەزراوە، لەو چاپخانەیە لەچاپدراوە. ئەمەش ئەوە پیشان دەدا کە دەرگای گۆڤارەکە لە رووی هەر هەموو ئافرەتانی عوسمانی واڵاکراوە بووە، ئافرەتانی رۆم، ئەرمەنی، کورد، ئەرناوت (ئەڵبانی) و چەرکەس لەگەڵ گۆڤارەکەدا پەیوەندیی جیاجیایان هەبووە.

دەرچوونی جیهانی ئافرەت، کاریگەرییەکی زۆر بەرپا دەکا. هەندێك لە ئۆرگانەکانی مێدیای ئەورووپی، شوێنیان بۆ دەرچوونی ئەم گۆڤارە تەرخان دەکرد، بۆ نموونە وەکو: Berlin Tageblat کە لە ئەڵمانیا دەرچووە و Dagny کە لە سوێد دەردەکرا، Odette Feldmannی رۆژنامەنووسی ئەڵمان، لە ریپۆرتاژێکدا کە لەگەڵ عولوییە مەولاندا ئەنجامی داوە، عولوییە مەولان ئەوە رادەگەیەنێ کە بیرۆکەی دەرکردنی گۆڤارێکی وەها بۆ یەکەمجار لە لایەن

هاوسەرییەوە هاتووەتە گۆڕێ[17]. لە بابەتێکی سەیراکێشدا، لە ژمارە (١٦٣) بەولاوە، رفعەت مەولان دەبێتە بەرێوەبەری گۆڤارەکە. لە لایەکی دیکەوە، بە ئامانجی ئەوەی سەر لە نوێ بەرپرسییەتییان بە بەری پیاواندا بهێنێتەوە؛ رفعەتی مەولانزادە ئەم جارەیان ساڵی (١٩١٤) گۆڤارێکی دیکەی بە ناوی جیهانی پیاوان دەردەکا. یەك لە گەورەترین ئامانجەکانی گۆڤارەکە هێنانە دیی نزیکبوونەوە بووە لە نێوانی جیهانی ئافرەتان و جیهانی پیاواندا، گۆڤارەکە بڵاوکردنەوەی چەمکی (جیهانی مرۆڤ) بەناو کۆمەڵدا بە ئامانج دەگرێ[18].

جیهانی ئافرەتان کە لە (٢٨ی مایسی ١٩١٣) دامەزراوە و ئۆرگانی بڵاوکراوەی کۆمەڵەی بەرگری لە مافەکانی ئافرەتان: (Müdafaa-i hukuk-ı Nisvan Cemiyeti) بووە کە بەرگریی لە مافەکانی ئافرەتان دەکرد کە خاوەنی مافی یەکسانن لەگەڵ پیاواندا. ئەم کۆمەڵەیەی دەرگاکانی بۆ هەموو ئافرەتە عوسمانییەکان دەکاتەوە و بێ ئەوەی جیاوازیی

17- Kadınlar Dünjasse och Nurieh Hanoum- En Turkisk Kvinnotidning och dess redaktor, Dagny, no 33, Stockholm, 1913.

(ئەم نووسینەی بە سوێدی نووسراوە، ریپۆرتاژێکە لەگەڵ عولییە مەولان کراوە، وا دیارە لە ئەڵمانییەوە وەرگێردراوە. چونکە ئەوەی ئەم ریپۆرتاژەی ئەنجام داوە یەکێکە لە کارمەندانی رۆژنامەی (بەرلینەر تاگەبلات Berliner Tageblatt)ە. نووسینەکە پێشتر لە (فراوان رەنسچو Freuen Rundschaw)ی پاشکۆی رۆژنامەکەدا بڵاوکراوەتەوە).

18- Serpil Çakır, Osmanlı Kadın Hareketi, İstanbul, 1994, s.38.

سەرپیل چاکر ساڵی ١٩٩١ لە بارەی بزووتنەوەی ئافرەتانی مەشرووتییەتی دووەم و بزووتنەوەی ئافرەتانی عوسمانییەوە تێزێکی دوکتۆرای ئامادەکردووە و وتارێکی بە ناوی کۆمەڵەکانی ئافرەتانی عوسمانییەوە نووسیوە. بڕوانە:

Toplum ve Bilim no 53, 1991, s.139-157.

لە بارەی عولوییە مەولانەوە، هەندێك زانیاریی بە دوور و درێژی، لەو گوتارەی سەرپیل چاکردا کە بە ناوی: عولوییە مەولان و نەزیهە موحیدین: دوو ناوی ناو مێژووی ئافرەتدا باس کراوە. بڕوانە:

Toplumsal Tarih, no 46, 1997.

ئاین و ڕێبازی ئاینێ بە بەرچاوەوە بگرێ لە پێناوی هەر هەموو ئافرەتانی عوسمانی لە تێکۆشاندا بووە. بۆ نموونە ئافرەتێکی بەرگریکاری مافەکانی ئافرەتان کە ناوی نەزیهە محێددین بووە رەخنەی لە عولوییە مەولانی ئەندامی ئەکتیڤی کۆمەڵەکە گرتووە. بەوەی کە ئەم کۆمەڵەیە لە لایەن رفعەتی مەولانزادەی هاوسەری عولوییە مەولانەوە دامەزراوە، بەجۆرە هەوڵی داوە، عولوییە مەولان گچکە بکاتەوە. ئەگەر پێویست بە چرکردنەوە هەبێ، لە بارەی کۆمەڵەی بەرگری لە مافەکانی ئافرەتان (جەمعییەتی مودافعەعەیی حقوقی نسوان)یش و ئەو گۆڤارەی جیهانی ئافرەتانیش کە کۆمەڵە دەریکردووە ئەو لێکۆڵینەوانەی کراون لە بارەی رەخنە لێ گرتنەوە، رفعەتی مەولانزادە کە رۆشنبیرێکی کوردە. وەکو کەسایەتییەکی گرنگ دێتە بەرچاوان.

لەم گۆڤارەدا کە ناوی جیهانی ئافرەتانە، ناوە ناوە بابەتی ئافرەتانی کوردیان لە بابەتی ئافرەتاندا جێ بۆ دیدو بۆچوونی کوردەکان کراوەتەوە. لە ژمارەیەکی گۆڤارەکەدا روو نەپۆشینی ئافرەتانی کورد و جل و بەرگی ئافرەتان و جیاوازییەکانی لە کوردستاندا سەرنج رادەکێشێ[19].
لەم ساڵانەدا ئافرەتێك (کچێك) بە ناوی (بەلقیس خانم) بۆ یەکەم جار کە سواری فڕۆکە دەبێ بە ئاسمانەکانی ئەستەمبووڵدا دەفڕێ. ئەم بابەتە لەو ساڵانەدا دەبێتە ڕووداوێکی گەورە. لە ژمارەیەکی دیکەی گۆڤارەکەدا ئەوە رادەگەیەنرێ کە رفعەت مەولانزادەی رۆشنبیری کورد و سورمییا بەدرخان، کەوتوونەتە پەیوەندی کردن بە دەسەڵاتدارانی دەوڵەت و ڕێیان بۆ ئەم فڕینەی بەلقیس خانم خۆش کردووە. لە بارەی ئەم ڕووداوەوە لە رۆژنامەی (دیجلە) دا کە لە دیاربەکر دەردەچوو، نووسینی کوردێك دەردەچێ کە ناوی عادل بەگی زولفی زادە بووە. جیهانی ئافرەتان، لە پاشکۆیدا کە بە فڕەنسی بڵاوکراوەتەوە، ئەم نووسینەی رۆژنامەی دیجلەیەی وەکو دید و بۆچوونی کوردەکانی بڵاوکردووەتەوە[20]. لە (١٠٠) ژمارەی گۆڤارەکەدا، لە بارەی ئەو ئافرەتە کوردەی ناوی قەمەرفاتمەیە و پێشتر باسمان لێوە کردبوو، نووسینێك لەبارەی ئەو سەفەرەی ئەستەمبوڵییەوە دەردەچێ و لە نووسینەکەدا کورد بوونی قەمەرفاتمە دیاردەکا.

19-Aynur Demirdirek, Osmanlı, Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikayesi, Ankara, 1993, s.106.
20- Ce qu'on Pense au Kurdistan du vol de Belkis Hanoum, Kadınlar Dünyası, no 127, 1914.

لە لایەکی دیکەوە وێنەیەکی قەرەفاتە کە ساڵی (١٨٦٧) لە گۆڤاری (Le Tour de Monde)دا دەرچوو بوو لەم ژمارەیەدا دەبێتە وێنەی سەر بەرگ.

لە هەندێك ژمارەی ئەم گۆڤارەدا کە ناوی (جیهانی ئافرەتان)ـە ناوە ناوە پەندی پێشینان و قسە بەناوبانگەکان بڵاو دەکرێتەوە، بۆ نموونە لە (١٢٣) ژمارەی (ڕۆژنامەدا!) هەندێك قسەی گرنگی هەندێك لە سیما کوردە ناسراوەکانی وەکو عەبدوڵلا جەودەت، کامەران بەدرخان و ئەحمەدی خانی بڵاودەکرێتەوە و لێرەدا ئەحمەدی خانی وەك شاعیرێکی کورد دەناسێنرێ. لە (١٢٢) ژمارەی جیهانی ئافرەتاندا نووسینێکی ئافرەتێکی کوردی بە ناوی (فاتۆ نالی)یەوە دەردەچێ. فاتۆ نالی لە نووسینەکەیدا باس لە کوردێکی بەدیل گیراو دەکا. ئەم کوردە بەستەزمانەی ناوی قاسم بووە لە جەنگی بەڵکاندا بەدیل کەوتووەتە دەست بولگارەکان. لە ڕۆژنامەکەدا وێنەی قاسمیشی تێدایە، ئەو نیگەرانییەی تووشی بووە، لە وێنەکەوە بە ڕوونی دیارە. فاتۆ نالی لە نووسینەکەیدا دەیەوێ سەرنج بۆ ئازاری قاسم و ئەو مرۆڤانەی وەکو قاسم ڕابکێشێ.

جیهانی ئافرەتان لە ڕوانگەی ئافرەتی کوردەوە شایەنی ئەوەیە ببێتە بابەتی لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆی دیکە. ساڵی (١٩٩٤) سەرپیل چاکر لە بارەی جیهانی ئافرەتانەوە لێکۆڵینەوەیەکی گشتگیری نووسیوەو بە ناوی بزووتنەوەی ئافرەتی عوسمانییەوە لە ئەستەمبووڵ بڵاوی کردووەتەوە. کتێبەکە لە تێزی بۆ دوکتۆرا ئامادەکراوی سەرپیل چاکر پێکهاتووە. چاکر، لەم لێکۆڵینەوە سەرنجڕاکێشەدا بزووتنەوەی ئافرەتی عوسمانی بە شێوەیەکی بەرفراوان شی دەکاتەوە و بە کورتیش باس لە بزووتنەوەکانی ئافرەتانی کۆمەڵگەکانی ئەتنیکیی دیکەش دەکا. بەڵام لێکۆڵەرەوە بە هەر هۆیەکەوە بێ زۆر باسی هەڵوێستی ئەو ئافرەتە کوردانە ناکا کە لەم ساڵانەدا لە پایتەختی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا دەژیان. لەگەڵ ئەم کەموکورییەشدا. ئەم لێکۆڵینەوەیەی سەرپیل چاکرە، بزووتنەوەی ئافرەتی عوسمانی، و بەتایبەتی لە ڕوانگەی ئەوانەوە کە دەیانەوێ ئەم گۆڤارەی بە ناوی (جیهانی ئافرەتان)ەوەیە بناسن، تایبەتمەندیی بوونی سەرچاوەیەکی تا دوا پلە (ڕادەیەکی زۆر) بە سوود بەخۆوە دەگرێ.

کە باس لە بڵاوکراوە وەرزییەکان دەکرێ، دەبێ باسی هەندێك ڕۆژنامە و گۆڤاری دیکەش بکرێ کە لەم ساڵانەدا لە ئەستەمبووڵ دەردەچوون. لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا گەلێك

گۆڤاری ئافرەتانی عوسمانی لە ئەستەمبووڵ دەرچووە، لەم بڵاوکراوانەش و لەو ئۆرگانە بڵاوکراوانەی کوردیشدا لە بارەی ئافرەتی کوردەوە گەلێك لێکۆڵینەوەی گرنگ بڵاو دەکرێتەوە. بۆ نموونە، جیهانی ئافرەتان، ڕۆژی کورد، سیاسەت، ژین، وەك لە سەرەوەش باسمان لێوەکرد، ئەو نووسینەی ناونیشانی قەرەفاتمە لە گۆڤاری جیهانی ئافرەتدا بڵاوکراوەتەوە، لە یەکەمی ئەو نووسینانەیە کە لە بارەی ئافرەتانی کوردەوە نووسراون. ساڵی (١٩١٣) لە گۆڤاری ڕۆژی کورددا کە لەلایەن کۆمەڵەی هێڤیی کوردەوە دەردەکرا بە ئیمزای (ی.ج. ئەرگەنی-مەعدەنلی- Ergani Madenli y.c.) نووسینێك بە ناونیشانی (دۆزی ئافرەت لەلای کورددا) بڵاوکراوەتەوە. لە نووسینەکەدا شوێنی ئافرەت لە کۆمەڵگەی کوردیدا شی کراوەتەوە و سەرنجی خوێنەران بۆ ئەم بابەتە ڕاکێشراوە. ئەم نووسینە وەکو یەك لەو نووسینە بەراییانەیە کە لە بارەی ئافرەتی کوردەوە بڵاوبوونەتەوە[21]. لە ساڵی (١٩١٤) دا ئەم جارەیان لە گۆڤاری سیانەت-دا بە ناوی ئافرەتی کوردەوە نووسینێکی دیکە بڵاوکراوەتەوە. نووسینەکە لە لایەن خەلیل حەمیدەوە نووسراوە. لایەنی سەرنجڕاکێشی نووسینەکە ئەوەیە بۆ یەکەم جارە یەکە یەکە هەندێك لە ئافرەتە کوردە ناودارەکان دەناسێنێ. بۆ نموونە وەك قەرەفاتمە و دایکی میر محەممەد[22]. بەم جۆرە سەنج بۆ ڕابوردووی مێژینەی ئافرەتە کوردەکان ڕاکێشاوە. لە ساڵی (١٩١٩) دا لە گۆڤاری ژیندا نووسینێکی مەمدووح سەلیم بە ناوی خانمی کوردەوە

21- ergani-Madenli Y.C., Kürdlere kadın Meselesi, Rojî Kürd, no 4, 1913. (Janet klein, Claiming the Nation: The Origins and Nature of Kurdish Nationalist Discourse-A study of the kurdish Press in the Ottoman Empire, June, 1996. A Thesis Presented to the Faculty of Princeton University in candidacy for the Degree of Master of Arts. S.112).

لە بارەی وەرگێڕانی سوێدیی ئەو وتارەی لە سەرەوە باسی لێوەکراوە بڕوانە:

Malmisanij, En Artikle om kvinnofragani "Rojî Kurd", Jîn Dergisi no 2-3, Stockholm, 1995.

22- Halil Hamid, Alem-Î Nisvan: Kürt Kadınları, Siyanet, no 16, 1914.

دەرچووە[23]. ئەم چوار نووسینە، لە بابەتی نووسینی مێژووی ئافرەتی کورددا وەکو بەڵگەی بەرایی گرنگییەکی گەورە بە خۆوە دەگرن.

کورتییەکەی لە سەرەتای سەدەماندا (سەدەی بیستەم) لە ئەستەمبوڵ لە سایەی میدیای عوسمانی و کورددا بابەتی ئافرەتانی کورد، بۆ یەکەم جار سەرنجی گرووپە خوێنەرە دیارەکان رادەکێشێ و دێتە سەر باری بابەتێکی میدیایی. ئەم بابەتە سەرنجی (جانێت کلێن)ی لێکۆڵەرەوەش رادەکێشێ. لە تێزێکی مارتەردا کە لێکۆڵەرەوە ئامادەی کردووە، ئەو بڵاوکراوە کوردییانەی لە ساڵانی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا دەرچوون شی دەکاتەوە و بەشێکی کارەکەی لە بابەتی ئافرەتانی کورددا بۆ ئەو گفتوگۆیانە جیا کردووەتەوە کە لەم بڵاوکراوانەدا دەستی پێ کردووە[24].

کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد

یەك لە گرنگترینی ئەو هەنگاوانەی لە مێژووی بزووتنەوەی ئافرەتی کورددا بێگومان دامەزراندنی ئەو کۆمەڵەیەیە کە بە ناوی (کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد)ەوەیە، ساڵی (١٩١٩) لە ئەستەمبوڵ دامەزراوە. تا ساڵانی (١٩٨٠) ئەم کۆمەڵەیە لەلایەن چەند کەسێکی کەمەوە هەر بەم ناوە ناسراوە. دوای ئەوەی هەندێك بەڵگە کەوتووەتە روو، خوێنەرێکی زۆر لە بوونی کۆمەڵەکەوە بۆ یەکەم جار ئاگادار بووەوە. بە تایبەتی لە بابەتی ئەوانەی لە ریزی پێشەوەی ئەم کۆمەڵەیەدا بوون هەندێك زانیاریی بیۆگرافیکی نوێ هاتووەتە گۆڕێ، کورتییەکەی دەتوانین بڵێین بوونی کۆمەڵەکە، ساڵانێك دوای دامەزرانی لە لایەن کوردانەوە سەر لە نوێ خرایەوە روو، مێژووی ئەم کۆمەڵەیەی کە سفەتی یەکەم کۆمەڵەی ئافرەتی کوردی وەرگرتووە و بە تایبەتی بیۆگرافیای لە بارەی دامەزرێنەرانی کۆمەڵەکە و پێویستیی ئەنجامدانی لێکۆڵینەوەکانی دیکە روون و ئاشکرایە، کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد لە داهاتوویەکی نزیکدا پێ دەنێتە تەمەنی هەشتا ساڵەیەوە. دوای ساڵانێکی دوور و درێژ لە

23- Memduh Selim, Kürd Hanımı, Jîn, no 14.

24- Janet klein, Claiming the Nation: The Origins and Nature of Kurdish Nationalist Discourse-A study of the kurdish press in the Ottoman Empire, June, 1996. A Thesis presented to the Faculty of Princeton University in Candidacy for the Degree of Master of Arts.

دامەزرانی کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد لە ژیانی کۆمەڵەپەروەریی ئافرەتان لە کوردستاندا بێدەنگییەك چاوەڕوانی دەکرێ، ئەم هەڵوێستە لە روانگەی کوردی ئێرانەوە تا ساڵی (١٩٤٦) و لە روانگەی کوردی تورکیاشەوە تا ساڵانی (١٩٧٠) بەردەوام بووە.

وەك لە پەیڕەو و پرۆگرامییەوە دیارە، ئەم یەکەم کۆمەڵەی ئافرەتانی کوردە لە ئەستەمبووڵدا دادەمەزرێ، بەم هۆیەوە لە مێژووی بزووتنەوەی ئافرەتی کورددا، ئەستەمبووڵ وەکو شار گرنگییەکی تایبەتیی هەیە. لە گۆڤار و رۆژنامەی وەکو: ژین، ئیستیقلال، زاریا ڤاستۆکا هەندێك تێبینی و زانیاری کە پەیوەندییان بە کۆمەڵەوە هەیە، بڵاوکراوەتەوە. یەك لە بەڵگە هەرە گرنگەکان کە لە بابەتی کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورددا بەرچاومان روون دەکاتەوە. ئۆرگانی بڵاوکراوەی وەرزانەی کوردییە کە بە ناوی (ژین)ەوەیەو لەو ساڵانەدا لە ئەستەمبووڵ بڵاوکراوەتەوە. بە قسەی گۆڤاری ژین، بە بۆنەی دامەزرانی کۆمەڵەکە کۆبوونەوەیەك لە ئەستەمبووڵ دەکرێ و مەولوودنامەیەکی تێدا دەخوێنرێتەوە. لەم کۆبوونەوەیەدا ئافرەتێك بە ناوی (ئەنجوم یامولکی)یەوە، ئامانجی دامەزراندنی کۆمەڵە و شێوەکانی کار، لە بارەی هەڵوێستی کوردەکانەوە لێدوانێك پێشکەشدەکا. لە ژمارەیەکی دیکەی گۆڤارەوە تێدەگەین کە کۆمەڵە، دەسا.. دەستی بەکارکردن کردووە. نەخۆشخانەی شیشلیی منداڵان، منداڵە کوردێکی زۆری بەبێ پارە خەتەنە کردووە و بەم بۆنەیەوە پیشاندانێکی شانۆیی رێکخراوە. لە بارەی ئەم نواندنە نووسینێکی عەزیز یامولکی لە گۆڤاری (ژین)دا بڵاوکراوەتەوە[٢٥]. پیشاندانی نواندنەکە بە یەکێك لە کارە رۆشنبیرییە بەراییەکانی کۆمەڵەکە دەژمێررێت. لە چەند ژمارەیەکی گۆڤاری ژیندا، هەندێك نووسینی مەمدووح سەلیم، لە بارەی کارەکانی کۆمەڵەکەش و لە بابەتی ئافرەتانی کوردیشەوە بڵاوکراوەتەوە[٢٦]. عەبدوڕڕەحیم رەحمیی یەك لە شاعیرانی کورد بە بۆنەی کردنەوەی ئەم کۆمەڵەیەوە شیعرێك بە ناونیشانی (ژ بۆ جڤاتا دایکان) دەنووسێ[٢٧].

وەك بینیمان نووسەرانی کوردی وەك عەزیز یامولکی، مەمدووح سەلیم، عەبدوڕڕەحیم

25- Aziz Yamulkî, Kürt kadınları Teali Cemiyeti'nin Müsameresi Dolayısıyla, Jîn, no 25.
26- Memduh Selim, Kürd Hanımı, Jîn, no 14. Kürdlükte ilericilik Akımları, Jîn; no17. İki Hayırlı Eser, Jîn, no 20.
27- Ebdurrehîm Rehmi, Ji bo Civata Dayikan, Jîn, no 22.

رەحمی، دامەزرانی ئەم کۆمەڵەیە بە ڕووداوێکی گرنگ دەبینن و پیرۆزباییان لێ کردووە. لە گۆڤاری (ژین)دا هەندێك نامەش بڵاوکراوەتەوە کە لە لایەن ئافرەتانی کوردەوە نووسراون. وەك نامەکانی هـ.عەزیز و تەنێ مۆلازادەی میدیایی. کورتییەکەی، ئەم بەڵگە گرنگانەی لە گۆڤاری (ژین)دا کە لە نێوانی ساڵانی (١٩١٨-١٩١٩) بڵاو کراوەتەوە، لە بابەتی کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد زانیاریی بە سوودمان پێ دەگەیەنن.

داخۆ ئەو (ئەنجوم یامولکی)یە کێیە کە لە کۆبوونەوەی دامەزراندنی کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورددا لێدوانێکی ئەنجام داوە؟ محەممەد ئەمین بۆزئەرسلان کە سەرلەنوێ کۆی ژمارەکانی ئەم گۆڤارەی سەر لە نوێ ساڵی (١٩٨٦) بڵاوکردووەتەوە، لەم بارەیەوە دەڵێ: ((داخۆ ئەنجوم یامولکی کێیە؟ مخابن لە بارەی کەسایەتیی ئەوەوە هیچ نازانین. یەك لە کوردە دیار و بەرچاوەکان، مستەفا پاشای یامولکییە، یەکی دیکەش عەزیز یامولکیی یەك لە نووسەرانی (ژین) بووە. بە ڕێتێچوونێکی زۆرەوە ئەنجوم یامولکی نزیکی یەك لە مانەیە، لەوانەشە هاوسەری مستەفا یامولکی بووبێ))[٢٨]. ئەم دوا ڕێتێچوونەی م.ئەمین بۆز ئەرسلان بۆی چووە، ڕاست نەبووە. کە لە بیرەوەرییەکانی عەبدولعەزیز یامولکی ورد دەبینەوە، دەردەکەوێ کە ئەنجوم یامولکی هاوسەری مستەفا پاشا نییە، بەڵکو کچیەتی. هاوسەری مستەفا پاشا، ناوی سەفییە خانمە، هاوسەری عەبدولعەزیز یامولکی ناوی گوزیدە خانمە. هاوسەری مستەفا پاشا، خوشکی سەعید پاشایە، وەکو زانراوە، سەعید پاشا باوکی شەریف پاشای بەناوبانگە[٢٩].

داخۆ کێ سەرۆکایەتیی کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کوردی کردووە؟ لەم بارەیەوە لە ژمارەی ڕۆژی (١٩١٩/٧/٩)ی ڕۆژنامەی سەربەخۆیی (ئیستیقلال)دا هەواڵێکی سەرنجڕاکێش بڵاو دەکرێتەوە، بەپێی ئەم هەواڵە، ئەمینە خانی هاوسەری شەریف پاشا کە لە پاریس بووە، بە سەرۆکایەتیی کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد قایل بووە. کۆمەڵە، لە تەلگرافێکدا کە بۆ

28- Jîn dergisinin yeni basımı için M. Emin Bozarslan'ın hazırladığı sunuş yazısı, cilt I, 1985, Stockholm, s.64.
29- Bîreweriyekanî Abdulaziz Yamulkî (elyazmasıdır, Ferhad Şakelî'nin arşivinde bulunuyor).

ئەمینە خانم نێرراوە، لەبەر کۆشش و هەوڵەکانی سوپاسگوزارییەکانی پێ رادەگەیەنێ[30]. لە ئەنجامی ئەم هەواڵەدا دەتوانین بڵێین، لە بابەتی سەرۆکایەتیی کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورددا یەك لە چالاکترینی ئەندامانی، ئەمینە خانمە، بۆ ماوەیەکی کورتیش بوو بێ، ئەو بەرپۆوەی بردووە. لەو هەواڵەدا کە لە سەرەوە باسی لێوەکرا، بە هەڵە لە جیاتی ئەمینە خانم باس لەوەی کە (لەیلا خانمە) کراوە.

ئەمینە خانم کێیە؟ ئەمینە خانم، نەوەی محەممەد عەلی پاشای قەوالەیی والیی ناسراوی میسرە. باوکی ناوی حەلیم پاشایە، سەعید حەلیم پاشا کە ماوەیەك سەدر ئەعزەم بووە، هەر کوڕی ئەم زاتەیە، واتە برای ئەمینە خانمە. ئەمینە خانم، ساڵی (١٨٦٨) لە قاهیرە هاتووەتە جیهان و لە (١٨٩٠)دا ژیانی هاوسەریی لەگەڵ شەریف پاشا دەست پێ دەکا. لە نێوانی ساڵانی (١٨٩٨-١٩٠٨) لەگەڵ شەریف پاشا کە نێرراوی عوسمانی بووە، پێکەوە لە ستۆکهۆڵمی پایتەختی سوێددا دەژی. لەو ماوەیەی لەوێ دەژیا، بە پێوەندگێکی گرنگ دەکەوێتە ژێر کاریگەریی بزووتنەوەی ئافرەتی سوێدییەوە. ئەمینە خانم کە کەسێکی بەهێز و توانا بووە، ساڵانی بە خوێندنەوە بەسەر دەبا. بەتایبەتی کارەکانی دوو نووسەری سوێدی و فریدریك بریمەر (١٨٠١-١٨٦١)ی بەرگریکاری مافەکانی ئافرەتان و پرۆفیسۆر ئان-مارگریت هۆلمن (١٨٥٠-١٩٤٠)، زۆرکار لە ئەمینە خانم دەکەن. ئەمینە خانم کە ئینگلیزی و فەرەنسی و سوێدیی وەك زمانی نووسینیش و وەك زمانی ئاخاوتنیش بە چاکی دەزانی، وەکی دی وەکو کەسێکی بە زانست، سەنگین و خاوەن رەوشت دەناسرا. ئەوانەی ئەمینە خانمیان دیوە بە پێداهەڵدانەوە باسی لێوە دەکەن[31]. لەگەڵ شەریف پاشای هاوسەریدا ساڵی (١٩٠٩) پێکەوە دەچنە پاریس و لەوێ نیشتەجێ دەبن. شەریف پاشای هاوسەری ئەمینە خانم لە نێوانی ساڵانی (١٩١٩-١٩٢٠)دا وەکو زانراوە لە کۆبوونەوەکانی ئاشتیی سێڤەردا وەك نوێنەری کورد ئەرك بەجێ دەهێنێ و لە فەرەنسا بەرگری لە داواکارییەکانی کورد دەکا. لەم ساڵانەدا کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان، پشتگیریی شەریف پاشا دەکا، لە سەردەمێکی وەها ناسکدا ئەمینە خانم

30- Zeki Sarıhan, Kurtuluş savaşı Günlüğü, Ankara, 1993, s.373.
31- Rohat Alakom, Bir kürt Diplomatının Fırtınalı Yılları: General Şerif Paşa, Stockholm, 1995, s. 28-31.

بە پێی ڕێتێچوونێکی زۆر ئەمینە خانیش وەکو هاوسەرەکەی ئارەزووی تێکەڵیی دۆزی کوردی دەبێت و بەم هۆیەوە پێشنیاری سەرۆکایەتیی کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد قبووڵ دەکا.

وەکو لە سەرەوەشدا بینرا، بە تایبەتی ئەوانەی وەکو مستەفا کەمال یامولکی و ئەندامانی خێزانەکانی ئەو کوردانەی کە لە کوردستانی باشوورەوە هاتبوون، سەعید پاشا، پێشەنگایەتیی بزووتنەوەی ئافرەتی کوردیان کردووە. دوای ساڵانی (١٩٢٠) کەسانی ریزی پێشەوەی کۆمەڵی کورد لە ئەستەمبووڵ، ناچاری کۆچکردنەوە دەبن، بەشێك لەمانە لەگەڵ خاووخێزانیان دەچنە کوردستانی عێراق و لەوێدا نیشتەجێ دەبن. ئەمجارەیان لە ڕوانگەی بزووتنەوەی ئافرەتانی کوردەوە وەکو ناوەندێکی تازەی لێ دێ. بزووتنەوەی ئافرەتی کورد کە لە ئەستەمبووڵ پێکدێ لەم بەشەی کوردستاندا خەباتی خۆی درێژە پێ دەدا. فاتمە محێددین، لە شاری سلێمانیدا بەناوی (ئەلزەهرا)وە قوتابخانەیەك بۆ کیژە لاوەکان دەکاتەوە. ئەم قوتابخانەیە بە ناوی (دایك)ەوە شانۆگەرییەك ئامادە دەکا. ئەم نواندنە شانۆییە، بە یەکێك لەو نواندنە بەراییانە دەژمێررێ کە لە لایەن ئافرەتانەوە نوێنراوە. گوزیدە خانی هاوسەری عەبدولعەزیز یامولکی و زەهرا خانی کچێکی دیکەی مستەفا پاشا لەم قوتابخانەیەدا کاردەکەن[32]. وەك لە سەرەوەش باسمان لێوە کرد، ئەنجوم یامولکیی یەك لە کچەکانی مستەفا پاشا یەکێکە لە ڕابەرانی کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد. کورتییەکەی، ئافرەتانی کوردستانی باشوور ڕۆڵێکی گەورە لە مێژووی بزووتنەوەی ئافرەتانی کورددا دەبینن.

لە بەڵگەیەکی گرنگی دیکەدا لە بابەتی کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورددا، پەیڕەو و پرۆگرامی ئەم کۆمەڵەیە، کە بە ناوی (نیزامنامەی کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد)ەوە بڵاوکراوەتەوە بە پێی پەیڕەو و پرۆگرامەکە، کۆمەڵەکە ساڵی (١٩١٩) لە ئەستەمبووڵ دامەزراوە. بە پێی تێبینییەکی سەر بەرگ پەیڕەو و پرۆگرامەکە لە چاپخانەی جیهانی ئافرەتاندا چاپکراوە کە لە (دیوان یۆلو)دا بووە، وەکو لە سەرەوەش گوتمان گۆڤاری جیهانی ئافرەتان یەکێکە لەو گۆڤارە ناسراوانەی لە نێو گۆڤارەکانی ئافرەتانی عوسمانیدا جێی خۆی کردووەتەوە. بەمجۆرە لە ناو کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد و کۆمەڵەکانی دیکەی

32- Kemal Mezher Ehmed, Çend Rûpel Ji Dîroka Gelê Kurd, Stockholm, çeviren: Elî Şêr, s.719.

ئافرەتانی عوسمانیدا بوونی پەیوەندیی جۆرا و جۆرمان بۆ دەردەکەوێ. پەیڕەو و پرۆگرامی کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد بۆ یەکەم جار لە لایەن عەبدولسەتتار شەریفەوە لەو کتێبەدا باس کراوە کە لە بارەی ڕێکخراوە کوردییەکانەوە ئامادەی کردووە و ساڵی (١٩٨٦) لە عیراق لە چاپ دراوە[33]. پەیڕەو و پرۆگرامەکە لە (٤٨) ماددە پێکهاتووە. ماددەی یەکەم دامەزرانی کۆمەڵەیەك بە ناوی کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کوردەوە لە ئەستەمبوڵ دەردەخا. لە ماددەی دووەمدا بە شێوەیەکی گشتی ئامانجەکانی کۆمەڵە ریزکراوە. گرنگترین خاڵ کە لەم ماددەیەدا دانراوە ئەوەیە کە پێگەیاندنی ئافرەتانی کورد بە زەمینییەتێکی هاوچەرخانە بە ئامانج دەگرێ: ((بەرزکردنەوەی ئاستی ئافرەتانی کورد و دابین کردنی پەرەسەندنی بە چەمکێکی هاوچەرخانە و لە ژیانی خێزانیشدا هێنانەدیی چاکسازییەکی بنەڕەتیی کۆمەڵایەتی، کار پەیدا کردن بۆ ئەو هەتیو و بێوەژنە کوردانەی کە لە ئەنجامی کۆچ پێ کردنی بە تۆبزی و کۆمەڵکوژییەوە تووشی پەرێشانی هاتوون و لە ڕێگەی یارمەتی بە دراو و رزگارکردنیان لە هەژاری)). ئەم ماددەی دووەمەی پەیڕەو و پرۆگرامەکە لە نووسینێکی مەمدووح سەلیمیشدا کە لە گۆڤاری ژیندا بڵاوکراوەتەوە دانراوەتەوە، بەڵام لە نووسینەکەدا ئەوە روون نەکراوەتەوە کە ئەم باسە لە چەندەمین ماددەی پەیڕەو و پرۆگرامەکەوە وەرگیراوە. لەم قسانەوە تێدەگەین کە رۆشنبیرکردنی کورد لەم ساڵانەدا لە دەرەوەی بیرێکی هاوچەرخانەدا، چیی دیکە بیرێکی دی بە ڕێگەیەکی رزگاربوون نابینێ. ئەم خاڵە زۆر گرنگە.. کۆمەڵەکە لە یەکەم پلەدا خزمەتکردنی سێ چینی کۆمەڵایەتی بە ئامانج دەگرێ: کۆچەرەکان، هەتیو و بێوەژنان، لە روانگەی ڕێکخستنی کۆمەڵگاوە ئەم هەنگاوانە بێگومان گرنگییەکی گەورە بە خۆیەوە دەگرێ. لە ماددەی سێیەمی پەیڕەو و پرۆگرامەکەدا کۆمەڵە بەکام ڕێباز درێژە بە کارەکانی خۆی دەدا. باس لە بارەی ئەم بابەتەوە دەکرێ. کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد، زنجیرەیەك کارو چالاکیی وەکو رۆژنامە، گۆڤار، کتێب و نامیلکە بڵاوکردنەوە و قوتابخانە و دامەزراندنی کتێبخانە و کۆنفرانس و وانە گوتنەوە ئەنجامدان بەئامانج دەگرێ. لە کۆتاییی ماددەی چوارەمدا باس لە گرنگیی وشیاریی نەتەوەیی دەکا. لە ماددەی شەشەمدا، باس لەوە کراوە جگە لە ئافرەتانی کورد. ئافرەتانی نەتەوەکانی دیکە، ئەوانەی ڕێزیان بۆ کورد هەیە،

33- Kürt Kadınları Teali Cemiyeti'nin tüzüğünü Osmanlıcadan latin harflerine Ethem Coşkun transkripite etmiştir, kendisine teşekkür ederim.

بۆیان هەیە ببنە ئەندامی ئەم کۆمەڵەیە. لە ماددەی پانزدەهەمی پەیڕەو و پرۆگرامەکەوە تێدەگەین بەڕێوەبەرایەتیی کۆمەڵە کە لەم کەسانە پێکهاتووە: سەرۆك، دوو یاریدەدەری سەرۆك، شەش ئەندامی رەسەن و سکرتێر و بەرپرسی دارایی. بە پێی ئەم ماددەیە دەتوانین بڵێین یەکەم بەڕێوەبەرایەتی کە دامەزراوە، لە (١١) ئافرەت پێکهاتووە. بەداخەوە ناوی دامەزرێنەرانی کۆمەڵەکە لە ژێر پەیڕەو و پرۆگرامەکەدا بە نووسین ئاشکرا نەکراوە، ئەم خاڵە، واتە وەڵامی پرسیاری ئەوەی دامەزرێنەرانی کۆمەڵەکە کێ بوون؟! بەڵکو روونکردنەوە و پێویستیی پتر لێکۆڵینەوە، لەم بارەیەوە لە بابەتە هەرە گرنگەکانە.

سەرچاوەیەکیش کە لە بابەتی کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورددا هەندێك روونکردنەوەی تێدایە، رۆژنامەیەکە، ناوی (زاریا ڤاستۆکا)یەو لە تفلیسی پایتەختی گورجستان (جۆرجیا)دا دەردەچێ. لە ژمارەیەکی (کۆمیتەی ئافرەتی کورد)ی ساڵی (١٩٢٨)دا هەواڵێك دەگرێتە خۆ، ئەم هەواڵە دە ساڵ دوای دامەزراندنی کۆمەڵە نووسراوەتەوە، هەواڵەکە لە لایەن کێوە نووسراوە؟ لێرەدا روون نەکراوەتەوە. بەڵام بە رێتێچوونێکی گەورەوە لە لایەن کامل بەدرخانەوە نووسراوە، کە لەم چەندانەدا لە تفلیس ژیاوە. چونکە لەم دەمانەدا هەر لەو رۆژنامەیەدا کامل بەدرخان نووسینی دیکە بڵاو دەکاتەوە. کامل بەدرخان لەم ساڵانەدا لە تفلیس دەژیا. دلبەر خانمی هاوسەری لە ساڵانی دامەزرانی کۆمەڵەکە لە ئەستەمبووڵ بووە. رێی تێ دەچێ دلبەر خانم، لە ئەندامە چالاکەکانی کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد بووبێ. یانیش یەکێك بێ لە دامەزرێنەرانی. بەوەی کە لەم هەواڵەدا دیارە، ئەو کەسەی هەواڵەکەی نووسیوە، بەلای کەمەوە کەسێکی ئاگادار بووبێ لە پەیڕەو و پرۆگرامی کۆمەڵەکە. چونکە هەندێك شت کە لەم هەواڵەدایە، نزیکی ئەو شتانەن کە لە پەیڕەو و پرۆگرامەکەدا هەیە. ناوی کۆمەڵەکە لەم هەواڵەدا بە ((کۆمیتە)) ناوبراوە. بە هۆی گرنگیی مێژووییەوە هەواڵەکە لێرەدا هەروەکو خۆی بڵاودەکەینەوە. ((ئەو رووداوە گەورانەی ساڵی (١٩١٩) هاتووەتە گۆڕێ، رۆشنبیرانی کورد بۆ دامەزراندنی چەند رێکخراوێکی رۆشنبیری کۆششیان کردووە. یەك لەو هەنگاوانەی بەرەو پێشەوە هاوێژراون، دامەزرانی کۆمیتەی پێشکەوتنی ئافرەتانی کوردە. ئەم کۆمیتەیە، پێکهێنانی رێکخستنی هێزو توانای ئافرەتانی کورد و یارمەتیدانیان بۆ گۆڕینی بارودۆخی دارایی و گۆڕینی ژیانی کۆمەڵایەتییان بە ئامانج دەگرێ. وەکی دی، ئامانجەکانی کۆمەڵە، بابەتی یارمەتیدانی کەسوکاری شەهیدان و هەتیو و بێوەژنانیشی تێدایە. بۆ گەیشتن بە

ئامانجەکانیان، کۆمیتە، جگە لە پارە کۆکردنەوە، بڵاوکردنەوەی کتێب و نامیلکە و بۆ کردنەوەی سالۆنگەلی خوێندن و کتێبخانە هەوڵی داوە. بەم بۆنەیەوە راپۆرتگەلێك خوێندراوەتەوە. کۆمیتە بۆ ئەنجامدانی پروپاگاندەی بیری پێشکەوتنخواز، لەناو کرێکارانی کورددا لە هەموو بوارەکاندا، هەموو خوێندەوارێکی کورد بە بەرپرسیار دادەنێ. بە پێی پەیڕەو و پرۆگرامی کۆمیتە، نەك تەنیا ئافرەتانی کورد، هەر بەو شێوەیە خوشکانی خەڵکانی کورد و خێرخوازان و کەسانی میللەتانی دیکە و ئایینی دیکەش دەتوانن لەم کۆمەڵەیەدا ببنە ئەندام. بەڵام کارەکانی ئەم کۆمیتەیە زۆری پێ نەچووە. لەبەر فێڵبازیی نەتەوەپەرستانی کۆنستانتینۆپڵ (ئەستەمبووڵ) و لە رووی لێپرسینەوەی زۆرەوە کۆمەڵە بە هەموو بەشەکانییەوە داخرا))[34]. هەروەها لەم هەواڵەوە ئەوەش تێدەگەین کە کۆمەڵەی تەعالیی ئافرەتانی کورد چەند بەشێکیشی هەبوو بێ.

هەندێک لێکۆڵینەوەی دیکە

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا، لە نێو کوردەکانی ئەستەمبووڵدا، ژیانی (کۆمەڵە) خوازی، پەرسەندنێکی گەورە دەردەخا. دەیان کۆمەڵە دروست کراوە، گۆڕانی گرنگ لەم ساڵانەدا گۆڕانێکی چۆنیەتی بووە. بوونی بەشداریکردنی ئافرەتانی کورد لەم ژیانی (کۆمەڵە) خوازییە و بەشداری لە تەواوی کۆمەڵە کوردییەکانی دیکە، دەبێ بایەخی پێ بدرێ.

لە سەرەتاکانی سەدەماندا (سەدەی بیستەم) سەدان کەسی سەر بە بەدرخانییان لە ئەستەمبووڵ دەژیان، لە کۆتاییدا کۆمەڵەیەك بە ناوی (کۆمەڵەی بنەماڵەی بەدرخانی) دادەمەزرێ. دەبینین هەندێك ئافرەتی بنەماڵەی بەدرخانییان، هەفتانە بەشداریی ئەم کۆبوونەوانە دەکەن. کۆمەڵەکە ساڵی (١٩٢٠) دادەمەزرێ و (١٨) هەژدە کۆبوونەوە ئەنجام دەدا. لە کۆتاییی هەر کۆبوونەوەیەکدا تۆمارێکی کۆبوونەوەکە دەنووسرا. بە پێی ئەم تۆمارە، ئەو ئافرەتە بەدرخانییانەی بەشداری کۆبوونەوەکان بوون، ئەمانەن: عەدەوییە خان، بەلقیس خان، ئەدیبە خان، زەینەب خان، خالیدە خان، نازلی خان، یەکەم کۆبوونەوەی کۆمەڵەی بنەماڵەی بەدرخانییان تەنیا پیاوان بەشدارییان تێدا کردووە. لە دووەم کۆبوونەوەدا، لە لایەن ئەمین عالی بەگەوە پێشنیاری بەشداریکردنی ئافرەتان لە کارەکاندا دەکرێ و هەندێك گفتوگۆ لەم بارەیەوە

34- Kürt kadın komitesi (Rusça), Zara vastoka, no 297, Tiflis, 1928.

بەرپادەبێ. لە کۆبوونەوەی نۆیەمەوە بەشداریی ئافرەتان لەم کۆبوونەوانەدا بەرچاو دەکەوێ. تا دوا کۆبوونەوە، کە هەژدەم بووە، هەندێك لەوانەی ناویان دراوە لە کۆبوونەوەکاندا ئامادەبوون. ئەم کۆمەڵەیە سەرنجڕاکێشەی ژن و پیاو بەشدارییان لە کۆبوونەوەکانیدا دەکرد، دوای ماوەیەکی دیار کارەکانی سست دەکا. ساڵی (١٩٢٢) کۆمەڵەکە دیسانەوە لە لایەن ئافرەتانەوە بەگەڕ دەخرێتەوە و دەژیێنرێتەوە. دوای ئەمە درێژەدان و درێژە نەدان بە کارەکانی کۆمەڵەکە دیار نییە. وەکو زانراوە، زۆربەی نێرینەکانی بەدرخانییان لەم دەمانەدا پایتەخت بەجێ دەهێڵن و وا دیارە کارەکانی کۆمەڵە بە پێودانگێکی گەورەوە بەسەر ئەستۆی ئافرەتانەوە بار دەکرێ[٣٥].

هەندێك ئافرەت لە بنەماڵەی بەدرخانییان هەموو تەمەنیان لە ئەستەمبووڵ بەسەر بردووە. دوای دامەزرانی ڕژێمی کۆماری، یەك لەم ئافرەتانەی نازناوی چناری لێدەنرێ، نەسرین چنار بووە، کە هاوسەری عوسمان پاشای یەك لە کوڕانی بەدرخان پاشایە. نەسرین چنار کە لە ناوچەی (فەنەر یۆڵو)ی ئەستەمبووڵدا دادەنیشت، سەرەڕای ئەوەی نزیکەی شەست و پێنج ساڵ لە ئەستەمبووڵ ژیابوو، فێرە تورکی نەبوو بوو. نەسرین چنار کە ساڵی (١٩٤٩) کۆچی دوایی کرد (٨٠) هەشتا ساڵی تەمەن بوو. عوسمان پاشای هاوسەری (باش مابەینجی)[*] یەتیی سوڵتان عەبدولحەمیدی کردبوو. ئافرەتێکی دیکەی بەدرخانی کە ساڵانێکی درێژ لە ئەستەمبووڵ مابووەوە، هیدایەت خانە. هیدایەت خان کچی عەزیز بەگی بەدرخانی بوو، قوتابخانەی مامۆستایانی (فێرکار) تەواو کردبوو و وەکو فێرکار لە ئەستەمبووڵ کاری کردبوو. هیدایەت خان کە ساڵی (١٩٧٥) مردووە، بە یەکەم ئافرەتی کورد دەژمێررێ کە لە ئەستەمبووڵ مامۆستایی کردبێ. ئافرەتێکی کوردی دیکە، ساڵانی تەمەنی لە ئەستەمبووڵ بەسەر بردووە، مەزییەت چنارە. مەزییەت چناری خوشکی سورەییا، جەلادەت و کامەران بەدرخانە، کاریگەرییەکی گەورەیان بەسەر پەرەسەندنی بزووتنەوەی نەتەوەیی مۆدێرنی کورددا بووە، لەگەڵ ئەو کوردانەدا کە لە ئەستەمبووڵ دەژیان، پەیوەندییەکی گەرم دەبەستێ. ماڵی

35- Mehmed Uzun, Bedirhanilerin Haftalık Aile Toplantıları, 1-11, Özgür Gündem 21-22.3.1994. Aynı şekilde bak. Malmisanij, Cızira Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhani Ailesi Derneği'nin Tutanakları, Stockholm, 1995. s.12-39.

[*] باش مابەینجی: یاوەری سوڵتان .. (وەرگێڕ).

مەزیيەت چنار لە تەلاریکی پشت گۆرستانی رۆمی شیشلیدا بووە، سالآنی دواتر مالەکەی بووە یەکیك لەو شوینانەی کە ئەو لاوە کوردانەی بۆ خویندن دەهاتنە ئەستەمبوولّ، هاتوچۆیان کردووە.

نەجیبە خانی کچی خەلیل خەیالیی یەك لە زانایانی زمانی کوردی، دوای ئەوەی کۆلیژی سانت بینوا، کە لە ئەستەمبوولّ بوو تەواوکرد، سالآنیکی دریژ لە وەزارەتی کاروباری دەرەوەدا کاری کردووە. ئافرەتیکی دیکە، کە هەر لەو قوتابخانەیەوە دەرچووە: ((زەهرا بوجاك))ە، زەهرا خانم کە شووی بە مستەفا رەمزی بوجاکی یەك لە رۆشنبیرە کوردەکان کردووە و دواتر لەگەلّ هاوسەریدا لە ئەمریکا گیرساونەتەوە.

وەکو پیشتر باسمان لیوەکرد، بابەتی پەروەردەی مندالە کیژەکان بە تایبەتی لە روانگەی بری پیاوە خویندەوار و رۆشنبیرەکانەوە، بایەخیکی گەورە وەدەست دەهینیّ. نوینەرانی کورد لە ئەستەمبوولّ بۆ دابین کردنی ئەم ویستە، بۆ ئافرەتان تیدەکۆشیّ. سالّی (١٩١٩) لە ئەستەمبوولّ کۆمەلّەیەکی دیکە بە ناوی- تەعمیمی مەعاریفی کورد و نەشرییات (کۆمەلّەی بلآوکردنەوەی زانست و بلآوکراوەکان)ەوە دامەزراوە، پەیرەو و پرۆگرامەکەی هەژدە ماددە بەخۆوە دەگریّ پیشنیازی قوتابخانەیەکی شەوانە بۆ کچانی کوردی تیدا کراوە. لە نۆزدە ماددەشیدا باسی پیویستیی کردنەوەی پیشانگایەك دەکا کە، ئەو کەلوپەلانەی تیدا پیشان بدریّن، ژنان و پیاوان بەکاریان دەهینن[٣٦].

لەم سالآنەدا، تەنانەت بە تەنیا بەکارهینانی وشەی ئافرەت لە پەیرەو و پرۆگرامەکانی کۆمەلّەکاندا، دەبیّ بە رووداویکی گەورەی سەربەخۆی سیمبولئامیز دابنریّ، ریی تیّ دەچیّ لەم سالآنەدا کارو لیکۆلینەوەی کەم ئەنجام درابیّ، بەلآم هەنگاوە هاویژراوەکان و ئەو لیکۆلینەوانەی ئەنجام دراون، لە سەردەمی خۆیدا خاوەنی گرنگیی میژوویی خۆیەتی. لە داهاتوودا کە میژووی ئافرەتی کورد نووسرا، بیگومان ناوی ئەستەمبوولّ وەکو شار هەر دەبیّ یاد بکریتەوە؟.

* * *

36- Kürd Tamim-i Maarif ve Neşriyat Cemiyeti Beyannamesi, Jîn, no 10.

بەشی حەوتەم

کۆمەڵەی کۆڵهەڵگرە کوردەکانی ئەستەمبووڵ

پیشەی کۆڵهەڵگری (حەماڵی) وەکو دیارە، بە درێژایی مێژوو لە ژینگەی کاردا گرانترین و ماندووکەرەوەترین پیشەیەك بووە. وشەی حەماڵ لە زمانی عەرەبیدا لە (حمل- حەمەلە)وە هاتووە کە واتای هەڵیگرت و هەڵگرتن هاتووە. ئەم پیشەیەی گەلێك جار دیلێتی بە بیردەخاتەوەو ئەم پیشەیە لە گشت کۆمەڵگاکاندا هەمیشە هەر مرۆڤی چینی هەرە خوارەوە بەجێی هێناوە. ئەم مرۆڤانە بە پارە، بارێك لە شوێنێکەوە دەبەنە شوێنێکی دیکە، لە کۆمەڵگای عوسمانیدا ئازارێکی زۆر دەچێژن. لەبەر ئەم هۆیەیە، لە کاردابێ یان لە ژیانی ناو کۆمەڵدا بێ مرۆڤ کە تووشی هەر کارێکی گران و ماندووکەرەوە، یان کاری کرێ نزم بێ هەر هەموو ناوی (حەماڵی یان حەماڵییە)ی لێ دەنرێ، بۆ نموونە لە پیشەکانی دیکەدا ئەو مرۆڤانەی شەو و رۆژ بەردەوام کاردەکەن، ئەوەندەی لە بەرامبەر کارەکەیاندا دەست ناکەوێ دەڵێن: ((ئەوەی ئێمە دەیکەین حەماڵییە..)) و هەر سکاڵا دەکەن. بەمجۆرە دەوروبەری کۆڵهەڵگری لە زمانی ئاخاوتنی تورکیدا وەك هێمایەکی چەوسانەوەی لێ هاتووە. کۆڵهەڵگرەکان بۆ گواستنەوەی باری قورس، دەبوو گوریسێکیان هەبێ، بەهۆی ئەم گوریسەوە دەیانتوانی بارەکان بەسەر پشتیانەوە رابگرن لە لایەکی دیکەوە شتێکیان لەسەر پشت دادەنا کە بەرگەکەی پێستەی خۆشەکراو و پڕ دەکرا لە گیا، یان لە کا[*]. بەمانە دەگوترا کۆڵهەڵگری سەرشان. ئەو بارەی کە دەبوو بیگوازنەوە، ئەگەر زۆرگران بووایە، دارێکی ئەستووریان بەکاردەهێنا و بارەکەیان بە ژێر دارەکەوە دەبەست و بە چەند کەسێك پێکەوە هەڵدەگیرا، ئەمانەش پێیان دەگوترا حەماڵی سرك (داری ئەستوور)، لەگەڵ پەرەسەندنی

---

[*] دواتر لە ناو وەرگێڕانەکەدا وشەی (کۆپان)م بۆ داناوە .. (وەرگێڕ)

تەکنیکدا گواستنەوەی کاڵا بۆ کۆڵهەڵگران ئاسانتر دەبێ. لە هەندێ لای ئەستەمبووڵدا کۆڵهەڵگرە کوردەکان کۆپان (پشتەوانە)کانیان بەکارهێناوە و ئەم پیشەیە تا ئێستاش بە شێوەکۆنەکەی درێژەی هەیە. لەم سەردەمانەدا وڵاتە پێشکەوتووەکان بۆ گواستنەوەی بارە قورسەکان لە سایەی هەندێ مەکینە و ئامێرەوە ئەنجام دەدرێ. بە تایبەتی لەم ساڵانەی دواییدا بەکارهێنانی گالیسکەی دوو چەرخیی گەورەی دەستییەوە باری ئەو کۆڵهەڵگرانەی ئەستەمبووڵ کەمێکی دیکە سووک بووەتەوە.

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا هەزاران کۆڵهەڵگری کورد لە ئەستەمبووڵی پایتەختی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانیدا هەبوو. ئەم کۆڵهەڵگرانە بەشێکی زۆری ئەو کۆمەڵە کوردەیان پێکدەهێنا کە لە ئەستەمبووڵ دەژیان. کرێکاری دیکەی کوردیش هەبوون، لە دەرەوەی پیشەی کۆڵهەڵگریدا کاریان دەکرد، بەڵام ژمارەی ئەوان لە چاو کۆڵهەڵگراندا کەمتر بوو. دەبێ بەم هۆیەوە بێ کە ئەوانیش لەم ساڵانەدا بە کۆڵهەڵگر دەژمێررێن، یان وایان پێ دەگوترا. ئەو کرێکارە کوردانەی لە دەرەوەی کۆڵهەڵگراندا بوون، لە ئەستەمبووڵ کاری چاودێری و فەراشی و خزمەتکاری و دارفرۆشی و ڕەژووفرۆشی و شاگردی و کەناسییان دەکرد، یانیش لە دەزگای بچووك و کارگوزارییەکاندا کاریان دەکرد. تەنانەت لە سەرچاوەکاندا باس لەوە کراوە کە پارتییەکی کرێکارانی کوردیش هەبووە[1]. بابەتی ئەو لاوە کوردانەی لە ناوچەی (وان)ـەوە هاتبوون ناوی (ئەیواز)یان لە خۆیان نا بوو و لە میوانخانە گەورەکانی ئەستەمبووڵدا کاریان کردووە، شایانی لێکۆڵینەوەن. ((ئەو لاوانەی زۆریان لە دەڤەری (وان)ـەوە هاتبوون و بە ڕەسەن ئەرمەن یان کورد بوون و لە میوانخانە گەورەکانی

---

[1] نووری دەرسیمی لە بیرەوەرییەکانیدا بێ ئەوەی درێژەی بداتێ باس لە حزبێکی کرێکاران دەکاو دەڵێ: ئەم حزبە یارمەتیی ماددیی کۆمەڵەی قوتابییانی هێڤیی کوردی داوە. بڕوانە:

Nuri Dersimi, Hatıratım, s.42.

لە لایەکی دیکەوە لە سەرچاوەکاندا باسی ئەوە دەکرێ سەرۆکی حزبی کرێکاران ڕەشید ئاغا بووە:

Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler II, s.186.

بە پێی ئەم زانیارییانە، دەتوانین بڵێین کۆمەڵە کرێکارێك لە ئەستەمبووڵ هەبووە، زۆرینەی لە کۆڵهەڵگران پێکهاتووە.

ئەستەمبووڵدا خزمەتیان دەکرد. لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا. ژمارەی ئەیوازەکان لە ئەستەمبووڵ تا دەهات پتر دەبوو. بەرامبەر بەمە لە چارەکی یەکەمی سەدەی بیستەمی دوای سالآنی جەنگ، ئەیواز لە میوانخانەکاندا نەمابوون. لە دائیرە فەرمییەکاندا بەم ناوەوە کارگوزار رادەگیران))[2][*]. دیارە کۆمەڵە کوردێك کە بە گەورە دەژمێرێ، بە بازووی خۆیان گوزەرانیان دەکردو لە ئەستەمبووڵ دەژیان.

لە سەرەتای سەدەی بیستەمدا لە بابەتی ئەو کۆڵهەڵگرە کوردانەی ژمارەیان بە هەزاران بوو، تا ئێستا وەکو ئێمە دەزانین هیچ لێکۆڵینەوەیەك، یان لێ وردبوونەوەیەکی لەبارەوە نەنووسراوە. ئەم مرۆڤانەی هێزێکی دینامیکیان پێکدەهێنا، زۆرجار لە لایەکەوە دەبنە ئامانجی هەندێك هێرشی ئابووری، سیاسی و ئەتنیکی و لە لایەکی دیکەشەوە بە خۆیان لە رووی بێچارەیی و نەزانییەوە ناچاری بەشداریی هەندێك رووداو دەبن لە روانگەی فیزیکییەوە، ئەم مرۆڤانەی لە روانگەی فیزیکییەوە بەهێزن و وەکی دیکە بەتایبەتی لە نەدارییەوە، لە ژێر کاریگەریی نەزانی و ژیانی ئاوارەییاندا، گەلێك جاران بە هۆی لەتلەت بوونیانەوە دەبنە یەکێك لە چینەکانی هەرە ژێرەوەی کۆمەڵ، دەبنە ئامانجی هەموو جۆرە ناهەقییەك. لەبەر ئەم هۆیە تێگەیشە، کۆڵهەڵگرەکان مەرجی بەشدارییان لە رووداوەکاندا هەمیشە لە ئارادا بووە. لە بابەتی کۆڵهەڵگراندا لە ناوچە جیاجیاکاندا لەم کێشانەدا لە دووی هەندێك حیساباندا بەرچاو دەکەون. ئەوجا ناچار دەبن بەرامبەر ئەو دنیایەی دوژمنی خودی خۆیانەو بەرامبەر مەرجەکانی ژیان کاردانەوە بنوێنن. هەندێك ناوەند کە بەردەوام کۆڵهەڵگرانی بە جووڵە هێناوەو بەجۆرە ئەمانەیان کردووەتە داردەستی ئامانجەکانی خۆیان. دەبێ هەمیشە بە بەرچاوەوە نەگرتنی ئەم حیسابانە روون بکرێنەوە. محەمەد تۆفیق-ی سلێمانی (پیرەمێرد)ی شاعیری کورد لە ئەستەمبووڵ ژیاوە، ئەم بارودۆخە دژوارەی وا کۆڵهەڵگرە کوردەکانی تێدا دەژیان، لە

2- Nejdet Sakaoğlu, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü, İstanbul, 1985, s.13.

وشەی ئەیواز بۆ سووککردنەوەی کوردەکانیش بەکارهێنراوە.

[*] ئەیواز: خزمەتکاری ئاسایی هەمە جۆری دائیرەو میوانخانەکان، بە تایبەتی خزمەتکاری ناو چێشتخانە و سەفرەدانان. (وەرگێڕ)

شیعرێکیدا رەنگدەداتەوەو لە رۆژنامەی تەعاون و تەرەققیی کورددا بڵاوی دەکاتەوە کە لە ئەستەمبووڵ دەرچووە:

باوەش بە یەکدیدا گرتن!؟

شەوێکی تاریك تاریکی، ئێجگار تاریکی میللەت بوو

هێشتا کوردەکان، ئەو حەماڵە بەستەزمانە بە ئەزانی ماندووانە

ئەو بەژن و باڵا مەردانەی بە باری گران ئازاریان چەشتبوو

سینەی بەرزی جێی شانازی، شان بە دەستکورتی ئەوی[٣*]

هەندێك وشەی ئەوتۆمان بەرچاو دەکەوێ ئاماژە بە چەمکی رێکخستنەوە دەکەن و پەیوەندییان بە کۆڵهەڵگری کوردەوە هەیەو لە ئەدەبییاتدا بەکارهاتووە وەکو: حەماڵ باشی، حەماڵ کەهیەسی، حەماڵ رەئیسی، حەماڵ تەحصیلداری، حەماڵ لۆنجالاری[٤*]. لە بارەی خۆرێکخستنەوەی کۆڵهەڵگرە کوردەکانی ئەستەمبووڵەوە، ئەبنە کە زانیارییە تەکنیکییەکان و ئەو روونکەرەوانەی بەردەستمان تا دوا رادە سنووردارەو کەمن. بەڵام تەنانەت ئەم روونکەرەوانەش کە لە سەرەوە ریزمان کردن لە نێو خودی کۆڵهەڵگرە کوردەکان بە خۆیان، ئاماژەیەکی ئاشکراو روونە کە ئەم وشە و روونکردنەوانە داب و نەریتئامێزانە چوونەتە ناو رێکخراوی فەرمی و نیمچە فەرمی، یان نافەرمییانەوە. وەك لەمەودوا دەبینین، بە تایبەتی

[٣*] دەقی شیعرە تورکییەکە بەمجۆرەیە:

Kucaklaşma ..

...

Karanlik, pek karanlikti, milletin bir Karanlik gecesiydi.

O mertçe boy- boslar ağir yüklerle incinmişti

Kivancimiz yüksek göğüs, omuzlar yoksullukla alçalmişti.

[٤*] لونجا یان لۆنجە: ئەو وشەیە لە لای خۆمان بە شێوەی (لۆج) بەکارهاتووە، وەك (لۆجی سینەما)، لێرە بۆ (بارەگای رێکخراوی کۆڵهەڵگران) یان با بڵێین (بارەگای سەندیکا) بەکارهاتووە ..(وەرگێڕ).

دوای سالی (١٩١٨) کۆلهەلگرە کوردەکان پتر بە یەکتییەوە دەبەسترێن، هەندێك پەیوەندیی کۆمەڵە پێکهێنان لە نێودا دەستپێدەکا و کەسێتیی ئەتنیکییان بەهێزتر دەبێ.

ژمارەی کۆلهەلگرە کوردەکان و ئەو ناوچانەی لێیانەوە هاتوون

کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەو سەرەتاکانی سەدەی بیستەم، لەبارەی ژمارەی کۆلهەلگرە کوردەکانەوە کە هەر لە پتر بووندا بووە، باس لە ژمارەیەکی پشت پێ بەسراو، تا دواڕادە دژوارو زەحمەتە. ژمارەیان هەزارانی ڕەت کردووە، تەنانەت سەرچاوەی ئەوتۆ هەن کە دەیگەیەنێتە دەیان هەزار. ئەم دیارنەبوونەی لە ژمارەی کۆلهەلگرە کوردەکانی ئەستەمبوڵە، لە سەرچاوەی نەبوونی سەرژمێرییەکی گشتیی ئەو کوردانەوە ناودەخواتەوە کە لەو سەردەمەدا لە ئەستەمبوڵ دەژیان. ئەم بابەتە گەلێك دیدی جودا جودای تێدایە. لە سالی (١٩١٨)دا لە نووسینێکدا کە لە بارەی کۆلهەلگرە کوردەکانەوەیە، بە ((پێنج شەش هەزار کەسێك))ی داناون[3]. سەرچاوەیەکی دیکە، وای باس دەکا کە ئەو کوردانەی لە ئەستەمبوڵ دەژیان و زۆربەیان لە کۆلهەلگر پێکهاتووە، لە تەك (ئونکاپانی)دا دەژین و ژمارەیان نزیکەی دە هەزار کەس دەبن[4]. لەم زانیارییە سەرەتاییانەوە دەتوانین بڵێین کۆلهەلگرە کوردەکان ئەستەمبوڵ لە نێوان پێنج تا دە هەزار کەس بوون.

هەر لە مێژە، بوونی کۆمەڵە کوردێکی دینامیکی لە ئەستەمبوڵ، لە هەندێك سەرچاوەی دیکەوە تێدەگەین، ناڕاستەوخۆ پەیوەندییان هەیە، بۆ نموونە بەشداری کردنی عەلی شامل بەگی بەدرخان لەو جەنگەی سالی (١٨٧٧) لە نێوان ڕووس و عوسمانیدا بەرپابووە، لە ئەستەمبوڵەوە بە خۆویست نزیکەی سێ هەزار کوردی کۆکردووەتەوەو دەیانباتە جەنگ و زۆری ئەمانە لە جەنگدا دەمرن[5]. زەحمەت نییە بڕیاری ئەوە بدرێ کە ئەوانەی لەو هێزو تەمەنەدا بوون کە بتوانن بەشداریی جەنگ بکەن، هەر لەو کرێکار و کۆلهەلگرە کوردانە بوونە کە لە ئەستەمبوڵ دەژیان. سەعید نوورسی کە یەکێك بووە لە پیاوە ئایینییە کوردەکان، لە

3- İstanbul'da Kürd İşçileri, Jin, no 25, 1918-1919. Arap harflerinden latin harflerine çeviren: M.Emin Bozarslan, Uppsala, 1988.
4- Metin Toker, Şeyh Said ve Isyani, Ankara, 1966. s.59.
5- Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara, 1982. s.119.

سەرەتای سەدەی بیستەمدا تێکەڵی کۆڵھەڵگران بووەو لە ھەوڵی دۆزینەوەی چارەسەر بووە بۆ گیروگرفتەکانیان، ژمارەی کۆڵھەڵگرە کوردەکانی ئەستەمبووڵی لە شوێنێکدا بە بیست ھەزار و لە شوێنێکی دیکەدا بە چل ھەزار دادەنێ[6]، بەشێکی زۆری ئەو کوردەی لە ئەستەمبووڵ بوون کۆڵھەڵگرەکان پێکیان دەھێنا، ئەم ژمارانەی سەعید نوورسی رایگەیاندوون، بە رێتێچوونێکی زۆرەوە لە ژمارەی کۆڵھەڵگران پتر، دەبێ ژمارەی ھەموو ئەو کوردانە دەربخەن کە ئەو دەمانە لە ئەستەمبووڵ ژیاون. چونکە ئەم ژمارانە گەلێك بەرز دێنە بەرچاو.

لەو ساڵانەدا لە ھەموو لایەکی ئەستەمبووڵدا کۆڵھەڵگر ھەبووە، تەنانەت لەو نامیلکانەدا کە بۆ توورپستان (گەرپدەی گەشت و گوزار) بڵاودەکرانەوە، ئەوە روون کراوەتەوە کە لە سەر ھەر شەقامێکی ئەستەمبووڵدا کۆڵھەڵگر پەیدا دەبن. ئەسکەلەی رۆخ دەریاکان و دەروازەکانی گومرگ، گۆرەپانەکان، سەرە کۆڵانان، قاوەخانەکان، چەشمەو[**] بەردەمی مزگەوتان، جێی سەردانی کۆڵھەڵگران بوون. کۆڵھەڵگرە کوردەکان لە گەرەك و ناوچەکانی وەکو: گەدك پاشا، ئونکاپانی، غەڵەتە، سرکەجی و شوێنانی دیکەی ئەستەمبووڵدا دەژیان. لە بەیانییەوە تا ئێوارە لە شوێنانێك کۆببوونەتەوە چاوەرێی کاریان کردووە. لەم ساڵانەدا بڕە کوردێکی گەورەی دەستکورت لە ئەستەمبووڵ ھەبووە: ((مزگەوتی بەشکۆی سینان پاشا، وەك دەمی ئەشکەوتێکی بێ دەرگا، بە دەروازەی گەورەیەوە فەرمانی بەسەرمەیداندا رادەگەیی. لە یەکەم تیشکی خۆری بەیانەوە تا تاریکیی شەو، سەرتاسەر ناپۆرە جۆشی دەدا. ھەموو بە پێوە، شان بە شان، لەو شەقامەدا کە ھەر لە (بێشکتاش)ـەوە تا (ئۆرتەکوێی) درێژەی ھەبوو، تا قەرە قۆڵی[**] حەسەن پاشا، لە دوو لایدا تەنانەت چەشمەکانیش ھەر بە سەر پێوەبوون. ئەم چەشمانە ئەوەی لای دەستە راستیان بە حەنەفییە بوو، ئەوەی لای چەپی بێ حەنەفییە بوو، شەو و رۆژ ئاوی لێ دەچۆڕا. ترامواپەکان دە پانزدە دەقیقە جارێك، بەخۆ لە گیاوگۆڵ پاراستنەوەوە رەت دەبوون، شەوانە نەکو لەسەر ھێڵە ئاسنینەکانی نوقمی گیادا مرۆڤێك ھەبێ، بۆ ئەوەی رێ چۆڵ

6- Bediüzzaman Said Nursi, Divan-i Örfi-İki Mekteb-i Musibetin Şehadetnamesi, İstanbul, 1992, s.10.

[**] چەشمە: سەرچاوە، کانی، لێرە ـ مەبەست لەو حەوزە بە بۆری و حەنەفییە (شێرە)یە یە بە زۆری لە مەرمەڕ وەك بەشێکی ھونەری بیناسازی، بۆ کاری خێر بنیات دەنرێ.. (وەرگێڕ).

[**] قەرەقۆڵ: جێی حەسانەوەی سەربازی دەورییە (وەرگێڕ).

بکرێ، زەنگی لێ دەدا. زۆربەی مرۆڤی ناو ئاپۆرەکان کورد بوون، کوردی ویلایەتەکانی ئەرزەڕۆم، بتلیس و وان، بە جلوبەرگی تایبەت بە خۆیان، شەرواڵی بەرینی ڕەنگاو ڕەنگ، سەڵتەی کورتی دیسانەوە ڕەنگاو ڕەنگ، جلی تازەپۆشیان لە نێودا وەك نەبێ وا بوو، شەرواڵەکانیش و سەڵتەکانیش بە پینەی هەموو ڕەنگێك پینە کرابوون. چاوەڕێی ئەوەیان دەکرد بانگ بکرێن بۆ کار. هەر کارێك بێ بابێ ..))[۷].

لە هەموو لایەکی کوردستانەوە کۆڵهەڵگر دەڕژانە ناو ئەستەمبووڵ و بەشی زۆری ئەمانە لە ناوچەی وەکو: ئەرزەڕۆم و بتلیس و وان و مووش و ئەلازگەوە دەهاتن، لە ئەستەمبووڵ کۆڵهەڵگرە ئەرمەنییەکانیش هەر لە نزیك ئەو ناوچانەوە دەهاتن، ئەو ئەرمەنی یان کوردانەی لەوە پێشتر چوونەتە ئەستەمبووڵ، دواتر کە سەریان لە شارەکانی خۆیان دەدایەوە، بە ئاگادارکردنەوەی مرۆڤانی ناوچەکانی خۆیان لە بوونی هەلومەرجی کارکردن لە ئەستەمبووڵ، زەمینەیان بۆ دروستکردنی کۆلۆنیلە (جالیە)ی هاوشاری خۆش دەکرد. هەندێکیان لە مانگەکانی زستاندا بۆ کارکردن دەهاتنە ئەستەمبووڵ، هەندێکیشیان تا پڕکردنەوەی پێویستییە بنەڕەتییەکانیان. بۆ نموونە: دوو سێ ساڵ لە ئەستەمبووڵ دەمانەوە. کۆڵهەڵگری کوردی وەك زارۆ ئاغا یەك لە نموونەی هەرە کۆنەکانیان، کۆڵهەڵگری دیکەش هەن کە ژیانیان لە ئەستەمبووڵ بەسەر بردووە. لەبەر ئەوەی کوردەکان و ئەرمەنییەکان کە هەر یەکەیان لە ناوچەی خۆیەوە هاتبوونە ئەستەمبووڵ، مرۆڤگەلی ناو کۆمەڵی هەردوو لایان بەجۆرە ڕێی ئەستەمبووڵیان بە یەکدی پیشان دەدا و هەندێك ڕاسپێرییان لە بارەی کارکردن و مەرجەکانی کارو ژیانەوە لەم شارە گەورەیەدا بە یەکدی دەکرد. کورتییەکەی ئەوەیە کە، لە نێو خەڵکی ئەو ناوچانەدا تۆڕێکی چالاکی سەرزارەکیی هەواڵ و زانیاری لە بارەی ئەستەمبووڵەوە پێکهاتبوو.

هەندێك دیمەن کە پەیوەندییان بە کۆڵهەڵگرانەوە هەیە

ئەو دیمەنە ڕەنگاو ڕەنگ و زیندووەی ژیانی ناو کۆڵانی ئەستەمبووڵی کۆن پیشانی دەدا، سەرنجی ئەو گەڕیدانەش ڕادەکێشێ کە سەر لە ئەستەمبووڵ دەدەن، فرۆشیارە گەڕۆکەکان، دەرزەکەرەکان، کۆڵهەڵگرەکان، دەرزێشەکان، سەگە بێ خاوەنەکان، ئەمانە بابەتە هەرە

7- Hagop Mıntzuri, İstanbul Anıları 1897-1940, İstanbul, 1993, s.35.

بەرچاوەکانن کە ئەم ژیانی ناو ئەو کۆڵانانە پێکدەهێنن. لە سەرووی ئەو کۆمەڵانەوە وا ئازارێکی زۆر گەورەیان چەشتووە کۆڵهەڵگرەکانن. ئەو کۆڵهەڵگرانەی باری وایان لەسەر شان هەڵگرتووە کە تارادەی باوەڕ نەکردن قورس و گران بووە، ناوی ((هەرقل- هێرکول)) یان لێ دەنێ. ئەو گەڕیدانەی وا باری کۆڵهەڵگرێکیان دیوە، بە یەکجار بە چوار مرۆڤ ئەو بارە هەڵنەگیرێ، بەرامبەر ئەم دیمنە بە حەپەساوی رادەوەستن. ئەو کۆڵهەڵگرانەی پیانۆیەکی گران بە یەك جووڵە لە کۆڵی دەگرن و رەوتی ناو کۆڵانانی نەستەمبوڵیان، ئەو کۆڵهەڵگرانەی لە ژێر بارەگرانەکاندا پلیشانەوەو گۆڕانی ئەناتۆمیك (پێکهاتەی تەنی مرۆڤ و شێوەی) جەستەییان، بەتایبەتی ئاوسانی ئەو دەمارانەیان گەیشتووەتە پلەی تەقینەوە، بیەوێ و نەیەوێ سەرنجی مرۆڤەکانی ئەستەمبووڵ رادەکێشێ. هەندێك گەڕیدە ناو لەو کۆڵهەڵگرانە دەنێ ((کەرگەلی مرۆڤانە)).

بیرگەر مۆرنەر ناوێکی سویدی گەڕیدەیەکی دیپلۆمات بووە، تێکەڵی کۆڵهەڵگرە کوردەکان بووەو لە نزیکەوە لە کاتی دەستبەتاڵییان وردبووەتەوە، ئەو بارانەی کۆڵهەڵگران هەڵیانگرتوون بەو رادەیە بە گرانیان دادەنێ کە ((پشتی گایەك دەشکێنن)). بیرگەر مۆرنەر ئاشنایەتی لەگەڵ ئەو هەڵپەرکێیانە پەیدا دەکا کە کۆڵهەڵگرە کوردەکان بۆ رەواندنەوەی ماندووێتییان شەوانە لە مانگی رەمەزاندا لە قاوەخانەیەکی ئەستەمبووڵ ئەنجامیان داوەو ئەم هەڵپەرکێ کوردییانە بە دانسەکانی ((زاردانا‌س))ی (کەتالۆنیا)یان دەشوبهێنێ[8].

ئەوەی کۆڵهەڵگران دەیانگواستنەوە تەنیا باری بێ گیان و کەلوپەل نەبووە. لەو ساڵانەدا بەتایبەتی لەو سەردەمەدا کە گواستنەوەی بە کۆمەڵ پەرەی نەسەندبوو، کۆڵهەڵگران لە پاڵ ئەم کارانەدا، نەخۆش و ناتەواو و بەساڵداچووان و منداڵانیان بە کۆڵ لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی دیکە دەبرد. ئەمانە، خالیدە ئەدیب ئادیواری نووسەری ناوداری تورکیشیان تێدا بووە. لە بیرەوەرییەکانیدا ئەم بابەتە بەجۆرە دێنێتە زمان: ((بیرم نایێ چۆن منی لە پێشکتاشەوە تا سەرپردەکە هێنایە خوارێ. بەڵام لە پردەکەدا کە منی دایە باوەشی کۆڵهەڵگرێك، شەرمێکی ئەوتۆی هەرگیز لە بیرنەچووەوەو هەست بە بچووکیی لە ناخدا وروژاند. رێگایەکی زۆر تا سولەیمانییە، بەتایبەتی شەرابی وەك مەرجان و هەورازێکی رك هەبوو. ئەوسا دایە گەورە کەمنی دەبردە جێیەك یا بە ترامواییی بە ئەسپ یانیش سواری

8- Birger Mörner, Under Halfmånen, Stockholm, 1906. s.79-80.

گالیسکەی دەکردم. لە بەرزاییەوە سەیری ئەو منداڵانەم دەکرد کە لە باوەشی کۆڵهەڵگرەکاندا دەبینین، لەو رۆژە بە دواوە بەرامبەر بە منداڵانی باوەشی کۆڵهەڵگران هەستم بە خۆشەویستییەکی زۆر نزیك کرد. کۆڵهەڵگرەکە باڵابەرز، گەنمڕەنگ، بەڵام بە هەر بارێکدا بێ کوردێکی دڵنەرم بوو. هەروەها دەستی بە روومەت و قژمدا دەهێنا، هەوڵی دواندنی دەدا. تەنانەت لە شوێنێکدا وەستا، ئەگەر باجی رێی بدایە لە کیسەی بەستەزمانی خۆی تەنانەت شەکریشی بۆ دەکڕیم. بۆنی نارەقەی ئەو لەشە درشتەی لووتی پڕکردم، تەنانەت خۆشەویستیی سەر نێوچەوانی ئەو پیرەمێردەش راینەکێشام. کەوتبووە هەڵوێستێکی وەها رێزشکێنەوە، لە ناخدا شەرمێکی وادایگرتبووم، وەکو بڵێی هەموو ئەستەمبوڵ هاتووە بۆ سەیرکردنی من، بە هەموو توانامەوە قێزم لەم کۆڵهەڵگرە دەهاتەوە، کەچی ئێستا، لە ئاستی ئەو و ئەوانەی لەو دەچن، ددان درشت و ئاژەڵانە، ناوەوەی سادە، بەڵام ئافەریدەی مرۆڤایەتی دەگەیەنن هەست بە نزیکییەکی زۆر زۆر دەکەم))[9].

لەناوبردنی کۆڵهەڵگرە کوردەکان - ساڵی (١٨٢٦)

بە شێوەیەکی دروست، نازانین کۆڵهەڵگرە کوردەکان کەی هاتوونەتە ئەستەمبوڵ، بەڵام سەرچاوەی جیاجیا باسیان لەوە کردووە کە کۆڵهەڵگرە کوردەکان لە سەدەی هەژدەهەمەوە لە ئەستەمبوڵدا هەبوون. ئەو کوردانەی بۆ یەکەم جار وەك کۆمەڵ پێیان نابێتە ئەستەمبوڵ، دەتوانین بڵێین کۆڵهەڵگرەکانن. ساڵی (١٨٢٦) کە وەجاخی یەنیچەری لەناو دەبرێ، چەند کۆڵهەڵگرێکی کوردی تێدا ناونووس کراوە، لە چەند یاخیبوونێکدا وەك هێزی دەستوەشێن لە ریزی پێشەوەدا شەڕیان کردووە. بە لە ناوبردنی وەجاخی یەنیچەری لە ساڵی (١٨٢٦)دا، کۆڵهەڵگرە کوردەکان بە پێوەدانگێکی بە بایەخ کاریان لە دەست دەدەن و ئەو کاریگەرییەی بە درێژایی ساڵانێکی درێژ هەیانبووە نامێنێ[10]. کۆڵهەڵگرە ئەرمەنییەکان جێی کۆڵهەڵگرە کوردەکان پڕ دەکەنەوە: ((هەموو کۆڵهەڵگرە تورك و کوردەکان لە لۆنجەکانیان (بنکەی رێکخستنی کار) دەکران و بەشێکیان بەوەی کە جارێکی دیکە نابێ بێنەوە

9- Halide Edib-Adıvar, Mor Salkımlı Ev, İstanbul, 1992, s.45.
10- Donald Quataert, Osmanlı İmparatorluğunda İşgücü politikası ve siyaset: Hamallar ve Bâbiâli 1826-1896, Tarih ve Toplum, no 33, 1986.

ئەستەمبووڵ یەکسەر بە کەشتی گوێزرانەوە بەری ئاسیا))[11]. بەڵام هەن لەگەڵ ئەم دیدو بۆچوونەدا نین: ((لە گۆڕێدا نەهێشتنی تەواوی کۆڵهەڵگرە کورد و تورکەکانی پایتەخت دەبێ ڕاست نەبێ، بەڵام لەبەر پەیوەندیی نزیکیانەوە بە یەنیچەری و بەکتاشییەکان، بە ئاشکرا دیارە ئەو کارانەی بە دەستیانەوە بووە لە دەستیان داون))[12]. عەبدولحەمید کە ساڵی (١٨٧٦) دەسەڵاتی گرتووەتە دەست کە بیر لە سیاسەتی (کورد- ویست= Pro-Kürt)ی دەکەینەوە، سەردەمێکی وا درێژخایەنی ئەستەمبوڵی پایتەخت بەشیاو نابینین کە لە ڕووی کۆڵهەڵگرە کوردەکاندا داخرا بێ.

ڕۆژانە ناو ئەستەمبووڵی (١٨٩٦)ی کۆڵهەڵگرە کوردەکان

ئەو ڕووداوەی لە لایەن بەشێك لە شۆڕشگێڕە ئەرمەنییەکانەوە لە (٢٦ی ئابی ١٨٩٦)دا بە هێرش بردنە سەر بانکی عوسمانیی لای غەڵەتە دەستی پێ کردووە گەلێك خوێناوی کۆتایی دێ. هەزاران ئەرمەنی، بەتایبەتی گەلێك لەو کۆڵهەڵگرە ئەرمەنییانەی لە ئەستەمبووڵ لە کارکردندا بوون دەکوژرێن. جێی ئەو کۆڵهەڵگرە ئەرمەنییانەی کوژراون یان کاریان بەجێ هێشتوون و هەڵاتوون کۆڵهەڵگرە کوردەکان پڕیان کردووتەوە. کۆڵهەڵگرە کوردەکان کە ساڵی (١٨٢٦) جڵەوی پیشەی کۆڵهەڵگرییان لە دەست دابوو، بەجۆرە دوای (٧٠) حەفتا ساڵ لە ساڵی (١٨٩٦) دیسانەوە دەست بەسەر ئەم پیشەیەدا دەگرنەوە[13]. بە تایبەتی کۆتایی بە دەسەڵاتی ئەو کۆڵهەڵگرە ئەرمەنییانە دەهێنرێ کە بە چڕی لە کومکاپی (قومقاپی)دا هەبوون[14]. کۆڵهەڵگرە کوردەکان کە لە لایەن عەبدولحەمیدەوە هێنرابوونە ئەستەمبووڵ، وەکو هێزێکی سیاسی بەرامبەر ئەرمەنییەکان دادەمەزرێنرێن و ناوی کۆڵهەڵگرە کوردەکان لە مێدیای جیهاندا بە خراپە باس دەکرێ. ئەو شۆڕشگێڕە ئەرمەنییانەی پەلاماری بانکی عوسمانی دەدەن، دواتر ڕێبەك دەدۆزنەوەو بۆ یۆنانستان هەڵدێن. ئەو ڕووداوانەی لە (٢٦ی ئابی ١٨٩٦)دا دەست پێ دەکا، چەندین ڕۆژ درێژە دەکێشێ، هێرشی دژ بە ئەرمەنییان بۆ گەلێك ناوچەی شار دەتەنێتەوە. ڕۆژنامەکانی (٢٨ی ئاب) ژمارەی کوژراوان بە هەزار تۆمار

1- Tarih ve Toplum, no 33, 1986.

2- Tarih ve Toplum, no 33, 1986.

3- Edwin Pears, Forty Years in Constantinople, london, 1916. s.162.

4- Edwin Pears, Life of Abdul Hamid, London, 1917, s.257.

دەکەن[15]. لە دەمە دەمی ئەم رووداوەدا ژمارەی ئەو کۆڵهەڵگرە ئەرمەنییانەی مردوون یان ناچاری بەجێ هێشتنی کارەکانیان بوون لە نێوانی (٤٠٠-٥٠٠) بووە[16].

ساڵی (١٨٩٦) ئەوانەی بەشدارییان لەم رووداوە کردووە، تەنیا کۆڵهەڵگرە کوردەکان نەبوون، کۆڵهەڵگرە تورکەکان و مرۆڤی کەمینە موسڵمانەکانی دیکەش بەشدارییان لە رووداوەکە کردووە، بەتایبەتی ئەو ناوەندە رەسمی و سەربازییانەی ئەم رووداوەیان بە هەل زانیوە، بە مەبەست پشتگیریی ئەم هێرشانەیان کردووە کە دژ بە ئەرمەنییان لە ئەستەمبوڵ پەرەی سەندووە. بەڵام دیسانەوە ئەوەی بەدناو دەبێ دیسانەوە هەر کوردە. لەم ساڵانەدا ناوێکی دژە کورد دەست پێ دەکا و بە ئەوروپادا بڵاودەبێتەوە. ماریا یۆردانیدو، لە رۆمانیکیدا کە بە ناوی (لۆکساندرا)یەو تێیدا ئەستەمبوڵی کردووەتە بابەت، باسی ئەو ((کوردە دەست بە تەورانە دەکا کە سوڵتان عەبدولحەمید لە کوردستانەوە هێناونی))، بەرای نووسەر، ئەم کوردانە بەرامبەر ئەرمەنییەکان وەك هێزێکی دەستوەشێن، بەکارهێنراون. ئەم کوردانەی دارکەر بوون و لە ئەستەمبوڵ کاریان دەکرد، نووسەر لە رۆمانەکەیدا بەجۆرەیان باس دەکا: ((لەگەڵ بەیاندا سێ پێودانگی هێزم (داری سووتەمەنی)ی ئەستووریان رشتووەتە ناوەراستی کۆڵانەوە، دواتریش دەسرۆکەیان بە دەوری فێستەکەیاندا بەستووە، کوردگەلی مەچەك بە هێزی وەك دێو، بە تەورە بریقەدارە تیژەکانیان بۆ برینەوەی دار هاتوون، کورد مەراقی تەورەکانیانن، لە گوندەکانی کوردستانیانیشدا کورد تەورەکانیان لە خۆیان دوور ناخەنەوەو کە دەچنە دوور وڵاتییش، ئەوانە وەك ئەو ئافرەتە (ئسپارتەیی)یانەی مەتاڵیان دەدایە رۆڵەکانیان، تەوریان دەدەنە دەست. منداڵە کورد کە دەگەنە چواردە، پانزدە ساڵان کە هەست بە یەکەم هەڵچوونەوەی لاوێتی دەکەن، گوڵ ئاگرێ بەدەستەوە، ئەگەر تەورەکەی دەنێتە سەرشان و هاوار دەکا و دەڵێ: دەردم هەیە دەرد..و دەست دەکا بە گەرانی گەرەکەکان، بە پەنجەرە بە قەفەسەکاندا دەروانێ، ئەو کچەش کە قایل بێ ببێتە دەرمانی دەردی، پەنجەرەی دەکاتەوەو دەڵێ: ((دەبمە قوربانی دەردت)) و وەڵامی دەداتەوە. ئەو داواخوازەی ببێتە زاوا کە دەبوت، لەسەر ئەمە (منیش تەورەکەم لێرە دەدەم)، تەورەکەی بە دەرگای ماڵی کیژەدا

15- Revolten i İstanbul, Svenska Dagbladet 19.8.1896.

16- Donalt Quataet, Osmanlı İmparatorluğunda İşgücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Babiâli, Tarih ve Toplum, no 33, 1986.

دەوەشێنێ. دوایی دەچێتە ماڵەوە بۆ گەڕاندنەوەی تەورەکە، دایکی دەنێرێت و لەم هەلەدا دایکەکە، کچەش دەبینێ. تەور بۆ کورد چەمکێکی گەورەی هەیە. قسە بە تەوری کورد گوتن لە قسە بە پێغەمبەرەکەی وتن خراپترە))[17].

لە ئەنجامی ئەم ڕووداوانەی کوتەکی بە تایبەتی لە (ئەنتۆلیە)کانی تەلار (سەرا)ی یلدزدا ئامادەکراوی تێدا بەکارهێنرابوو، سوڵتان عەبدولحەمید ناوی (سوڵتانی سوور)ی لێ نرا[18].

کۆڵهەڵگرە کوردەکان لە نزیکەی سەد ساڵێك لەمەوبەرەوە دەسەڵاتی پیشەی کۆڵهەڵگرییان بە دەست خستبوو، وەکو لەمەودواش دەبینین لە سەرەتای سەدەی بیستەماندا جارێکی دی دەبنە قوربانیی فشار و پیلانی جۆراو جۆری دیکە.

پاوشکاندنە کەورەکەی (۱۹۰٦)

لە ئەستەمبوڵ کە ڕووداوێك بەرپا دەبێ، وەك بزنی بەستەزمان ئەوەی یەکسەر بەبیردابێتەوە: کۆڵهەڵگرە کوردەکانە. ساڵی (۱۹۰٦) لە ڕووداوەکەی کوژرانی ریدوان پاشای سەرۆکی شارەوانی وا پیشان درا، کە لە لایەن بەدرخانییانەوە ئەنجام دراوە. لە ئەنجامی ڕووداوەکەدا کوردێکی زۆر دەگیرێن. لە ناو ئەمانەدا کۆڵهەڵگر و تەحصیلدارانی[*] کۆڵهەڵگرانیش هەبوون[19]. وا دانراوە کە ئەو چەکدارانەی ریدوان پاشایان لە (گوێزتەپە)دا کوشتووە، بەتایبەتی لە لایەن بەدرخانییان، عەلی شامیل پاشا و عەبدوڕڕەززاق بەگی برازایەوە چەکیار دراوەتێ و پشتگیرییان لێ کراوە.

کوژرانی ریدوان پاشا بووە هۆی هەڵکردنی ڕەشەبایەکی تیرۆر بەسەر بەدرخانییاندا کە ژمارەیان لە ئەستەمبوڵ گەلێك زۆر بووە. گەلێك لە بەدرخانییان کە عەلی شامیل پاشا لە ریزی پێشەوەیاندا بووە بەرەو تەرابولسی خۆراوا (لیبیا) دوورخراونەتەوە. نەك تەنیا و هەر بەدرخانییەکان، ناوی کوردی دیکەش کە لە ئەستەمبوڵ دەژیان تێکەڵی ڕووداوەکە کراوە، هەندێك لەمانە سزای قورسیان بەسەردا دراوە. لە ناو ئەوانەدا کە حوکمی لە سێدارەدانیان

17- Maria Yordanidu, Loksandra-İstanbul Düşü, İstanbul, 1990, s.115.

18- Michel de Gréce, II. Abdülhamid-Yıldız Sürgünü, İstanbul, 1995, s.221.

[*] تەحصیلدار: کۆکەرەوەی باج و داهاتەکان (وەرگێڕ).

19- Nazmi Sevgen, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kürt Beylikleri, Ankara, 1982, s.125.

بەسەردا دراوە، هەندێك كوردی خەڵكی وان و بتلیس و هەكاریشیان تێدایە. نازانین ئەمانە كۆڵهەڵگربوون یان نا، بەڵام ئەو سەرچاوانەی بابەتەكەیان باس كردووە، روون كردنەوەی وەك: ((بەشداربوونی گەلێك كۆڵهەڵگری كوردیش)) یان تێدایە[٢٠].

لە ئەنجامی ئەم رووداوەدا لە ئەستەمبووڵ ئەو راوە بەردەوامەی دژە كوردە، تا دوا رادە گشتگیر دەبێ. خەتا لە كەسایەتیی تاكەوە دەردەچێ، كە دەڕوانینە قەوارەی دوورخستنەوەكان.

بە خاو و خێزانەوە، پێكەوە بە كۆمەڵ سزادانی ئەو پێشەوا كوردە گرنگانەی لە ئەستەمبووڵ دەژیان بەرچاو دەكەوێ. ئەم بارودۆخە لە سیاسەتی بەرامبەر بە كوردی سوڵتان عەبدولحەمیدەدا خاڵێكی گرنگە. ئەو تێزەی لە شێوەی ((پاراستنی كوردان لە لایەن سوڵتان عەبدولحەمیدەوە)) كە لە سەرچاوە جیاجیاكاندا باسكراوە، بەمجۆرە روون دەبێتەوە كە، چی دەگەیەنێ. بە گشتی ئەو كۆمەڵە كوردەی لە ئەستەمبووڵ دەژیان و بەتایبەتیش ئەو كۆڵهەڵگرە كوردانەی لێرە دەژیان، كاریگەریی خراپی ئەم رووداوەی كە بۆ كۆڵهەڵگرە كوردەكان بە گران كەوتەوە، تا لە ساڵی (١٩٠٨)دا دوای ئەوەی مەشرووتییەتی دووەم جاڕدەدرێ ئینجا لە ناوەوە هەڵدەگیرێ. ئەم فشارانەی ساڵی (١٩٠٦) بەرەتبوونەوەی كات و لە ناو كوردەكاندا بۆ پەرەپێدانی دژایەتیی سوڵتان عەبدولحەمید، كاریگەریی دەست پێ دەكا.

هەندێك هەواڵی بایكۆتی[٨٥] كۆڵهەڵگران

ساڵی (١٩٠٨) نەمسا هەندێك لە خاكەكانی عوسمانی، بۆسنەو هەرسەك. دەخاتە سەر خاكی خۆی و لە ئەنجامدا پەیوەندییەكانی نەمسا- عوسمانی بەرەو خراپی دەچن و لە ئەستەمبووڵ بەرامبەر بە كەلوپەلی بازرگانیی نەمسا بایكۆتێك دەست پێ دەكا. بە لای ئیتتیحادییەكانەوە ئەم كردەوەیەی خراوەتە گۆڕێ، ئەو كۆڵهەڵگرە كوردانەی لە ئەستەمبووڵدا بوون، بە كۆمەڵ پشتگیریی لێ دەكەن، كەلوپەلی نەمسایی لە گومرگەكاندا دەمێنێتەوە، لە لایەن كۆڵهەڵگرانەوە گواستنەوەیان رادەگیرێ. كەلوپەلی نەمسایی كە لە دووكانەكاندا دەفرۆشران بایكۆت دەكرێ. جڵەوی كۆڵهەڵگرە كوردەكان بە دەست (عەلیی كورد) ناوێك بووە.

20- age., s.120.

[٨٥] بایكۆت: پساندنەوەی پەیوەندی و هاریكاری لەگەڵ كەسێك یان لایەنێك بە نیازی زیان لێ خستن. (وەرگێڕ)

هەڵسوکەوتی عەلیی کورد و خۆراگریی کۆڵهەڵگرە کوردەکان بە میدیای ئەوسای ئەوروپادا بڵاو دەبێتەوە، تەنانەت رۆژنامەیەکی نەمسا چاوپێکەوتنێك لەگەڵ عەلیی کورددا دەکا[21].
عەلیی کورد کە جڵەوی کۆڵهەڵگرانی غەڵەتەی بە دەستەوە بووە، بەمجۆرە پێناسە دەکرێ: ((خوێندەواریی نییە، کورتە باڵا، تەن دروست، کوردێکی کۆستەیە))[22]. ئەو بایکۆتەی کۆڵهەڵگران دژ بە کەلوپەلی نەمسایی دەستیان پێ کرد لە (٢٧ی شوباتی ١٩٠٩) کۆتایی پێ دێ و سەر لە نوێ لە لایەن کۆڵهەڵگرانەوە کالای نەمسایی دەست بە گواستنەوە دەکرێتەوە. لەم چەندانەدا ئەوە دەرووژێنرێ کە ئەو پارەیەی عەلیی کورد لە کۆڵهەڵگرانی کۆکردووەتەوە هەمووی دەخاتە سەر، مایەی خۆی: ((عەلیی کوردی سەرکردەی کۆڵهەڵگران، لەم ماوەیەدا بە هۆی بێجێییگەلێکەوە دەردو بەڵای هاتووەتە سەر. لەو ریکلامانەدا کە دراونەتە رۆژنامەکان عەلیی کورد لە لایەن ئەندامانی رێکخراو (ئەسناف)ی کۆڵهەڵگرانەوە تاوانبار کراوە. بە پێی ئەمە، عەلیی کورد بەرامبەر بەو ئازایەتییەی کۆڵهەڵگران لە بایکۆتدا نواندوویانە، وەکو پاداشت بە ناوی رێکخراوی کۆڵهەڵگرانەوە پارەی کۆدەکردەوە، بەڵام لەو لێکۆڵینەوەیەدا کە لۆنجە (بارەگای رێکخراو) ئەنجامی داوە، دەرکەوتووە کە ئەندامانی کۆڵهەڵگر ئاگاداری ئەم رووداوە نەبوون. سێ کەس لە سەرکارانی بارەگای کۆڵهەڵگران ناونووس کران و بە بەرچاوەوە گرتنی داهاتی خودی عەلیی کورد تاوانباریان کردووە))[23].

یەك لەوانەی هەوڵی هێورکردنەوەی کۆڵهەڵگرە کوردەکانی دابوو، سەعید نوورسی (سەعیدی کورد) ناوی پیاوی ئایینی بووە. سەعید نوورسی کە بەو ناوچانەدا ((هەر هەموو شوێنەکان و قاوەخانەکان))دا گەڕاوە کە بە چڕی کۆڵهەڵگرە کوردەکانی لێ بووە. کۆڵهەڵگرەکان بە تەنیا جێ ناهێڵێ، ئەوانەی بەرامبەر هێزە تۆقێنەرەکان بانگهێشتی بە ئاگاهاتنەوە دەکا. سەعید نوورسی لەم دەمانەدا کە بۆ کۆڵهەڵگرە کوردەکان بە دەنگ دێ، بۆ ئەرمەنییانیش ئاگاداریی

21- Ein Besuch beim Boykotsundikat, Neue Freie Presse, 24 Januar 1909.
22- Donald Quataert, Social Disintegration and Populer Resistance in the Ottoman Empire 1881-1908, New york University Press, 1983, s.130.
23- Mehmet Emin Elmacı, 1908 Avusturya Boykotunda Liman İşçileri, Kebikeç, no 5, 1997.

هەر لەم شوێنەدا وێنەیەکی کاریکاتێریی عەلی-ی کورد (کوێرت عەلی) بڵاوکراوەتەوە.

بە بایەخی لە شێوەی: ((...دەبێ دۆست بن و دەستتان لە ناو دەستی یەکدیدا بێ..)) دەردەبڕێ. سەعید نوورسی بەم قسانە دەیەوێ رابوردوو بەجێ بهێڵێ. دوور نییە بە گەڕانەوە بۆ رابوردوو بیەوێ ئەنجامی خراپی رووداوە خوێناوییەکانی ساڵی (١٨٩٦) و ئەو گرژییەی لە نێوانی کۆڵهەڵگرە کورد و ئەرمەنییەکاندا رووی دابوو، بە بیر کۆڵهەڵگرە کوردەکان بهێنێتەوە، سەعید نوورسی ئەوە رادەگەیەنێ کە باوکی خۆیشی کۆڵهەڵگربووە[٢٤]. وا دەردەکەوێ چینی رۆشنبیری کورد لە ئەستەمبووڵ پشتگیرییان لەم کردەوەیەی کۆڵهەڵگرانیان کردبێ. هەواڵێك کە لە ژمارە دووی رۆژنامەی (تەعاون و تەرەققی)ی کورددا کە ساڵی (١٩٠٨) لە ئەستەمبووڵ دەرچووە، پشتگیریی راستیی ئەم بۆچوونە دەکا: ((بۆ رێزنان لەو دڵسۆزییەی کۆڵهەڵگرانمان نواندوویانە کە گەورەترین خزمەتیان بەو جەنگە کرد کە دژی شتومەکی نەمسایی بەرپا بوو. بەو (١٠٥٩) قرووشەی لە لایەن هەندێك لەو ئازادیخوازانەی لە ناوچەی دۆڵمەباخچەدا دانیشتوون کۆکراوەتەوە، کاتژمێرێکیان کڕیوەو بە دیاری دراوەتە عەلی ئاغای (ئۆنباشی)ی[٩٥] کۆڵهەڵگرانی گومرگ))[٢٥].

رۆشنبیرانی کورد و کۆڵهەڵگرەکان

لە سەرەتای سەدەی بیستدا رۆشنبیرو نیشتمانپەروەرە کوردە رێکخراوەکانی ئەستەمبووڵ، با درەنگیش بێ، بە زمان هێنانەوەی ئەو بارودۆخە سەختەی کۆڵهەڵگرە کوردەکانی تێدا دەژیان و ناڕازامییان بەرامبەر چەوساندنەوەی گراندا، دەبنە هاوسۆزیان. ساڵی (١٩١٨) دامەزرانی رێکخراوی وەکو کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان و کۆمەڵەی بنەماڵەی بەدرخانی و کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی زانست و بڵاوکراوەی کوردی، بە گشتی لەم بارەیەوە هەندێك چالاکییان نواندووە.

لە گۆڤاری (ژین)ی ئۆرگانی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستانی نیمچە فەرمی، کە ساڵی (١٩١٨) لە ئەستەمبووڵ دامەزراوە، لەم بارەیەوە هەندێك نووسینی بڵاوکردووەتەوە. لە ژمارە (٢٤)ی گۆڤارەکەدا نووسینێك کە ناوی نووسەری لەسەر نییە، بە ناوونیشانی-سنوور بەزانین-ەوە

24- Bedizzaman Said Nursi, Divan-ı Harbi Örfi, s.18.

[٩٥] ئۆنباشی: سەرکردە، لە بنەڕەتدا پلەیەکی سەربازییە واتای سەرکردەی دە سەرباز دەگەیەنێ .. (وەرگێڕ).

25- Kürt Teavün ve Terakki Gazetesi, Kürdçe-Türkçe Dergi 1908-1909. Arap Harflerinden Latin harflerine çeviren: Mehmed Emin Bozarslan, Uppsala, 1998.

بڵاوکراوەتەوە. لەم نووسینەدا بارودۆخی ئەو کۆڵهەڵگرانە کراوەتە بابەت کە لە بەندەری سرکەجی-دا کاریان کردووەو دژ بەو هێزانە وەستاون کە دەیانچەوسێنێتەوەو سەرکوتیان دەکا:

((... لە ساڵانێکەوە کۆلۆن (کەمینە)یەکی کورد لە ئەستەمبوڵ پێکهاتووەو ئەمڕۆ بوونیان هەیە. ئەم کۆمەڵە کەمینەیەی کەوا بە کۆڵهەڵگر ناو دەبرێن، ژمارەیەکی زۆر گەورەی کرێکارانی کورد پێك دەهێنن. ئەم پیاوە بەستەزمانانە، لە جێی جیاجیای کوردستانەوە، بۆ پەیداکردنی بژێویی خۆیان و خێزانیان هاتوون، ئەم بەستەزمانانە لێرە بە شێوەیەکی زۆر بە نامووس و بە ئارەقەی نێوچەوان، کە لە بەیانییەوە تا ئێوارە ماندوو و شەکەت دەبن و دادەهێزرێن. وەك لە هەموو وڵاتێکدا نموونەیان هەیە، ئەمانیش لۆنجێکی لە لایەن حکوومەتەوە دان پێدانراویان هەبووە. ئەو بابەتانەی پەیوەندییان بە خۆیانەوە هەبوو، بە هۆی کۆششی تایبەتیانەوە، ناکۆکیی نێوانیان و کارەکانی دیکەیان لیژنەی ئەم لۆنجەیە چارەسەری دەکردو کۆتایی پێ دەهێنا. حکوومەتیش بە ڕێگەی شارەوانییەوە ئەم ڕێکخراوەو بزووتنەوەی کرێکاران کۆنترۆڵ دەکا. کەواتە ئەو کارانەی پەیوەندییان بە کرێکارانەوە هەیە، چاك و خراپ بە هەر شێوەیەك بێ بابێ، ڕێکخراوێك بە بەرپرسێکی ڕەسمییەوە بەستراوە. دەستدرێژیی دەرەکیی کەسێك یان هێزێك بۆ سەر ئەمە، لەگەڵ چەمکی سنووری خۆ نەزانی و خۆ نەناسینەوەشدا تا سنوورێك کە نەکرێ روونبکرێتەوە دزێو و هەڵسوکەوتێکی ڕەش ڕەشە))[٢٦].

لە نووسینەکەدا باس لەوە کراوە کە ڕەفیع جەواد بەگی سەرنووسەری ڕۆژنامەی (عەلەمدار) و ئەحمەد قەدری ئەفەندیی بەڕێوەبەری کاروباری نووسینی ڕۆژنامەکە، سەریان لە کۆڵهەڵگرە کوردەکانی سرکەجی داوە. هەروەها باس لەو فشارە کراوە لە ئارەزووی بە هەڵبژاردنی کەسێکیان بۆ سەرۆکایەتیی لۆنجەکە خستوویانەتە سەر کۆڵهەڵگران. لە ژمارەی (٢٥)ی گۆڤارەکەدا ئەمجارەیان نووسینێکی دیکە بە ناوونیشانی (کرێکارانی کورد لە ئەستەمبوڵ) بڵاوکراوەتەوە. سەرنج بۆ مەرجە قورسەکانی ژیانی کرێکارە کوردەکان ڕاکێشراوەو پێویستیی یارمەتیدانی ئەم مرۆڤانە لە لایەن کوردەکانەوە پێشنیار کراوە: ((بە کورتی، دەمانەوێ بڵێین، با ئێمە لەگەڵ کرێکارانی کورد خەریك بین بۆ ئەوەی بێگانان پەنجەی تێوەرنەدەن)). دواتر ئەم کرێکارانە هەر لەم نووسینەدا بە ((لە داهاتوودا تۆرێکی باشی کوردستان)) دادەنرێن[٢٧].

26- Görev Sınırları-Haddı Aşma, Jîn, no 24, 1919.

27- İstanbul'da kürd İşçileri, Jîn, no 25, 1919.

له کۆبوونەوەی شەشەمی کۆمەڵەی بنەماڵەی بەدرخانییان کە ساڵی (۱۹۲۰) دامەزراوە، باس لە ناهەقییەك کراوە کە کۆڵهەڵگرە کوردەکان تووشی هاتوون و لەم بارەیەوە بەرگریی پێویست بەرچاوخراوە. چوارەم بڕیاریان پەیوەندیی بەم بابەتەوە هەیە ((لەبەر ئەوەی لە لایەن کۆڵهەڵگرانی بەندەری حەسر (Hasır) بەشی ساڵح رەییس نەدراوە ئەم بەش وەرگرتنە دژ بە یاسایە، دوای ئەوەی باس لەو سەردانە کرا کە لە بابەت ئەو فشارەوە کراوە کە فەرمانبەری ناوەندی (ئەمینونێنو) و یاریدەدەری کۆمیسێری تەختە قەڵا خستوویانەتە سەر ئەوانە (کۆڵهەڵگرەکان!)، بڕیاری ئەوە دراوە، بەڕێزان عەبدوڕڕەحمان و جەلادەت عالی سەر لە بەڕێوەبەرایەتیی پۆلیس بدەن و ڕێ لەو دەست تێوەردانە نایاساییەی ئەو فەرمانبەرە ناوبراوانە بگیرێ))[۲۸]. لێرەدا جەلادەت عالی بەگی باسکراو ئەو جەلادەت بەدرخانەیە کە دواتر بەو لێکۆڵینەوانەیەوە ناسراوە کە لە بارەی زمانی کوردییەوە ئەنجامی داون. لە ماددەیەکدا کە لە پرۆگرامی کاری کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی زانستی و بڵاوکراوەی کوردی، کە لە ئەستەمبووڵ دامەزراوە، باس لەوە کراوە کە پێویستە لە نێو کرێکارانی کورددا هەندێك کۆمەڵەی هاوکاری دامەزرێ[۲۹].

کۆڵهەڵگرە کوردەکان و بیری نەتەوەیی

نەتەوەویستە کوردەکانی ئەستەمبووڵ و ڕۆشنبیرانیان درەنگیش بێ، تێدەگەن کە ئەو گرووپە کوردە کارگەرانەی لە ئەستەمبووڵ خەریکی کارکردن بوون و کۆڵهەڵگرەکانیان هێزێکی بە بایەخن. ئەو کۆڵهەڵگرانەی هەمیشە بە سووك دانراون و تووشی هەموو جۆرە ناهەقییەك هاتوون، پارچەیەکی کۆمەڵگای کوردن و پێویستیی خۆکردنە خاوەنی کێشەکانیان زۆر درەنگ پێ زانراوە. قازانجی هێنانە ریزی نەتەوەیی ئەمانە، قەوارەی جددی پەیداکردنی گیروگرفتەکەو لە دەمێکدا کە دەگاتە خاڵی تەقینەوە. واتە ساڵی (۱۹۰۸) دوای مەشرووتییەتی دووەم دەست بە تێگەیشتنی دەکرێ. چوونە ناو کارگەرە کوردەکانەوە و لە نێو ئەواندا پروپاگاندە کردن و بە تایبەتی لەناو قوتابییە کوردەکان و کۆڵهەڵگراندا، دیدی

28- Malminanij, Cızira Botanlı Bedirhaniler ve Bedirhani Ailesi Derneği'nin Aile Tutanakları, s.27.
29- Kürd Tamim-İ Maarif Cemiyeti Bildirisi, Jîn, no 10.

دامەزراندنی پەیوەندیی چڕتر، بەرەبەرە گرنگی پەیدادەکا. لەم دەمانەدا پێکهاتنی یەکەم بە یەکگەیشتنەکانیان دەبینین[30].

سەیید عەبدولقادر کە پەیوەندیی نێوان کۆلهەلگرە کوردەکانی لە ئەستەمبووڵ و ئەو بیرە نەتەوەییە کوردەی لێرەدا پەرەی سەندبوو و بزووتنەوەی رۆشنبیریی دابین کردبوو. ساڵی (١٩٠٨) کە لە تاراوگەوە گەڕاوەتەوە ئەستەمبووڵ، کۆلهەلگرەکان لە مانگی رەمەزاندا خۆپێشاندانێکی خۆشەویستییان بۆ رێکخستووە[31]. سەیید عەبدولقادر لە لایەن کۆلهەلگرە کوردەکانەوە خۆشەویست بووەو وەکو پیاوێکی حسێب بۆ کراو لە سەرچاوەکاندا باسی کراوە، قەدری جەمیل پاشاو نووری دەرسیمی کە شایەتحاڵی سەردەمەکەن، لەم بارەیەوە هەندێك روونکردنەوەیان خستووەتە روو، سەیید عەبدولقادر کەسایەتییەکە، نەك هەر لە لایەن کۆلهەلگرانەوە، بەڵکو هەر هەموو ئەو کوردانەی لە ئەستەمبووڵ بوونە، خۆشەویست بووە: ((سەیید عبدولقادر ئەفەندی نوێنەری کۆمەڵانی کوردی ئەستەمبووڵ و کەسایەتییەکی سیمبۆلئامێز بووە. هەموو کار و ناخۆشییەکانی کرێکارانی کورد بە هاتنەکایەی کەسایەتیی ئەوەوە چارەسەر دەبوو. ئەو یارمەتییانەی کرێکارانی کورد دەیانبەخشییە کۆمەڵەی هێڤیی قوتابییانی کورد لە ئەستەمبووڵ بە میانبینیی ئەوەوە دەبوو))[32].

پەیوەندیی پێشەوایانی وەك سەیید عەبدولقادر و سەعید نوورسی بە کۆلهەلگرانەوە، لە پلەی بەراییدا لە داب و نەریتی ئەو رێز و خۆشەویستییەوە بناغەی دارێشتبوو کە لە نێو ((کاکی گەورە)) و ((براکانی دیکەدا)) هەیە. پەیوەندییەکان لە چەمکی رێکخستنە هاوچەرخەکانەوە دوور بوو. یەکەم کۆششی دڵسۆزانە لە بارەی هێنانەوەی کۆلهەلگران بۆ ریزی بزووتنەوەی نەتەوەیی بە دامەزرانی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان لە ساڵی (١٩١٨)دا پەرەدەستێنێ. سەیید عبدولقادر دەکرێتە سەرۆکی کۆمەڵە. لەم دەورە تازەیەدا، پەیوەندییەکان لە نێوانی ((کاکی گەورە)) و ((براکانی دیکە))دا وردە وردە واز لێ دەهێنرێ. لە جیاتی ئەمە، ژیانی کۆمەڵپەروەرانە و مۆدێرن دەست بە فەرمانڕەوایەتی دەکا. بەشێکی زۆری ئەو داهاتە ماددیەی

30- Nuri Dersimi, Hatıratım, ankara, 1992, s.42.
31- İsmail Göldaş, Kürdistan Teali Cemiyeti, İstanbul, 1991, s.18.
32- Kadri Cemil Paşa, Doza Kürdistan (Kürdistan Davası), Ankara, 1991, s.97.

لە ڕێی سەییید عبدولقادرەوە لە کارگە و کۆڵهەڵگرە کوردەکان دابین دەکرا، بۆ خەرجیی ڕێکخراو تەرخان دەکرا[٣٣].

کۆڵهەڵگرە کوردەکان کە ساڵانی کۆن تەنیا بەوە قایل دەبوون کۆشش لە پێناوی ژیانێکی سادەدا بکەن. لەم سەردەمەی ئەمڕۆماندا، دەستا پەیوەندیی لەگەڵ خەباتی ئەتنیکیی گەلی خۆی و نەتەوەیدا دەست پێ دەکا. دەتوانین هەست بە نزیکیی ڕەشید ئاغای سەرۆکی کرێکارانی کورد لە ناوچەی (ئاسلێن هنس) لە بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد لە چوارچێوەیەکی وەهادا هەڵبسەنگێنین. لە دۆزی شێخ سەعیدی سەرکردەی ئەو شۆڕشەی کوردە کە ساڵی (١٩٢٥) بەرپا بوو، عەلی ڕەزا ئەفەندیی کورد، لەو سەردەمەدا لە ئەستەمبووڵ کە سەری لە هەندێك کەس داوە، دەڵێ: لە ساڵی ڕەشید ئاغای سەرۆکی کرێکاراندا ماونەتەوە کە لە ئەستەمبووڵ دەژیا[٣٤]. سەرچاوەی ئەوتۆش هەمن دەڵێن: ڕەشید ئاغا، یەك لە ئەندامە چالاکەکانی کۆمەڵەی تەعالیی کوردستان بووە[٣٥].

سەییید عەبدولقادر کە ساڵی (١٩٢٥) لە ئەستەمبووڵ گیراوەو براوەتە دیاربەکر و لەوێ لە سێدارە دراوە، بەلای کۆڵهەڵگرە کوردەکانەوە لە دەستدانێکی گەورە بووە. ئەکرەم بەگی بەڕێوەبەری ئاسایشی ئەستەمبووڵ کە سەییید عەبدولقادری دەستگیر کردووە، دواتر هەوڵی بێدەنگ کردنی کۆڵهەڵگرە کوردەکان دەدا. ((ئەکرەم بەگ خۆی ئامادە کرد بۆ بەرەنگاربوونەوەی یاخیبوونێکی کورد لە ئەستەمبووڵ کە دوور نەبوو ڕووی بدایە. ژمارەی کورد لە ئەستەمبووڵ نزیکەی دە هەزار بوو و ئەمانە بە گشتی ئەو کۆڵهەڵگرانەی دەوروبەری (تونقەپانی) بوون. کۆڵهەڵگرەکان ماوەیەك خرۆشا بوون، تارادەیەك خستنە ناو دەریای فەرمانبەرێکی پۆلیس سنووریان بەزاندبوو. ئەکرەم بەگ هێنانە ژێر باری ئەوانەشی پشتگوێ نەخستبوو))[٣٦]. لەو ماوەیەدا دەنگۆی خۆ ئامادەکردنی ((کوردە چەکدارەکانی ئەستەمبووڵ)) بۆ یاخیبوون لە ئارادابووە و هەواڵەکان لەم بارەیەوە دەگەنە بەڕێوەبەرێتیی ئاسایشی ئەستەمبووڵ.

33- Kadri Cemil Paşa, Doza Kürdistan, s.42.
34- Uğur Mumcu, Kürt-İslam Ayaklanması, Ankara, 1991, s.18.
35- Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler 11, s.186.
36- Metin Toker, Şeyh Said ve İsyanı, s.59.

کۆڵهەڵگرە کوردەکان کە خەم و باری جیهانیان لەسەر شان دەگرت، دوای ئەوەی ریزە رووداوێکیان بەسەردا رەت بوو، زارۆ ئاغای رابەری ئەفسانەئامێزی خۆیان دەخوڵقێنن. کاریزماترین کەسایەتیی کۆمەڵی کۆڵهەڵگرە کوردەکانی ئەستەمبووڵ، بێگومان ئەوەی ساڵانێکی درێژ ئەوەی رابەرایەتیی کۆڵهەڵگرە کوردەکانی کردووە، زارۆ ئاغا، کە لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەهەمدا لە دایك بووەو یەکێکە لەو یەکەمین کۆڵهەڵگرە کوردانەی هاتوونەتە ئەستەمبووڵ. ناوبانگی لەو سەرچاوەیەوە ناوی خواردووەتەوە کە لە سەردەمی خۆیدا بە تەمەنترین مرۆڤێکی دنیا بووە. چاپەمەنیی جیهان زارۆ ئاغا بە (مەتۆساڵەم-مەتهوساڵەم)ی مۆدێرنی سەردەمیان داناوە. هەندێك سەرچاوە ساڵی لە دایك بوونی زارۆ ئاغا بە (١٧٧٧) و هەندێکی دیکەیان بە (١٧٧٤) داناوە. بە پێی ئەم ژمارانە دەتوانین بڵێین زارۆ ئاغا (١٥٧) یان (١٦٠) ساڵ ژیاوە. لەم ساڵانەی دواییدا لەو نووسینانەدا کە لە هەندێك گۆڤاری ئەمریکا[٣٧] و ئەستەمبووڵ[٣٨] و ستۆکهۆڵمدا[٣٩] دەرچووە، باسی زارۆ ئاغایان کردووەتەوە کە چیرۆکەکەی بابەتی لێکۆڵینەوەیەکی تێروتەسەلە.

سەرچاوە کۆنە کوردییەکان لەبەر هەر هۆیەکەوە بێ، زۆریان باس لە زارۆ ئاغا و چیرۆکی ژیانی نەکردووە. بەتایبەتی لە بڵاوکراوە وەرزانە کوردییەکانی ئەو ساڵانەدا، تەنانەت ناتوانین هەواڵی

37- Vera Beaudin Saeedpour, The Resurrection of zero Agah, Kurdish Times, vol.1, no 2, 1986, s.60-62.

نووسەر هەر لەو گۆڤارەدا هەندێك وێنەی سەرنجڕاکێشی زارۆ ئاغا بڵاودەکاتەوە کە لە ئەرشیفێکی کۆندا دۆزیبوونییەوە. لە وێنەیەکدا زارۆ ئاغا گیتارێکی بە دەستەوەیەو لە کۆنسێرتێکدایە، لە وێنەیەکی دیکەدا لە نیویۆرك لەگەڵ کیژێکی لاودایە، لەو وێنەیەشدا کە لەسەر بەرگدایە، زارۆ ئاغا بە جلی کوردییەوە پۆزی لێ داوە، ئەم وێنەیە بە رێتێچوونێکی گەورەوە لە ساڵانێکی زووتردا گیراوە.

38- Anthony Bryer, Zaro Aga (1774-1934): The Stories of a legend-Last of the Lions, Cornucopia 7/11, 1994-1995.

لە شوێنێکی ئەم نووسینەدا، زارۆ ئاغا لەگەڵ تیپێکی ئارکیۆلۆژیی ئینگلیز دایە کە سەریان لە زارۆ ئاغا داوە، وێنەکە ساڵی (١٩٢٨) گیراوە.

39- Rohat Alakom, Ev Dinya ji Zaro Axa re ji Nemaye, Armanc, no 133, 1992.

مردنی زارۆ ئاغاشیان تێدا ببینین. زارۆ ئاغا کە لە نێوانی سالآنی (١٧٧٤-١٩٣٤)دا نزیکەی (١٦٠) ساڵ ژیاوەو بە تەمەنترین مرۆڤی جیهان ناسراوە. زارۆ ئاغا کە لە شاری بتلیسی کوردستاندا هاتووەتە جیهان، بەرەو کۆتایی سەدەی هەژدەم دەچێتە ئەستەمبوڵ، لەوێ وەکو کرێکارێك لە بنیادنانی قشڵەی سەلیمییە و مزگەوتەکانی ئۆرتە کوێی و تۆپخانەدا کار دەکا. ساڵی (١٨٢٦) لە دەمەدەمی لە ناوبردنی (وەجاخی یەنیچەری) کە زارۆ ئاغا (٥٠) پەنجا ساڵان بووە، ساڵانێکی دوورو درێژ لە ئەستەمبوڵ سەرکاری کۆمەڵی کۆڵهەڵگرە کوردەکان بووە: ((کە جێی شیاوی خۆی هات، نامانەوێ کوردەکانی ئەستەمبوڵیش لە بیر بکەین کە کارە گرانەکانی گومرگی ئەم شارە گەورەیەیان کوت و مت بە تەواوی بە دەستەوە گرتووە کە سەرۆکەکەیان، زارۆ ئاغای بە ناوبانگی بە تەمەنترین پیاوی جیهانە. (١٥٢) ساڵی تەمەنە و کاتێك ئەم لاپەڕانە دەنووسم هێشتا لە ژیاندایە))[٤٠]. زارۆ ئاغا کە دواتر لە ئەنجومەنی شاردا ئەرکی سەرۆکی خزمەتگوزارانی بەڕێوەدەبرد، ڕۆژانی دوایی لە ئەستەمبوڵ بەسەربردو ساڵی (١٩٣٤) هەر لەوێ دەمرێ. زارۆ ئاغا نزیکەی سەد ساڵی تەواو وەك کۆڵهەڵگرێك لە ئەستەمبوڵ کار دەکا، مەجید ئەفەندیی زاوای لە بارەی ژیانی زارۆ ئاغاوە هەندێك ڕوونکردنەوە ئەنجام دەدا، لە ڕۆژنامەی جومهووریەت-ی (١٩٣٤/٧/١)دا بڵاوکراوەتەوە.

((زارۆ ئاغا لە (١١٩١)ی کۆچی*))دا لە گوندی مەرمەنت-ی سەر بە ویلایەتی بتلیسدا لە دایك بووە. تا هەژدە ساڵان لە گوندەکەیدا ژیاوەو دواتر هاتووەتە ئەستەمبوڵ. زارۆ ئاغا لە بیناکردنی قشڵەی سەلیمییە و مزگەوتەکانی ئۆرتە کوێی و تۆپخانەدا کاری کردووە، گەڕاوەتەوە شارەکەی لەوێ ژنی هێناوە، بۆ دەستخستنی پارەی زۆر دیسانەوە هاتووەتەوە ئەستەمبوڵ لەبەر ئەوەی شۆخ و ئەندام درشت و بە هێز و توانا بووە، سەرنجی (سەرا)ی ڕاکێشاوە، سەربازیی لە سەرادا کردووە.

40- Mesud Fani, Kürtler ve Sosyal Gelişimleri, Ankara, 1993, s.11.

مەسعوود فانی دەڵێ: زارۆ ئاغا لە لایەن کۆمەڵەیەکی دژ بە خواردنەوەوە بانگهێشتی ئەمەریکا کراوە.

* دەکاتە ساڵی ١٧٧٧ی زایین (وەرگێڕ)

بەڵام لە جەنگی رووسیدا گەڕاوەتەوە شارەکەی، لەگەڵ کەسانی عەشیرەتی خۆی و شەریف میرزا پێکەوە بەشداریی لە جەنگ کردووە. لە لاقییەوە زامدار بووە، گەڕاوەتەوە ئەستەمبووڵ، لە تەرسانەدا (کارگەی دروستکردنی کەشتی) کرێکاریی کردووە، چەند جارێك هاتوچۆی شاری خۆی کردووە، لە هەموو چوونەوەیەکیدا ژنێکی دیکەی هێناوە. بەمجۆرە داواکاری زارۆ، کە حەوت جار لە شارەکەیدا ژنی هێناوە، لە گومرگەکاندا کۆڵهەڵگری بووە. زارۆ لەم کارەدا زوو خۆی نواندووە، بووەتە کەهیە (کوێخا)ی هەموو کۆڵهەڵگران. زارۆ ئاغا کە لە هەموو بەندەرەکان بەشی وەردەگرت، سەرەڕای زۆر گەورەیی تەمەنی، هەموو کەسێکی دەترساند، ئەوەی بەرەنگاری دەبوو بە مشتەکۆڵە لێی دەدا. زارۆ (١٣) سیانزە جاران ژنی هاوردووە، سیانزدە منداڵی بووە کە پێنجیان کچ بووەو (٢٩) بیست نۆ نەوەی بووە. لە منداڵەکانی تەنیا دوا کچ، گویللو خانم شەست ساڵانە و هێشتا لە ژیاندایە، زارۆ لە کاری کوێخایەتیدا پتر لە بیست ساڵ ماوەتەوە، کە وای لێ هاتووە نەتوانێ هیچ کارێك بکا، کۆڵهەڵگرەکان لە یارمەتیدانیدا بەردەوام بوون. چونکە لە چاوی ئەواندا شوێنێکی پیرۆزی بووە. پیرێتیی زارۆ بەر لە دە ساڵ سەرنجی شارەوانیشی راکێشاوە، لە سەردەمی سەرۆکایەتیی شارەوانیی ئەمین بەگی ئۆپێراتۆر (ئەشتەرگەر)دا ناونیشانی سەرۆکی خزمەتگوزارانی شارەوانیی دراوەتێ. مووچەی (٥٠) پەنجا لیرەی بۆ بڕاوەتەوە، ئەم بارودۆخەی تا مردنی درێژەی بووە)).

هەواڵی مردنی زارۆ ئاغا کە لە (١٩٣٤/٦/٢٩)دا بووە، مێدیای هەموو جیهانی وروژاندووە، ئەو ئەخۆشخانەیەی تێیدا نووستووە پڕ دەبێ لە رۆژنامەنووس. دواتر رۆژنامەکانی هەر هەموو جیهان لە نزیك کۆتایی مانگی حوزەیران. رۆژی (١٩٣٤/٦/٣٠) ئەم هەواڵە بە خوێنەرانیان رادەگەیەنن: ((بە تەمەنترین پیاوی جیهان مرد)). بۆ لە نزیکترەوە ناسینی زارۆ ئاغا، دەبێ بە زمانی ژمارە قسە بکرێ. زارۆ ئاغا سەدەو نیوێك ژیاوەو بەشداریی لە شەش جەنگی گرنگدا کردووە. لەو سەروبەندەی تێیدا ژیاوە، نزیکەی دە سوڵتان لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا فەرمانڕەوایی کردووە. زارۆ ئاغا بە پێی هەندێك سەرچاوە (١٠) دە جار و بەلای هەندێك سەرچاوەی دیکەشدا (٢٩) جاران ژنی هێناوە. جگە لەم ژمارانە لە بارەی زارۆ ئاغاوە گەلێك ژمارەی شیکاریی دیکە پەیدا دەبن. بە پێی ژمارەی یەکێك لەوانەی حەزیان لە ژمارەیە، زارۆ ئاغا رێك (١٨٨٤) مانگ، (٥٨٣٠٥) رۆژ ژیاوە. ئەگەر ئەو قسانەی لە بارەی زارۆ ئاغاوە هەن و ئەفسانەکانیشیان تێکەڵ بکەین دەتوانین لیستی ئەم ژمارانە درێژتر بکەین. بۆ نموونە

وەك ئەوەی گوایە سێ گورچیلەی بووە[٤١]. زارۆ کە رۆژانی لاوێتیی بە بیردا دەهاتەوە کە لە بیری نەدەچوونەوە.. واتە سالآنی لاوێتیی کە لە تەمەنی (٩٠) نەوەد سالیدا بووە.

بە پیرترین مرۆڤی جیهان دانانی زارۆ ئاغا لە بەرژەوەندیی هەندێك كۆمپانیا و ناوەندی سوودمەندی دیکە بوو، بۆیە ئاسانکاری بۆ زارۆ ئاغا دەکرێ کە بە ولآتە جودا جوداکانی جیهاندا بگەرێ. زارۆ ئاغا کە گەشتەکانی هەندەرانی بە رابواردنێکی لە تام بەدەر و رەنگین بەسەرچووە، سالی (١٩٢٥)، ئیتالیا و (١٩٣٠) ئەمریکا و (١٩٣١) ئینگلتەرە گەڕاوە، هەر گەشتێکی لەم گەشتانە دەبێتە رووداوێکی ئەوتۆ کە میدیاکان ماوەیەکی چاك دەیکەنە تەوەری سەر باسەکانیان. بابەتی ئەو گەشتەی سالی (١٩٣٠)ی بۆ ئەمریکا بە شێوەیەکی زۆر رەنگین بەسەر دەچێ، زارۆ ئاغا (١٨ی تەمووزی ١٩٣٠) چووەتە ئەمریکا، نۆ مانگی لێ ماوەتەوەو گەلێك کەسایەتیی بە بایەخ و نوێنەرانی دامەزراوان دەبینێ[٤٢]. زارۆ ئاغا بەسەر یۆناندا چووەتە ئەمریکا، بەجۆرە سەرنجی میدیاکانی یۆنانی راکێشاوە. لە گۆڤارێکی ئەو سالآنەی سوێددا وێنەیەکی زارۆ ئاغا بەرچاو دەکەوێ، لە سەربانی کابینەکانی کەشتییەکی ئەلمانی بە ناوی برەمەن (Bremen) بووە، لەسەر کورسییەکدا پێزی لێ داوە. هەر ئەو گۆڤارە سوێدییە وێنەیەکی فۆتۆگرافیی زارۆ ئاغا لەگەل فۆتۆگرافی (لارس نۆلۆفسۆن)ی بەتەمەنترین مرۆڤی ولآتی خۆیان پێکەوە بلآوکردووەتەوەو هەوالەکەی بە ناوونیشانی (بەتەمەنترین دوو کەسی جیهانی و سوێدی) پەخش کردووە. نەك تەنیا لە نموونەی سوێدیدا، لە رۆژنامە و گۆڤارەکانی ولآتانی دیکەشدا باس باسی زارۆ ئاغا بووە، چاپەمەنیی هەر ولآتە و لەم هەلەدا بەسالداچووانی خۆیان، یان بۆ ناساندنەوەی Metusalem ی خۆیان هەلیان قۆستووەتەوە.

41- M. Salahattin, Zaro'ya da Kalmayan Dūnya, Milliyet 1.7.1934.
42- 156 Year old Turk comes to visit Us, New York Times 19.7.1930.

(لەگەل ئەوەشدا کە زارۆ ئاغا بە خۆی کوردە، لە رۆژنامەکانی ئەو سالآنەدا بەگشتی هەموویان بە (تورك) یان ناساندووە. زارۆ ئاغا کە بە کوردی قسەی دەکرد، لەم گەشتەی ئەمەریکایدا بە هۆی عاسم ریدوان و ئەحمەد مووسای دوو وەرگێڕەوە کە یاوەرییان کردووە، وەلآمی پرسیارەکانی چاپەمەنی و ناوەندە جیاجیاکانی دەدایەوە).

یەك لەو بابەتانەی میدیاكانی جیهانی پتر وروژاندووە، ژیانی هاوسەرێتیی زارۆ ئاغا و شێوەی ڕوانینی بەرامبەر ئافرەتان بووە، كە چاوی بە ئەتاتورك كەوتووە، پێی گوتووە كاری چاكت كردووە، بەڵام ڕەخنەی ئەوەی لێ گرتووە كە ئازادیی زۆری بە ئافرەتان داوە. لە ژمارەی ڕۆژی (١٩٣٤/٦/٣٠)ی ڕۆژنامەی میللییەتدا نووسینێك (٢٩) بیست و نۆ جار ژنهێنانی زارۆ ئاغای دەرخستووە، هەر لەو هەواڵەدا ((لە وەڵامی ئەوانەی لێیان پرسیوە، بۆچی ئەو هەموو ژنە زۆرەی هێناوە، دەڵێ: چی بكەم، ئەو ژنانەی هێناومن زوو پیر دەبن و دەمرن، بەرگە ناگرن)). لە ژمارەی ڕۆژی (١٩٣٠/٨/١٣)ی ڕۆژنامەی كات (وقت - Vakit)دا وێنەیەكی سەرنجڕاكێش بڵاوكراوەتەوە. نۆ كچی ئەمریكی دەوروبەری زارۆ ئاغایان گرتووە، بە شێوەیەكی زەوقدار دەبینرێ. دووانیان لە باوەشی زارۆ ئاغا دانیشتوون، كوڵمی پیرەمێرد ڕادەمووسن، ئەو جۆرە فۆتۆگرافانە یادگارییانەی لەگەڵ زارۆ ئاغا كێشراون. بەتایبەتی هی ساڵی (١٩٣٠)ی زارۆ ئاغا كە لە ماوەی گەشتی ئەمریكا، لە میدیاكانی جیهاندا جێی زۆری گرتووەتەوە.

مالیك ئەكسێل لەو كتێبەیدا كە بە ناوی (ناوەڕاستی ئەستەمبوڵ)ـەوەی نووسیوە، باسی ڕۆژانی ڕابوردوو دەكات و یادەوەرییەكی میهری خانم ناوی مامۆستای وێنەكێشی دەكا كە پەیوەندیی بە زارۆ ئاغاوە هەیە. زارۆ ئاغا بانگكراوەتە قوتابخانەی سەنایعی نەفیسە (هونەرە جوانەكان)ی گەدك پاشا، لێرە وەكو مۆدێلێك كاری كردووە. بەڵام زارۆ ئاغا دوای سێ ڕۆژ بزر بووە، جارێكی دیكە بەشداریی لەو كارانەدا نەكردووە. هۆیەكەشی بەمجۆرە باس كراوە: ((دەمەتەقێ بەردەوامە، میهری خانم بەڕاستی دەیویست مۆدێلی پیاو بهێنێتە قوتابخانە، چونكە بە مۆدێلێكی بێ گیانی وەك بۆرەك، وێنەی ڕەنگاو ڕەنگ ناكێشرێ. ئەمەیان بە وەزارەتی مەعاریف (پەروەردە) ڕاگەیاند، پیاو دەیتوانی بە جلوبەرگەوە بێت. تەنیا بەو مەرجە ڕێ دەدرا، لە كەسانی سەقەت و ئەوانە بن كە سەرنج! ڕاناكێشن. لە جێی مۆدێلی سەقەت و ناشرین، پیرەمێرد پەسەند كرا. زارۆ ئاغا كە تەمەنی سەد ساڵی ڕەت كردبوو، لە قاوەخانەكانی قوتابخانەدا دادەنیشت، هێنرایە قوتابخانە. قوتابییە كچەكان بەبێ سەرپۆش دەچوونە بەردەمی ئەم مۆدێلە پیاوە ڕاستەقینەیە، سەرباری ئەوەش بۆ دڵنیاكردنی ئەو، قاوەو چایان پێ دەبەخشی.

زارۆ ئاغا، دوای سێ ڕۆژان گوم بوو، جارێکی که سەری له قوتابخانه نەدابوو، مەگەر چی هۆی ئەهاتنەوەی ئەوەیە کە دەڵێ: ((-کچەکان هەموو تەماشام دەکەن، چاوم لێ لا نادەن، سەرباری ئەوەش دارجگەرەیەك (قەڵەمی ڕەش) بە دەستەوە دەگرن، بۆمی درێژ دەکەن.

- هەروەها بە ئەنقەست چاوم لێ دادەگرن، دوایش دەست بەسەرو روومەتمدا دەهێنن. پێم دەڵێن سەیری ئێرە بکە، سەیری ئەولا بکە، نازانم سەیری کامیان بکەم، هەموویان وەك (حۆری)ن، یەکتروانیش بن هەر قەیدی نییە. ئێ من ئەم هەموو کیژە چ لێ بکەم، بە خودای ئیدی نایەم.

بەر لەوەی ماوەیەکی زۆر بەسەردا بچێ، ئەمەریکاییەك زارۆ ئاغا بەوەی بە تەمەنترین پیاوی جیهانە، دەباتە ئەمریکا، لەوێ کە شانی، جگە لە کۆیانەکەی چیی دیی نەدیوە، سۆکنی پێ لەبەر دەکەن. زارۆ ئاغا لە تەمەنی (١٥٥) ساڵیدا هەر دەڵێی تازە زاوایە. لە راستیدا ئەوە، ئەم جۆرە جلوبەرگەی پێ خۆش نەبووە. لەوانەشە ئەو بە دوای ئەو کراسەیدا دەگەڕێ کە لە (تۆپخانە)دا بەردی پێ دەگواستەوە بۆ مزگەوتی (نوستەرییە)، بەڵام تازە بەم کارەوە گلاوە.

ئێستاکە ئەو هۆیانەی ناچاریان کردووە لە قوتابخانەی (هونەرە جوانەکانی ئیتاس)ی گەدك پاشاوە هەڵبێ زۆر پترن. زارۆ ئاغا بۆ سەکۆی سەر گەورەترین ساختمانی نیویۆرك سەر دەخەن، لەوێ بۆ خۆشی و شادمانیی ئەمریکا دوعا بۆ زارۆ ئاغا دەکەن. زارۆ ئاغا وەك رۆبۆتێك نە پێدەکەنی، نەزیز دەبێ. جوانترین ئارتێستانی ئەمەریکا، هەندێکیان ملچەملچ گۆناکانی ماچ دەکەن، هەندێکیان لە باوەشیدا رۆدەنیشن، برێکیان لە باری لە ئامێزگرتنیدا فۆتۆگرافی لەگەڵدا دەگرن. ئەم هەواڵانە بە هەموو جیهاندا بڵاودەبێتەوەو لە رۆژنامەکانی ئەستەمبوڵدا دەردەچن، ئەو رێزلێنانەی زارۆ ئاغا بە درێژایی تەمەنی نەدیبوو لێرە دەیبینیێ))[43].

گەلێك ئۆرگانی چاپ، بەتایبەتی مێدیای تورك سەرەڕای بە رەسەن کورد بوونی زارۆ ئاغا، وەك تورکێك دەناسێنرێ، بەجۆرە لەم ساڵانەدا کەسایەتیی کوردیی زارۆ ئاغا بەردەوام دەشاررێتەوە. بەڵام کە دەچێتە بەردەمی چاپەمەنیی جیهانی، ئەو زارۆ ئاغایەی بە زەحمەت بە تورکی دەئاخڤێ، بە کوردی قسەکردن پەسەند دەکا و ئەم بارودۆخە لە چاوی مێدیای

43- Malik Aksel, İstanbul'un Ortası, Ankara, 1977, s.106-107.

جیهانییەوە هەڵنایێ. لە کۆتاییدا هەندێك ڕۆژنامە و گۆڤار ناچاری نووسینی بە کورد بوونی زارۆ ئاغا دەبن، دەتوانین بڕیاری ئەوە بدەین کە زارۆ ئاغای تەمەن زۆر بەرەو پێش چوو، زۆر ئاگای لەو ڕووداوانە نەبووە کە لە وڵاتی خۆیدا یان لە جیهاندا ڕوویانداوەو تەواو بووە، کەوا بێ توێژی جوداجودا زارۆ ئاغایان بە ئاراستەی ئامانجەکانی خۆیان بە میدیایان ناساندووە. بەپێی هەندێك سەرچاوە، زارۆ ئاغا کە دووجار چووەتە بەردەمی ئەتاتورك، ئەتاتورك هەر بە سوڵتان ناو دەبا.

لە بارەی (یاخیبوونی) شێخ سەعیدەوە کە ساڵی (١٩٢٥) بەرپا بووە. دوای هەندێك ڕوونکردنەوە کە لە ڕۆژنامەی جومهوورییەتدا بڵاوکراوەتەوە، ڕەخنە لەم یاخیبوونە دەگرێ: ((زارۆ ئاغای بە تەمەنترینی ئەو کوردانەی لە ئەستەمبوڵ دەژین، ڕەخنەی لە یاخی بوونەکە گرتووەو مەحکوومی کردووە، زارۆ ئاغا دەڵێ: من نە ئەو نەفرەت لێ کراوە دەناسم کە شێخ سەعیدی پێ دەڵێن و نە پیاوەکانی دەناسم، خودا بەڵایان لێ بدا!. لە لایەکی دیکەوە زارۆ ئاغا خواستی کە خودا دەوڵەتەکەمان و میللەتەکەمان و (غازی پاشا)[*10] مان لەناو نەبا))[44]. لە ژمارەی ڕۆژی (١٩٣٤/٧/١)ی ڕۆژنامەی میللییەتدا، محەمەد سەلاحەددین بە ناوونیشانی (دنیا بۆ زارۆش نەما) نووسینێکی سەرنجڕاکێش بڵاو دەکاتەوە، دیسانەوە لە ژمارەی ڕۆژی (١٩٣٤/٧/٢)ی ڕۆژنامەی میللەتدا وتارێکی دیکە بە شێوەی: ((دوای زارۆ ئاغا داخۆ پیرترین کەس پیاو یان ژن لە تورکیا کێ دەبێ؟)). دەنووسێ. لەم نووسینەیدا، ئەو نووسەرەی پێنج پرسیار بەرەو ڕووی خوێنەران دەکاتەوە، بە هۆی ئەم ئەنکێتە (لێکۆڵینەوە)یە هەوڵ دەدا بگاتە ئەنجامێك. محەمەد سەلاحەددینی وتارنووس بۆ دواجار بە شێوەی، ((با شەرمی نیشتمان بوونی بە تەمەنترین پیاو بە وڵاتانی دیکە نەفرێنین))[*11]. خوێنەران ئاگادار دەکاتەوە.

[*10] غازی پاشا: مەبەست مستەفا کەمال ئەتاتورکە (وەرگێڕ).

44- Faik Bulut, Türk Basınında Kürtler, İstanbul, 1992, s.80.

((ئەم پەیامەی زارۆ ئاغا لە ژمارەی (٢٨ی شوباتی ١٩٢٥)ی ڕۆژنامەی جومهوورییەتدا بڵاو کراوەتەوە)).

[*11] واتە: بانەیەڵین وڵاتی دیکە بە نیشتمانی بە تەمەنترین پیاو دابنرێ (وەرگێڕ).

زەحمەتی و نیگەرانیی کۆڵهەڵگرە کوردەکانی ئەستەمبووڵ دەچێتە ناو کرۆکی ئەدەبیاتی هاوچەرخی تورکیشەوە. بەتایبەتی لە هەندێك چیرۆکدا بەرەو رووی نموونەی جۆراو جۆری ئەو کۆڵهەڵگرە کوردانە دەبێتەوە کە دەچنە ئەستەمبووڵ. ئەگەر ئەم چیرۆکانە بکەینە سەرشار و بکەوینە رێ، بەلای کەمەوە هەندێك زانیاریی پڕ بایەخ لە بارەی ئەو کارەگرانانەوە کە کۆڵهەڵگرانی تێدابوون و مەرجەکانی ژیانەوە بە دەست دەخەین.

ئەو پەیوەندییانەی نێوانی کەمینە ئەتنیکییەکانی ئەستەمبووڵ، بەتایبەتی (ڕامۆ)ی چیرۆکی (ئەو کەرەی نێردرایە گوند)ی سەعید فایق کە ئەو کۆمەڵگەی (رۆم)ەی لە ئەستەمبووڵ دەژیا، لە چیرۆکەکانیدا خستوویەتە باری بیرێکی بە بایەخ. ئەو رامۆیە بەشداری هەموو چارەنووسێکی کۆڵهەڵگرە کوردەکانە. ((لە یەك لە گوندە نزیکەکانی سنووری ئێرانەوە هاتبوو، لەبەر ئەوەی دەیتوانی تەواوی دەردەکانی بە فەرهەنگێکی سەد وشەیی دەربڕێ، دەکرا بگوترێ دەردی نییە، لە کاتێکدا تاڵەموویەکی پرچی سپی نەبوو بوو، لە تەمەنی چل و حەوتساڵیدا بوو، سمێڵێکی باریك و رەش و درێژی هەبوو، هێندەی تاشە بەرد بەهێز بوو، کاتێك بارە هەرە قورسەکانی بەندەریان بە سەرشانییەوە بار دەکرد. هەستی بە شانازی نەکردایە، مرەی لێ دەهات. هەر هیچ نەبێ رووی گرژ دەکرد، یانیش لەناوچاوە منداڵانەکەیدا هاڵاوی تووڕەییەکی بەرفشار کەوتوو دەبریقایەوە. ئەم جۆرە شتانە نەدەبوو! بە باری رانینی ئەو مرۆڤانەوە پێدەکەنی کە ناچاری پاراستنی هێزی خۆیان بوون. نە بە سوپاسگۆ دادەنرا، نە بە لە خۆبایی. هیچ شتێك بە روویەوە دیار نەدەبوو. هەروەها نیهانپارێزیش بوو))[45]. رامۆ کە لە دەڤەری وانەوە هاتبوو و لە زمانی کوردی بەولاوە هی دیکەی نەدەزانی، لە ئەستەمبووڵ کێشەی تازەی بۆ دەخولقاند. بەلای نووسەرەوە ((فەرهەنگی)) رامۆ، تەنیا لە هەندێك وشە پێکدەهات، بۆ نموونە: ئەحمەد، محەمەد، بار، کۆپان، بەگ، نامە، شار، درۆ، راست، کراس، ئاسن ... رامۆ کە پارەی بەشی ئەوەی نەدەکرد کەرێك بکرێ و بینێرێ بۆ شارەکەی، بەسەرهاتی ئەستەمبووڵی، لە چیرۆکەکەدا بە شێوەیەکی جوان دەخرێتە گۆ، ئەم دیدەی سەعید فاییقە لە بابەتی کۆڵهەڵگری کورددا تا دوایلە باوەڕ پێ هێن بوو، ((رامۆ دوای ئەوەی باری دەخستە سەر کۆپانەکەی

45- Sait faik, Bütün Eserler: 2, Şahmerdan, Lüzumsuz Adam, İstanbul, 1982, s.80-86.

هەڵیدەسەنگاند. ئەم بزاوتە، هی کەسێك بوو بڕیاری راهاتنی لەگەڵ چارەنووسی خۆی دابێ، هەڵتیزانی پیاوێکی بە زات بوو. بەجۆرە ئەو کەلوپەلەی بە سەدو بیست کیلۆ دادەنرا، وەکو ئەبوویێ وا بوو. کە ئەو ڕێیە باریکەی لە بەندەرەوە دەستی پێ دەکرد دەپێوا بەو مێشە رەشانەی بە روویەوە دەنیشتنەوە، جگە لە تورکییەکەی بە زمانێکی دیکە کفری دەکرد. لە کەللە سەریەوە وەکو بڵێی ریزێك رەشەبای رەت کردبێ مێشی لێ هەریەکە بەلایەکدا دەفڕی. هێدی هێدی دەڕۆیشت و هەرگیز بیری نەدەکردەوە))[٤٦].

لە چیرۆکی (ناوی بەگرانی چۆڕاو)ی یەشار کەمالیشدا کۆڵهەڵگرێکی دیکەی کورد کە لە ناوچەی وانەوە هاتووەتە ئەستەمبوڵ دەبینینەوە، ((دوا پایز بوو، رەشیدی کۆڵهەڵگر هات. پیاوێکی درشت بوو. کەرەکەی بە پێش خۆی داوەو لە وان-ەوە رانیویەتی تا ئەستەمبوڵ سێ ساڵە لە ئەستەمبوڵدا باری هەر هەموو ئەوانەی دەهاتنە هاوینە هەواری (کناڵی) رەشید هەڵیاندەگرێ. دوو سێ ساڵ جارێك تاسەی شارەکەی، ناخی گەمارۆ دەدا، کەرێکی دەهێناو بە پێش خۆی دەدا، هەر بە پێیان تا وان دەهات))[٤٧].

لە چیرۆکی ((برابەش))ی ئۆرخان کەمالدا بەسەرهاتەکانی کۆڵهەڵگرێکی (سیڤەرەك) لە ئەستەمبوڵ باس دەکا. کۆڵهەڵگری سیڤەرەك، لەو سەرەك کۆڵهەڵگرانەی قەناعەتی پێ هێنان خۆش نابێتەوە. ئەم کۆڵهەڵگرە کوردەی خەڵکی سیڤەرەکە، بەرگەی ناهەقییەکان ناگرێ. ئەگەر بەگرانیش بەسەریدا بشکێتەوە، بە گیان لەگەڵ بەرەنگاربوونەوەیدایە: ((برادەرینە: لەمەودوا ناوکی خۆمان بە دەستی خۆمان دەبڕینەوە. پێویستیمان بەم لۆتییە نییە! ئەوەی دەستیشمان دەکەوێ دەیکەینە برابەش. باشە؟

لەوە باشتر چی هەیە.

46- Aynı Yapıt, s.81.

47- Yaşar Kemal, Sarı Sıcak-Bütün Hikayeler, İstanbul, 1983, s.223.

دەست لە ناو دەستی برادەر، چاکەت لەسەرشان، بە کاسکێتی[*١٢٥] بەرەو پشتەوە لاری سەیوانۆچکە وەرگەڕاوەکەیەوە لە پێشەوەی برادەرانیدا لەو جاددەیەدا کە کارەبا رووناکی کردبوەوە هێدی هێدی رێی دەکرد))[٤٨].

لە چیرۆکی (کۆڵهەڵگری ئەلازك)ی بەکر یلدزدا، چۆن چۆنیی کوژرانی حەسەن ناو کۆڵهەڵگرێکی ئەلازك لە لایەن کۆڵهەڵگرە ئەغەدەییەکانەوە باس دەکا. لالۆ حەسەن کە کۆیانێکی نوێی بۆ خۆی کڕیبوو، لە دەمێکدا کە لەو پەڕی ئومێدەواریدا بوو، لەو شەڕەدا کە لەگەڵ ئەو کۆڵهەڵگرانەدا تووشی هات، دەستیان بەسەر بازاڕەکەدا گرتبوو بە چەقۆ لێدراو کوژرا[٤٩].

قاوەخانەکان: ناوەندی دەنگوباسی کۆڵهەڵگران

وەك لە چیرۆکەکانی برابەش-ی ئۆرخان کەمال و کۆڵهەڵگری ئەلازگ-ی بەکر یلدزدا دەبینرێ، گیروگرفتەکانی ناو کۆڵهەڵگران خۆیان، بەتایبەتی ئەو دەمەقاڵێیانەی لە ناو سەرەك کۆڵهەڵگر و کۆڵهەڵگران و کۆڵهەڵگرانی دیکەو خاوەن کەلوپەلی کۆڵهەڵگراندا رووی دەدا، گەلێك جاران پێکدادانەکان رووداوی خوێناوییان لێ دەکەوتەوە. لەم رووداوانەدا هۆیە ئەتنیکییەکان دەورێکی گەورە دەبینن. وەکو بەکر یلدز ئاماژەی پێ کردووە. دیارە زۆر جار، ئەوانەی لە ناو خۆیاندا کۆمپانیایان داناوە و ئەوانەی گرووپی ئەتنیکی و ناوچەییان پێکهێناوە، کۆڵهەڵگرە تازە هاتووەکانیان لا پەسند نەبووەو نەیانویستوون. هەموو دەمێك تێکدانی ئەم بنەمایە ئاسان نابێ. تێکەڵ بوون و بوونە ئەندامی رێکخراوەکانی هاوشاری، کە تۆڕێکی هاوکاری دەگەیەنێ، یەکەم هەنگاوێکە لەم بارەیەوە بنرێ. بۆیە کۆکترین راسپێریی ئەو کۆڵهەڵگرانەی رێی ئەستەمبوڵ دەگرنە بەر، بێگومان ئەو هاوشارییانەی خۆیانن کە لە ناوچەکانیانەوە هاتوون. ئەگەر لە دەڤەرەکانی خۆشیانەوە نەهاتبن، بە ناچاری دەبێ ((هاوشاریی کاتی)) یان ((بە قسە هاوشاری)) پەیدا بکەن. ئەم رێکخستنە کۆمەڵایەتییە، بەتایبەتی بۆ ئەوانەی تازە دێنە ئەستەمبوڵ. بۆ ئەو کۆڵهەڵگرە کوردانەی تورکی نازانن. گرنگییەکی ئەبراوەی ژینناميێزی

[*١٢٥] کاسکێت: کلاوێکە لە بەشی پێشەوەیدا سەیوانۆچکەیەکی بۆ سێبەر خستنەوەی هەیە .. (وەرگێڕ).

48- Orhan Kemal, Onuncu kadin, İstanbul, 1982, s.188-195.

49- Bekir Yıldız, Güneydoğu Öyküleri, İstanbul, 1979, s.85-95.

هەیە. بە پێچەوانەوە لە دەرەوەی گرووپدا بزر بوون، تووشی مەترسیی لە گۆڕێدا خشانەوە دەبن. ئەم هەڵوێستەش بە تایبەتی بۆ ئەوانەی بۆ یەکەمجار دێنە ئەستەمبووڵ، بەربوونەوەو کەوتن دەگەیەنێ. هەندێکیان هەر هاوشارییەکانیان بە فریایان دەکەون. بەشێك لە بەدبەختەکانیان بە دەستبەتاڵی دەگەڕێنەوە شارەکانیان، بەشێکیشیان تێکەڵ بە ((بێ گوریس))ەکان دەبن کە واتای بنەڕەتی وشەی کۆڵهەڵگر دەگەیەنێ[50].

شیاوترینی ئەو جێیانەی کۆڵهەڵگرەکان هاوشارییەکان و راسپێرەکانی خۆیانی لێ ببینن، قاوەخانە، چایخانە، چێشتخانە و بیرەخانەکان بووە. ئەم جۆرە شوێنانە وەکو ناوەندی هەواڵ دەوری گەورەیان بینیوە. وەکی دی ئاگری نەتەوەیی کە بۆ ئەم جۆرە شوێنە گشتییانە دەتەنییەوە یەکسەر گڕی دەگرت. لەم ساڵانەدا دیاربەکرییەکان بەگشتی هاتوچۆی قاوەخانەی عەبدوڵلا چاوشی ئەرغەنییان دەکرد کە لە (دیوان یولو)دا بووەو[51] دەرسیمییەکانیش بەگشتی هاتوچۆی قاوەخانەی عەلی پاشای ئەزرنجانییان دەکرد کە لە ناوچەی (ئونقاپانی)دا بووە[52]. لە لێکۆڵینەوەیەکدا زانا ئەمەریکییەکان لەم بارەیەوە ئەنجامیان داوە، تێیدا روون کراوەتەوە کە ساڵی (١٩٢٢) قاوەخانە و بیرەخانەکانی ئەستەمبووڵ کرێکاری کوردیان لێ بووە[53].

---

[50] بێ گوریس: بەو بێکارانەیان گوتووە کە گوریسی سەر بە مۆری فەرمیی چەتاڵدار-یان نەبووە، ئەو گوریسە لە لۆنجە دەدرا و لە بارهەڵگرتندا بەکاردەهێنراو دڵنیایی و متمانەی پێیان دەبەخشی، بۆیە ئەوانەی ئەو گوریسەیان نەبووە ناچار بە قاچاخ کاری کۆڵهەڵگرییان کردووە.

پەراوێز:

Necdet Sakaoğlu, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü, 1985, s. 65.
51- Kadri Cemil Paşa, Doza Kurdistan, s.28.
52- Nuri Dersimi, Hatıratım, s.31.
53- İstanbul 1920, Editör: Clarence Richard Johnson, çev. Sönmez Taner, İstanbul, 1995, s.227.

ئەنجام

یەکەم کوردێك یان ئەو کوردانەی پێیان بە خاکی ئەستەمبوولدا نابێ کێن؟ نازانین. بەڵام لە سەدان ساڵەوە کورد لە ئەستەمبوولدا ژیاون. لێکۆڵینەوەیەك ساڵی (١٩٢٢) لە بارەی ئەستەمبوولەوە کراوە پیشانی دەدا کە ئەستەمبووڵ وەك (موگناتیسێکی کۆمەڵایەتی) مرۆڤان بەرەوخۆ رادەکێشێ. لە خاڵێکی سەرنجڕاکێشدا، هەر لەو لێکۆڵینەوەیەدا ئەوە دەربڕاوە کە کوردەکانی ئەستەمبووڵ بە تەنیا دەکرێ ببنە بابەتی لێکۆڵینەوەیەکی سەربەخۆ[54]، وەکو لەو بەشەیدا کە سەرگوزشتەی سەد ساڵی کۆڵهەڵگرە کوردەکانی ئەستەمبووڵی گرتووەتەوە. (١٨٢٦-١٩٢٥) دەردەکەوێ، کۆڵهەڵگرە کوردەکان ناچاری ئەنجامدانی کاری ئازادەی باوەڕنەکردن گران و داهێزەربوون. وەکو ئەوەی هەموو ئەمانە بەس نەبن، ئەنجارمیان ناچاری تەکاندانی ناڕێکداداتی سیاسی و تاکە کەسی و ئەتنیکیی وەکو هێزێکی کاریگەر بەکارهێنراون.

لە سەرەتای سەدەی بیستەماندا نەتەوەپەرست و نیشتمانپەروەرە کوردەکان کە لە ئەستەمبووڵ دەستیان بە بزووتنەوە کردووە و لە کۆتاییدا کۆڵهەڵگرە کوردەکان خۆیان لەناو ئەم ئازارە مێژوویەدا بینیوەتەوەو بەلای کەمەوە بە توندی پشتگیرییان لێ کردووە. نەتەوەپەرستە کوردەکان کە هەڵی گەیشتن بە هەموو کۆڵهەڵگرانیان نەبووە، لە ئەنجامی (یاخی بوونی!) شێخ سەعیدا کە ساڵی (١٩٢٥) بەرپا بووە. هەر هەموویان پێکەوە ناچاری بەجێ هێشتنی ئەستەمبووڵ دەبن و بەمجۆرە کۆڵهەڵگرەکان وەك لە مێژە وابووە بۆ چارەنووسی خۆیان بەجێ دەهێڵرێن، رووداوی گیرانی سەیید عەبدولقادر لە ئەستەمبووڵ و لە دیاریەکر لە سێدارەدانی ساڵی (١٩٢٥) کە ساڵانێکی دوورو درێژ باوکی دەردی (خەمخۆر)ی کۆڵهەڵگرە کوردەکان بووەو رێپیشاندەری ئەوان بووە، بە واتایەکی دیکە (سەرکردەی فەخری)ی ئەوان بووە، بەڵکو یەکێك لە گرانترین گورزێك بووە لە کۆمەڵی کۆڵهەڵگرە کوردەکانی ئەستەمبووڵ دراوە.

54- İstanbul 1920, s.76.

وەکو لەو لێکۆڵینەوەیەدا دەرکەوتووە کە بەسەرهاتی سەد ساڵی کۆڵهەڵگرە کوردەکانی ئەستەمبووڵی کردووەتە بابەتی خۆی، بە چڕی دەبنە ئامانجی فشاری جیاجیا[٥٥]، دیارترینی فشارەکان و شێوەی بە چڕی تاقیکراوی لە ئەستەمبووڵەوە ناردنی کۆڵهەڵگرەکانە بەرەو تاراوگە. بەڵام ئەوان دیسانەوە ڕێیەکیان بۆ دۆزیوەتەوە یەکراست بۆ سەلماندنی بێتاوانیی خۆیان بە خۆویست دەچنەوە ئەستەمبووڵ. ساڵی (١٨٩٦) دوای ئەو ڕووداوانەی نێوان کۆڵهەڵگرە ئەرمەنییەکان و کۆڵهەڵگرە کوردەکان (هـ.ج.دوایت H.G.Dwight)ی ئەمریکایی، لە ناوچەی تەقسیمدا بەرەو ڕووی کۆڵهەڵگرێکی کورد دەبێتەوە، قسەکانی ئەم کۆڵهەڵگرە زۆر بە بایەخ دەزانێ. ئەرووس یومول ساڵی (١٩٩٦) لە ئەستەمبووڵ بەشداری لە (پانێل Panel)ێك دەکا بە ناوی (زۆر ڕۆشنبیرییەتی)یەوە، سەرنجمان بۆ ئەم ڕووداوانەی ساڵانێك لەمەوبەر ڕادەکێشێ و ئەو قسانەی کۆڵهەڵگری کورد بە ئەمریکاییەکی گوتووە، ئەم قسانە دەخاتە پێش چاوان: ((دوایتی نووسەری ئەمریکایی کە باسی ئاهەنگە پیرۆزەکانی (پاسکالیا)[١٢٥] دەکا، ڕۆژی دوای جەژنەکە، باسی ئەو ئاهەنگە پیرۆزانەش دەکا، لە قسەکانی دوایت تێدەگەین کە لەو گۆڕەپانەدا کە ئاهەنگەکەی تێدا لە کەشێکی خۆشیدا بەڕێ چووە بۆ

---

[٥٥] لە سەرەتادا ئەم لێکۆڵینەوەیەی لە بارەی کۆمەڵی کۆڵهەڵگرە کوردەکانی ئەستەمبووڵەوە، وەکو بەیاننامەیەك ئامادەکرا، بە نیازی ئەوەی لەو کۆنفرانسە نێو دەوڵەتییەدا پێشکەش بکرێ کە لە پاریسدا لە ١٩/٢٠ی ئەیلوولی (١٩٩٦)دا بە ناوی (کوردو شار)ـەوە ڕێکخرابوو. هەر ئەو دەقە لەگەڵ هەندێك وێنەدا ڕۆژنامەی (نوێزگوێر پۆلیتیکا)دا وەك زنجیرە نووسینێك بڵاوکرایەوە (٢٩-١٩٩٦/١٢/٣٠). ئەم لێکۆڵینەوەیە دواتر کراوەتە کوردی و لە گۆڤاری (چرا) دا بڵاوکراوەتەوە کە لە لایەن کۆمەڵەی نووسەرانی کورد-ەوە لە سوێد دەرچووە.

(Cimaeta Hemalên Kurd Li Constantinopole, no 7, 1997)

هەر ئەم لێکۆڵینەوەیە دواتر لە گۆڤاری ((کە بیکەچ) دا بڵاوکرایەوە کە لە تورکیا دەرچووە:

.(Kebikeç, no 5, 1997)

[١٢٥] پاسکالیا: وشەیەکی (ڕۆم)ییە، ناوە بۆ جەژنێکی خرستیانان (دیان)، ڕێکەوتی ڕۆژی بڵند بوونەوەی مەسیحە. (وەرگێڕ)

پیرۆزبایی ئەرمەنییەکان و رۆمەکان، لازەکانیش بە شایی (هۆرۆن)[١٤٥] بەشدارییان لە ئاهەنگەکە دەکرد، لەم دیمەنە رەنگینەدا کوردەکانیش بەشداری دەکەن. لە مەیدانی رێورەسمەکەدا چادر هەڵدراوەو وازی و شاییەکانی خەڵکانی خۆیانیان پیشان دەدا، کەچی قەرەجەکان بە دەهۆڵ کوتان بەشدارییان لەم جومبشەدا کردووە. دوایت لە کۆڵهەڵگرێکی کوردی پرسیوە کە لەویّ هەڵپەرکێی کردووە، بۆچی لەم پیرۆزباییەی پاسکالیایەدا بەشداریی کردووە، لە کاتێکدا خرستیان (دیان) نییە. لەو وەڵامەدا کە وەریگرتووە گوتوویەتی: ((لەوەتی دەستوور جاڕ دراوە، هەر هەموومان یەکین، ئەگەر میللەتێك کەیفخۆش بێ، ئەوانی دیکەش لەگەڵیدا و پێکەوە کەیفخۆش دەبن. ئێستا تاکە کەموکورییەکمان ماوە ئەویش لەناوبردنی جیاوازیی هەژار و دەوڵەمەندەو هەموو پێکەوە پارەدار ببووغانە))[٥٦]. هـ.ج.دوایت لەو بیرەوەرییانەیدا کە ساڵی (١٩١٥) نووسیویەتی ئەم قسانەی لە دەمی ئەم کۆڵهەڵگرە کوردەوە دەرچووە بە ((دیدێکی سۆشیالیستی)) هەڵدەسەنگێنێ و بە سەرنجڕاکێشی دادەنێ. بەڕاستیش ئەم وتە بەواتایەی ئەم کۆڵهەڵگرە کوردە، دەکرێ بە بەڵگەیەکی روون و ئاشکرای ئەوە دابنرێ کە ئەو زنجیرە رووداوە بێتامەی وا بەر لە ساڵانێك رووی داوە، لە لایەن کێیانێکەوە دروست کراوە[٥٧]. لەم جۆری کۆڵهەڵگرە کوردە دادوەرەش لە کتێبی (ترومپاچییانی ئەستەمبووڵ)ی (رەشاد ئەکرەم کۆچو)دا بەرچاومان دەکەوێ. ئەم کۆڵهەڵگرەی ناوی بەکری کورد (کویرت بەکر) بە هەڵسوکەوت گەلێك لەو پیاوە دەچێ کە لە سەرەوەدا پۆرترێتی کێشرابوو: ((بەکری کوردی یەك لە ترۆمپاچییانی سەردەمی عەبدولحەمیدی دووەم، چالاکترین لاوی هۆبەی دائیرەی شەشەمی شارەوانیی بەیۆغلو بوو، لەگەڵ چەند کەسێك لە هاوکارە ترومپاچییەکان پێکەوە لە شوێنە هەرە بەکارەکانی بازاڕی بەیۆغلو کە بەلای شارەوانییەوە پەسەند بووە کۆڵهەڵگریی دەکرد، دەسکەوتی بە پارەی زێڕ، رۆژی خۆی لە بیست لیرە دەدا. ردێن تاشراو، سمێڵ زل، کوردێکی درشتی وەك کەرتە سنۆبەر، لەگەڵ ئەوەی بە رواڵەت سامناك بوو، ئێجگار بە

---

(١٤٥) هۆرۆن: شاییەکی پڕ جوولەیە و بە هەنگاوی یەکسان و تایبەتە بە خۆرهەڵات و خۆرهەڵاتی باکووری ناوچەی دەریای رەش (وەرگێڕ)

56- İstanbul'da Çokkültürlülük, İstanbul Dergisi, no 20, 1997.

57- H.G.Dwight, Constantinople-Old and New, London, 1915, s.332.

بەزمیی بوو، رۆژانە نیوەی ئەوەی دەستی دەکەوت کۆی دەکردەوە، دە قرووشی بۆ شوێن، ئەوەی دیکەش بەو هەژارانە دەبەخشی کە دەرزێمیان نەدەکرد))[٥٨].

ژمارەی کۆڵهەڵگرەکان کە بەر لە سەدان ساڵەوە لە ئەستەمبوڵ هێزێکی گرنگیان پێکەوە نابوو تا دەهات کەمتر دەبوو و لە کۆتاییدا، لە هەندێك کاتپۆستاڵ (پۆستکارت)ی مێژوویی کە ژیانی کۆنی ئەستەمبوڵیان کردووەتە بابەت، شوێنەواریان بەجێ هێشتووەتەوە[٥٩]، ئەو کۆڵهەڵگرە کوردانەی خەم و باری دنیایان هەڵدەگرت، سەرەڕای تێپەڕبوونی سەدان ساڵ، ئێستاشی لەگەڵدا بێ و لەم سەردەمەشماندا لە هەندێك ناوچەی دیاری ئەستەمبوڵ، وەك لە سرکەچیدا پەنجەبازی لەگەڵ ژیاندا دەکەن. ناوونیشانی نووسینێکی (محەممەد ئاکتاش)ی رۆژنامەنووس کە چووەتە نێو کۆڵهەڵگرە کوردەکان و لە نزیکەوە چاودێریی ژیانیانی کردووە، وەکو خەمی بە سەدان ساڵ درێژە هەبووی بێ کۆتایی و تەواوبوونی کۆڵهەڵگرە کوردەکانی چڕ کردبێتەوە وایە کە پێیان دەڵێ: ماندووانی مێژوو و شار[٦٠].

58- Reşad Ekrem Koçu, İstanbul Tulumbacıları, İstanbul, 1981, s.191.

[٥٩] نموونەی کۆڵهەڵگرە کوردە کۆنەکان بوونەتە بابەتی هەندێك لەو پۆستکارتانەی جارو بارێك لە ئەستەمبوڵ چاپکراون. بەگشتی ئەو پۆستکارتانەی بەگشتی دیمەنی ئەو کۆڵهەڵگرانەیان دەنواند کە لە بەردەمی قاوەخانەکاندا پۆزیان لێ دەدا هەندێك روونکردنەوەی دوور لە راستییان لە ژێردا دانراوە. بۆ نموونە، وەکو: قاوەخانەی تورك، یان یادەوەریی سەلانیك. بەتایبەتی: یەکێك لەمانە، سەرەڕای دیمەنی کوردەواریی، تێبینیی دیکەیان لە ژێردا نووسراوە: ((Sourenir de Salanique)) یان ((Cafe Turk)) ئەم فۆتۆگرافانەی کۆڵهەڵگرانی کوردیان دەنواند، کە لە ئەلبوومێکدا ساڵی (١٩١٧) بڵاوکراوەتەوە، لەم ئەلبوومەدا، وەك روون کردنەوەیەکی تێدایە: بەرامبەر بەم ناڕاستییانە لە گۆڤاری مێژوو و کۆمەڵدا روونکردنەوەیەك بڵاوکراوەتەوە:

Kartpostallar Üzerine, no 171, 1998.

50- Mehmet Aktaş, Sesime Gel, Avesta Yay. İstanbul, 1996, s.14-17.

پاشکۆکان

پاشکۆ: (١)

لە بارەی نوێکردنەوەی ئەو حوکمەی بۆ پشتگیری لەو بینایانەی لە لایەن کوردەکانەوە لەو زەوییە قۆرغ کراو و سەربەخۆیانەدا دروستکراون کە تایبەتن بە ئاغەڵی ئەو کۆشکەی لە تەرکۆس- دایە و دەوار و ئاژەڵی دیکەیان تێدایە. (١٣٤٥/٢٤١/٢)

خەتتی هومایۆن (فەرمانی سوڵتان) بۆ جێبەجێکردنی پێویست دەرکراوە، حوکمێك بۆ نوێنەرانی ناحیەی تەرکۆسی سەر بە قەزای خاسلەر، کە موتەوەللی (سەرکار)ی وەقفەکانی ئەستەمبوولی سوڵتان محەممەد خان و مەیتەرەکانی ئاغەڵی تەلار، کە لە ناحیەی تەرکۆس- دایە، سکاڵایان داوە، ئەو ئاغەڵ و زەوییانەی بە خەتتی هومایۆن هی ئەو دەوار و ئاژەڵانەیە کە لە ئاغەڵی تەلاری میریدا بووە لە ناحیەی ناوبراودا، لە کاتێکدا پێویست بوو دەست لە سنوورەکەی نەدرێ، ئەو ماڵە کۆچەرە کوردانەی کە لە هەندێکی ئەم زەوییانەدا نیشتەجێ بوونە و زەوییەکانیان بەکارهێناوە، کە بەپێی قانوون، ئەوە براوەتەوە کە هیچ مافێکیان بەسەر ئەم زەوییانەوە نییە و زەوییەکان هی سوڵتان محەممەد خانی خودا لێخۆش بووە و لە کاتێکدا بە سەنەد ئەمەیان پێ ڕاگەیەنراوە، ئێستا کە زەوییەکان بە خوتو خۆڕایی سوود لێ وەردەگرن، لەمەو پێشیش بە پێی سکاڵای سەرکاری وەقف و ئاغەڵەوانانی ئاغەڵی کۆشك پشکنەری ئەوقاف و ئەو زاتەی لە لایەن پشکنەری ئەوقافەوە نێرراوە پێکەوە چوونەتە سەر ئەو زەوییانەی نێوان گوندی (قەرەجە وێران)ی ناحیەی (تەرکۆس) و (ئستراغجە) و لەو کۆبوونەوەیەدا کە ئەنجام دراوە، سەرکاری وەقفەکانی سوڵتان محەممەد خانی خودا لێخۆش بوو و

ئەو ناغەڵەوانانەی بە پێی نوسوولی موقاتەعە لە لایەن وەقفەوە تەسەرروفیان بە ناغەڵەکە کردووە و بەڕێوەبەری ناغەڵەکە جێگری سەرکاری سوڵتان بایەزید خان و ڕۆژنامە نووسەکەی، ناغەڵەکە بووەتە وەقفی سوڵتان بایەزید و بە ئامادەبوونی کوردەکانی دانیشتووی گوندی (بایلا) ئەو شوێنەی پێی گوتراوە ناغەڵ لە خوارووی (ئستراغجا)وە تا چیمەنی (چەلەبی ئۆغڵو) و لە وێوە تا (یاسسی گێچید) و (ویران دەگرمەن) و لەوێشەوە تا (حیسارجك) و (قوشقایە) و وەجاغەکانی گەچ و تا (کەرمە) و (دەربەندی چاشنگیر)ی سەر (کاریەیی جەدید) و بۆ (دەولەتلوکاڤاك) و لەوێشەوە (خانی میدیەیی)، لە دوایەوە بۆ (چایر دەرەسی) و لەوێوە بۆ (تورانلی گوێللەر) و (ئەرەگلیبزلی) و لە (چۆزلو دەرەسی)یەوە بۆ ناغەڵی کۆن (ئەسکی مەندارا) و لەوێوە بۆ (دەلیکلی تاش) و بۆ (ئەنبار دەرەسی) و مەیدانی کۆستا و پردی (کیریازی) و بۆ چیمەنی (ئستراغجا) و (ئەیازمە) و سنووری (میخالە ئۆغڵو) و لەوێوە تا ئاسیاوی (چەلەبی ئۆغڵو) کە سنوورەکانی تەواو دەبن و لە تەك (باڵئاخۆر)ـەوەیە، زەویوزاری لێکۆڵراوە بە نوسوولی موقاتەعە (ڕێوشوێنی زەوی بۆ دابڕین) لە لایەن وەقفی (ئەبولفەتح)ـەوە بۆ ناغەڵی کۆشك تەرخان کراوە. تەنانەت لە ساڵی (١١٢٢) هەزار و سەد و بیست و دوودا لەگەڵ خاوەن موڵکی بە تەسەرروفی دەوروبەرەکەی و لە رووی سنووری ناغەڵەکەوە ناکۆکییان لە نێودا بووە و لە ئەنجامی دادگاییدا بەڵگەی (حوججەت و تەمەسسوك)مان دراوەتە دەست و لە هەزار و سەد و بیست و چواردا بە بەرچاوەوەگرتنی دادوەستیی خاوەنی موڵکداریان و تیمار و خەڵکی ئستراغجە و ئەوانی دیکە، لە کاتێکدا حوکممان بۆ دەرچووە و دراوەتەوە دەستمان. کوردەکان بەوەی کە ((لە وەقفی سوڵتان بایەزید و لە زەوییەکانی پاشا بیگلیتلی-ی ناحیەی چاتاڵجەیە)). بە ناهەق جێنشینی ئەو کێڵگەیەی سەر سنووری ناغەڵەکەیان و لەسەر داوای پێشلێگرتنیان، جێگری سەرکاری سوڵتان بایەزید و بە پێی وەڵامی کوردەکان ئەو زەوییانەی لە (ساریجە بایرلیغی) و ناغەڵی (سووسگری)یەوە تا (دەرەئینی) و تا (یالنز پێلید ئەغاجی)، لەوێوە تا ڕێگا، لەوێوە تا (بۆللیجا)، لەوێوە تا (تورناڵی گوێلو)، لەوێوە تا (مومیلیجا)، لەوێوە تا دەرگای (شەبگەلەن)، لەوێوە تا ئەو شیوە گەورە (بویوك دەرە)یەی دێتە (ئستراغجا) و لەوێوە تا (سەڤاد دەرەسی) بە پێی بەڵگەنامەکانی بەردەستمان و بەپێی قسەی خۆیان وەقفی سوڵتان بایەزید و تەسەرروفی کوردەکانە، کاتێك تەماشای ئەو بەڵگەیەی بە دەست سەرکاری وەقفی ئەبولفەتح- دایە و ئەمەری و ئەمەسسوك

و فەتواو ئیعلامەکان دەکرێ جگە لە راستیی قسەکانی سەرکاری وەقف و مەیتەرەکانی ناغەڵەکە، لە بارەی کێڵگەکەوە کە داوای سوێند خواردن لە هەردوو لایان کرا، سەرکاری ئەبولفەتح لەسەر ئەوەی زەوییەکان سەر بە وەقفی سوڵتان محەممەد خانە سوێندی خواردو بە شایەتیی پەنجا کەس سەلماندی و بە هۆی سوێند نەخواردنی عەبدوڵلای سەرکاری وەقفی سوڵتان بایەزید و کوردەکان، بڕیاردرا، کێڵگەکە هی وەقفی سوڵتان محەممەد خانە و هی خاوەنانی ناغەڵەکەیەو ڕێگا بە داربڕینەوە لە کێڵگەکە نەدرێ و سەرکاری وەقفی سوڵتان بایەزید و کوردەکان ڕێیان لێ بگیرێ کە تێیدا نیشتەجێ بن، هەروەها کوردەکان ئاگادار کرانەتەوە کە لە جێی پێشوویاندا دانیشن، بە ئیعلامنامەی ئیبراهیم حەنیف و محەممەد حەزیی پشکنەرانی وەقف و بە پشتگیری لێ کردنی محەممەدی پیری زادەی شەیخولئیسلام، بڕیاری تازەکردنەوەی ئەو فەرمانە درا کە لە سەردەمی سوڵتان مەحموود خاندا دەرکراوە.

ڕەبیعولئاخری ۱۱٦۸/۲۵ی ك ۲-۳ی شوباتی ۱۷۵۵

سەرچاوە:

(İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul Tarım Tarihı (1743-1757) İstanbul Külliyâtı IV. Proje ve yayın yönetmeni Ahmet Kal'a).

پاشکۆ: (۲)

چیرۆکە ڕووداوەکانی سەدەی نۆزدەھەمی ئەستەمبووڵ

لە سەرەتای حوکمدارێتیی عەبدولمەجیددا پلانەکانی ڕێکخستنەوەی لەشکری تورك هەر لەسەر کاغەز بوون. لە لایەن جەنەراڵ (چرزانۆسکی)یەوە بە هاوکاریی دوو ئەفسەری پۆڵۆنی (زابلۆسکی) و (برززوزکی) نەخشە کێشرابوو. بۆ تۆپچییان پرووسییەکان، بۆ پیادەکان فرەنسییەکان، بۆ سوارەکان ئیتالییەکان، بۆ دەریاییەکانیش ئینگلیزەکان، وەکو پەروەردەکار هێنرابوون، بەڵام کەس بۆ چەکهەڵگرتن بانگ نەکرابوو. لە ئییالەتەکاندا (قەڵەمڕەوی ویلایەت) کۆکردنەوەی سەرباز بە زەحمەت بەڕێوەدەچوو و لە مەیاندا وازیان لە پایتەخت هێنا.

لاوان بە کۆمەڵ بۆ لە سەربازی هەڵاتن و تا کراوە، بۆ کار پەیداکردن دەهاتنە ئەستەمبوڵ و جگە لە پیرەمێردو و سەقەت و بۆکار دەست نەداوەکان بەولاوە، کەس لە شارەکاندا نەدەما.

لەو چاخەدا حەسەن رەزا پاشا کە سەرعەسکەر (وەزیری جەنگ) بوو. بە رەسەن کورد بووە، لە کاتێکدا لە ناو بازاڕدا خاوەن ئەجزاخانە (دەرمانخانە) بووە، سوڵتان مەحموود کە بە بەردەمی دووکانەکەیدا رەت دەبێ کە بە گەورە نە دەژمێررا، سەرنجی سوڵتان بەوە رادەکێشێ کە تورکیی بە شێوەیەکی زۆر گونجاو نووسیوەتەوە. لە جیهانی خوارەوەوە بەرزکرایەوە، لەوە دوانەکەوت کە ببێتە یەکێك لە پیاوە بە بایەخەکانی حوکمدار. بە مردنی سوڵتان، پشتگیریی والیدەی(*) وەدەست خست و بووە یەکێك لە راوێژکارە سەرەکییەکانی پادشای تازە، لەگەڵ ئەوەشدا کە لایەنگرێکی ئاگرینی چاکسازییەکان نەبوو، لە ناحەزەکانیشی نەبوو. ئەگەرچی پەیوەندیی نزیکی لەگەڵ رەشید و فوئاد پاشادا نەبەستبێ، لەبەر ئەوە نەبووە کە رەخنەی لە باوەڕەکانی ئەوان هەبووە، بەڵکو مانەوەی تورکەکان لە دەسەڵاتدا و بێگومان ئارەزوویان لە بەرێوەبەرێتیدا پاڵی بەوەوە ناوە کە ببێتە لایەنگیری پیاوە گەورەکانی ریزی پێشەوە، ئەوانەی وەکو محەممەد عەلی پاشای زاوای مەحموود و سەفوەت پاشای تاتاری قرم بوون، پیاوانی سەردەمی کۆن بە سوپاسەوە تێکەڵیان بوون، وەکو حوسێن پاشای بەندەرلی کە پێشتر ئاغای یەنیچەری بووە و دواتر ریشەی ئەوانی هەڵکۆڵی، یانیش وەك تاهیر پاشای لە دەریاوانە ئیتالییەکان وەرگەڕاوە، کە لە جەنگی دەریایی بەرامبەر یۆنانییەکاندا ناوبانگی دەرکردبوو، هەر وەك کەسانی دیکەی لەم چەشنە.

سەرەڕای ئەوەی رەزا سوودی لە رووخۆشیی دوو سوڵتانی یەك لە دوای یەك بینیبوو، لە بواری سیاسیشدا بۆ ئەوەی هەر لەناو ئەو پلانەدا لەگەڵ رەشید پاشادا بێنێتەوە، ناچاری گەڕان بوو بە دوای پشتگیریدا، بەسەر عەسکەر دامەزرانی ئەو بۆ گەیشتن بە ئامانج، مەرجەکانی دابین دەکرد. پێویست بە سەرباز هەبوو و دەبوو پەیدا بکرێن. رەزا بۆ جێبەجێکردنی ئەمە، رێی ئەو مزگەوتانەی بە ئامانج گرت کە موسڵمانێکی زۆریان تێدا نوێژی هەینی دەکرد. بە هەموو ئەو لەشکرەوە کە لەبەر دەستیدا بوو بە هێزی زابیتە (هێزەکانی ئاسایشی ناوشار) و سەربازەکانەوە گەمارۆی هەموو ئەو مزگەوتانەی دا کە لە پایتەختدا بوون. نیمانداران کە لە مزگەوت دەردەچوون بە ناوی خەلیفە- سوڵتانەوە هەموو ئەو پیاوانەیان لێ دەگیرا کە بۆ

سەربازی دەستیان دەدا و ئەوانە هێنراونەتە ئەو قشڵە بە ژمارە زۆرانەی ئەستەمبووڵ. تەنیا کادیرە بەتاڵەکان لەو فەوجە جۆراو جۆرانەدا ناونووس کران کە هەبوون. بەڕێوەبەرایەتیی سەڵتەنەت پێیانی ڕاگەیاند کە ئەوان سەربازی سوڵتانن، فەتوای شەیخولئیسلام خوێندرایەوە. لە ناو ئەم ڕەشبگیرەدا ئەوانەی بەڕاستی خەڵکی ئەستەمبووڵ بوون، بۆ بەکارهێنانیان لە خزمەتی پۆلیسیدا جیاکردەوە. بەم پێیە کە ڕێکخران، سوڵتان لە یەك ڕۆژدا بووە خاوەنی ٤٠,٠٠٠ پیاو. موسوڵمانان بەبێ لاری ملیان بۆ بەڕێوەبەرایەتیی سوڵتان کەچ کرد. بەڵام ئافرەتان بەرامبەر ڕەزا پاشا کەوتنە خەباتی ئاشکراو بەرگری. ئاپۆرەیەکی گەورەی ئافرەتان ڕێیان لێ گرت، چەند یاریدەدەرێکی و ژمارەیەکی کەمی دەوروبەری لەسەر پردی سەرکەنداوەوە ڕەت دەبوون، فەرمانی بەوانەی دەوروبەرەکەی دا کەمێکی لێ دوورکەونەوە و بەکارهێنانی چەکی بە هەر هۆیەکەوە بێ و هەوڵی بە وەرچەرخاندنی ئەسپەکانیان، بڵاوە پێ کردنی قەرەباڵغییەکەی لەو سەربازانەی کە یاوەرانیان پێکدەهێنا قەدەغە کرد.

کوردێکی شەنگ و شۆخ تەنیا بە خۆی، لەسەر پشتی ئەسپەکەیدا، بێ بیرکردنەوە .. نازایانە، بەڵام زۆر بە هێمنی بە ناوەڕاستی ئاپۆرەکەدا ڕەت بوو، بەرامبەر سوکایەتی پێ کردنی ئەو ئافرەتانەی سنووری تووڕەییشیان بەزاندبوو و دوعای بەدیان و هەڕەشەکانیان هیچ کاردانەوەیەکی نەبوو. بە پاپۆشەکانیان لێیان دەدا، بەردو تەنانەت تۆپەڵە قوڕیشیان تێ دەگرت. بێ ئەوەی خۆی تێکبدا بە دەستی ڕاستی و بە دەستی چەپی سڵاوی لێ دەکردن و بە زەحمەت بەرەو پێشەوە دەچوو. ئەو ماوەیەی نێوانی وەزارەتی جەنگ و سەرای دۆڵمە باخچەی بەمجۆرە بڕی.

بەسەرو گوێلاکی قوڕاوییەوە چووە حوزووری سوڵتان و چەکدار کردنی (٤٠,٠٠٠) پیاوی پێ ڕاگەیاند، ئەمە یەکەم لەشکری ڕێکوپێك و کاریگەر بوو. ڕەزا پاشا ناوونیشانی سەرعەسکەری جیهانی وەرگرت.

لەو کاتەوە، هیچ کەسێك لە چاوی حوکمداردا سوودی لە ڕیزلێنانی لەوە گەورەتری نەبینیوە و هیچ کەسێك لە ئەنجومەنەکانی ئیمپراتۆرییەتدا گرنگیی پتری وەدەست نەهێنا.

* والیدە (سوڵتان): ناوی (بەزمی عالەم)ە، ساڵی (١٨٥٣ کۆچی دوایی کردووە). ژنی دووەمی سوڵتان مەحموودی دووەم و دایکی سوڵتان عەبدولمەجیدە. (وەرگێڕ)

سەرچاوە:

(İstanbul Araştırmaları: 3/1997, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul Araştırmaları Merkezi, s.160-162).

پاشکۆ: (۲)

سەرۆکی شارەوانیی ئەستەمبووڵ لە ئێستگەی گوێزتەپەدا کوژرا

پیاوێکی بەژن و باڵا کەڵەگەت، لاواز و گەنمڕەنگ (۲۳ی مارتی ۱۹۰٦) رۆژی هەینی لە ئێستگەی گوێزتەپە چاوەڕێی لە قیتار دابەزینی ریدوان پاشایان دەکرد.

ریدوان پاشا لەو چەندانەدا شەهرەمینی (ئەمینی شار)ی ئەستەمبووڵ، واتە سەرۆکی شارەوانی بوو. ئەو رۆژە بەر لە هەمووان فەرید پاشای ئەڤلۆنیەیی سەدر ئەعزەم (سەرەك وەزیران)، ئەندامی حکوومەت و لەگەڵ لە ریزی پێشەوەبووانی دەوڵەت پێکەوە دوای ئەوەی لە (سەلاملق) واتە لە دابونەریتی نوێژی جەمعەی پادشادا ئامادەبوون مزگەوتی یلدزی جێ هێشتووە، دائیرە فەرمییەکان کە پشووی حەفتە دەبێ، بە پەلە بۆ هەندێك کاروبار سەری لە مەقام (فەرمانگە)ی خۆی داوە، لەوێ دوای ماوەیەك خەریك بوون بە (ئستمبۆت)ـەکەی[*] بەڕێوەتەوە (حەیدەر پاشا) و دواتر بۆ چوونەوە بۆ ئەو ماڵەی کە ئامادەیی کچانی ئەرەنکۆیی بووە و ساڵی (۱۹٤٤) سووتاوە، سواری قیتار (واگۆنی وەزیران) بووە.

قیتار لە سەعات (۱۸,۱۰)دا گەیشتە گوێزتەپە و ریدوان پاشا ماڵئاوایی لە هەندێك پاشای وەك خۆی کرد کە لە قیتاردا بوون و دابەزی. قیتار کە کەوتە جووڵە، ئەم بۆ ئەوەی سواری عەرەبانەکەی بێت کە لەبەر دەرگای چوونە دەرەوەدا وەستا بوو کەوتە رێ کردن و چووە ناو بینای ئیستگەکەوە (ئەوسا بینای ئیستگەی گوێزتەپە ئەوەی ئێستا نەبووە)، ئەو بینایە بووە کە ئێستا وەکو (لۆژمان) بەکاردەهێنرێ. کە قیتار لە گوێزتەپە نزیك دەبووەوە رەمپەیەك دەستی پێ دەکرد و بەرز دەبووەوە تا لای بینای ئیستگەی ئەمڕۆ دەگەیشت و دواتر وردە وردە نزم دەبووەوە. دواتر ئەم رەمپەیە هەڵگیراو بینای ئەمڕۆی ئێستگە دروستکرا. کەچی کۆنەکە، بۆ بەڕێوەبەرانی ئێستگە، بووە (لۆژمان).

هەر ڕێك لەم کاتەدا چەند ساتێك لە جێی جیاجیاو هەوڵی سەرنج ڕانەکێشانی دراوەو چوار باڵابەرز چاوەڕێ بوون، پیاوی لاواز و گەفرەنگ، بە هەنگاوی بێ شڵەژان لە چوار لاوە بەرەو ئەو چوون و چوار پێنج هەنگاویان لە نێواندا مابوو دەمانچەکانیان ڕاکێشاو دەستیان بە ئاگر کردنەوە کرد. ڕیدوان پاشا بێ ئەوەی هیچ بڵێ بەربووبووە سەر زەوی. هەشت گوللەی بەسەر و سەرسنگ و زگی کەوتبوو و لە یەك ساتدا مرد بوو. بە چەکەکانیانەوە خۆیان بە دەستەوە دابوو، دانیان بەوەدا نابوو کە پاشایان بە زانین و بە مەبەست و خۆ بۆ ئامادەکردن کوشتووە، بکوژەکان ئەم کەسانە بوون:

- عەبدوڵڵای کوڕی محەممەدی بتلیسی- تەمەن بیست و دووساڵی.
- محەممەد ئەسعەدی کوڕی سەعدوڵڵای وانی-ی تەمەن بیست و دوو ساڵی.
- ئەمین عەبدوڵڵای کوڕی تاتاری هەکاریی- تەمەن سی و پێنج ساڵی.
- ئەحمەدی کوڕی محەممەدی وانی-ی تەمەن سی و پێنج ساڵی.

ڕیدوان پاشا لەو کەسانە بوو کە متمانەی عەبدولحەمیدی دووەمی وەدەست خستبوو. نزیکەی شانزدە ساڵ سەرۆکی شارەوانیی ئەستەمبوڵ بووە. ئەوسا، کە بوو بە قوربانیی ئەم تیرۆرکردنە، پەنجاو یەك ساڵان بووە. بە پیاوێکی زۆر ڕاست و بە ناموس ناسراوە. خوێندنێکی ڕێکوپێکی دیتبوو. لە ژووری وەرگێڕانی بابی عالییەوە پێگەیشتبوو و فەرەنسییەکی باش فێر بوو بوو. دوای ئەوەی لە هەندەران کاری کردبوو، لە کارێکی بە بایەخی وەك سەرنووسەرێتیی یەکەم مەجلیسی مەبعوسانی عوسمانیدا کە ساڵی (١٨٧٦) کرابووەوە، دامەزرابوو. دواتر لە دادوەرێتیی ترابزون، بورسە و سەلانیك و لە نووسەرێتیی سەراو لە ڕاوێژکارێتیی ناوخۆییدا کاری کردووە و ساڵی (١٨٩٠) لە سەرۆکایەتیی شارەوانیی ئەستەمبوڵ دامەزرابوو.

ڕیدوان پاشا، لەو فەرمانانەدا کە بینیبوونی لە هەموویاندا توانستی پلەیەکی ماماناوەندیی نواندووە، کەچی عەبدولحەمیدی دووەم لەبەر ئەوەی ئەو کەسانەی لاپەسەند بوو کە لەگەڵ خۆیدا ڕاستگۆ بوون و لە توانایی کاریاندا ((ماماناوەندی)) بوون. بڕیاری دابوو تا دوایی ئەو هەر لە سەرۆکایەتیی شارەوانیدا بەکاربهێنێ. ڕیدوان پاشا کە هەر لە کۆنەوە جددی و

بەسەرگرانی ناسرابوو، وردە وردە بەم پشتگیرییەی پادشاوە لە روو دەرچوو بوو، پۆزی ((چیا گچکەکان من رژمەنارن))ی لێداوەو بە پێی ئەمە دەستی بە هەڵسوکەوت کردبوو.

کەچی لەم دەورەدا کەسێکی دیکەش هەبوو کە پێی وابوو خۆی چیا گچکەکانی خولقاندوون عەلی شامیل پاشای بەدرخانیی قوماندارى قشلەی سەلیمییە. بەدرخانییەکان بنەماڵەیەکی بەناوبانگی باشووری خۆرهەڵات بوون. بەدرخان پاشای باپیری عەلی شامیل پاشا، بەگزادەی جزیرە بوو و بە حەوت پشت دەگەیشتە شەرەفخانی بتلیسی، رەسەنی ئەوەش بۆ سەلاحەددینی ئەییوبیی بەناوبانگی دامەزرێنەری دەوڵەتی ئەییوبی و بەو هۆیەوە دەگاتە خالیدی کوڕی وەلیدی موجاهیدی گەورەی ئیسلام و سەرکردەی.

عەلی شامیل پاشا لەگەڵ ئەو خۆبەختکەرانەی کۆی کردبوونەوەوە بەشداریی لە جەنگی عوسمانی- رووسی (١٨٧٦-١٨٧٧)دا کردووە کاریگەرییەکی گەورەی نواندووەو پێی زامدار بووەو بە شەلی ماوەتەوە. عەبدولحەمیدی دووەم، بەدرخانییەکانی گەلێك پشتگیری دەکرد. ئەوانیش لەگەڵیدا راستگۆ بوون. هەروەها عەبدوڕڕەززاق بەگی هەر ئەم بنەماڵەیە، وەك مەئمووری تەشریفات فرمانی ئەنجام دەدا و لە ژێر چاودێریی تەحسین پاشای سەرنووسەری مابەین و لە پیاوە نزیکەکانی پلەی یەکەمی پادشا بوو.

عەلی شامیل پاشا لەبەری (ئوێسکویدار)دا ئەوەی هەڵیدەواسی هەڵیدەواسی و ئەوەی دەیبڕی دەیبڕی. هەر کەسێکی بویستایە دەیگرت، فەلاقەی دەکرد، لە قشلەدا بەندی دەکرد، لەبەری ئەوبەردا ئاسایی، دەرەبەگایەتییەکی دانابوو. نەیدەهێشت ریدوان پاشا تێکەڵی کاروباری شارەوانی بێ، ئەسنافی (خاوەن پیشە)کانی کۆنترۆڵ کردبوو، کەسێك کەموکوڕییەکی هەبایە بە خۆی سزای دەدا، بەڵام فەقیرو هەژاری دەپاراست، چاودێریی مافەکانیانی دەکرد، بۆیە لە لای خەڵکی زۆر خۆشەویست بوو، لەبەر ئەوەی ئەو ناوەی چاوشکێن کردبوو کەس نەیدەوێرا شکات بکا، سەر بۆ فەرمانەکانی دانەنوێنێ.

لەو دەمانەدا عەبدوڕڕەززاق بەگ، لە نێوانی شیشلی و نیشانتاشیدا خانوویەکی نوێی بینا کردبوو، بەڵام ئەو کۆڵانەی ماڵەکەی لێ بوو رێیەکی خۆڵ بوو بەردڕێژ نەکرابوو. هەینییەك عەبدوڕڕەززاق بەگ لە کاتی سەلاملق (رێوڕەسمی نوێژی هەینیی سوڵتان)دا بارەکەی بە ریدوان پاشا گەیاندووەو تکای بەردڕێژکردنی کۆڵانەکەی لێ دەکا.

ڕیدوان پاشا، لەبەر ئەوەی عەلی شامیل پاشا، سەرەڕای ئاگادار کردنەوەی تێکەڵی کاروباری شارستانی دەبوو، بەهۆی ئەمەوە دڵی لە بەدرخانییانیش شکابوو. بۆیە وەکو تکاکەی قبوڵ کردبێ وا دیاربوو تەنانەت وەکو لەم بارەیەوە دەردەکەوێ بەڵێنیشی دابێ، داواکەی جێبەجێ نەکردووە. عەبدوڕڕەززاق بەگ لە چەند ڕێوڕەسمێکی سەلاملقدا ئەو تکایەی هەر دووبارە کردووەتەوەو وەڵامی بەجێ هێنانی وەرگرتووە، کەچی کۆڵانەکە هەر بەردڕێژ نەکراوە، بۆیە ئەمەی بەرامبەر ڕیدوان پاشا خراپ لە دڵ گرتبوو و بیری لە چارسەری تۆڵە لێ سەندنەوە کردووە. ڕیدوان پاشا هەمیشە پیاوێکی بە ناوی ئەحمەد ئاغای لە خزمەتدا بووە. عەبدوڕڕەززاق بەگ ئەوی بە پیاوانی خۆی بەگرت داوەو لە ژێر خانی ماڵەکەیدا بەند کردووەو هەواڵی بۆ ڕیدوان پاشا ڕەوانە کردووە:

- ئەگەر کۆڵانەکە بەردڕێژ نەکەی ئازادی ناکەمەوە.. ڕیدوان پاشا، بەم زۆرداریيە زۆر خراپ تووڕە دەبێ و لەڕێی تەحسین پاشاوە شکاتی لە لای پادشا لێ دەکاو ئەگەرچی بۆ ئازادیی پیاوەکەی تکای فەرمانیشی کردبێ، وەڵامێکی دەست ناکەوێ، عەبدولحەمیدی دووەم بە مەبەستی زیز نەکردنی هیچ لایەکیان لە خۆی، خۆی لە دەرەوەی ئەم کێشەیە ڕاگرت. ڕیدوان پاشا لەسەر ئەمە بڕیاری بە زۆر وەرگرتنەوەی ئەحمەد ئاغای داو تاقمە کەناسێکی دەست بە قازمەو پێمەرەو کوتەك دەنێرێ و بەسەر ماڵەکەدا دەدەن، لەم بارەدا کارەکە بە پێکدادانی چەکدارانە دەگۆڕێ، بەدرخان بەگی برای عەبدوڕڕەززاق بەگ کە لە ئەفسەرانی لەشکری خاسسە بووە بە گوللە دەمانچە بریندار دەکرێ. بەمجۆرە ئەحمەد ئاغا رزگار کرا، ئەوانەی ڕزگاریان کرد، هەر بەوەندە نەوەستان، هەموو لایەکی کۆڵانەکەیان هەڵکەندو وایان لێ کرد کەڵکی پێدارۆیشتنی نەبێ.

نۆرەی شکات کردن ئەمجارەیان هی عەبدوڕڕەززاق بەگ بوو. بەخۆی کە یەکێك بوو لە کارەمەندانی سەرا، ئەگەرچی بەسەر ماڵەکەیدا دەدەن و بەزۆر چوونە ژوورەوەو بە سەختی بریندار بوونی براکەی و بەمجۆرە دەست درێژی بۆ سەر گیانی کردنیشی لە ڕێی تەحسین پاشاوە، عەرزی خونکار کردبێ پادشا ئەم جارەش تێکەڵی کارەکە نەبووە. بەمجۆرە دۆزەکە بۆ بەدرخانییان قاڵبی عیززەتی نەفسی وەرگرت و لەسەر ئەمە، عەلی شامیل پاشا هاتە ناوەوەو

ئەو کردەوەی کوشتنەوەی لەسەرەوە باسمان لێوە کرد، رێکخست و ریدوان پاشای بە پیاوە راستگۆکانی خۆی بە کوشت دا.

کۆتایی بەدرخانییان

رووداوەکە جۆش و خرۆشێکی گەورەی لەناو شاردا ورووژاند، کوشتنی وەزیرێك، سەرۆکی شارەوانی بێ و بە نزیکیی لە پادشاوە ناسراوە، بەمجۆرە لە پێش چاوی خەڵکیدا کارێکی کردە نییە. بەڵام عەبدولحەمیدی دووەم دیسانەوە لە ناو نیگەرانیدا بوو. نەیدەویست بەدرخانییەکان بشکێنێتەوەو نە چاوپۆشی کردن لە کوشتنی بەم شێوەیەی ریدوان پاشاش لە تواناداا بوو. فەرید پاشای ئەڤلیۆنیایی-ی سەدر ئەعزەم (سەرەك وەزیران) دۆستی نزیکی ریدوان پاشا بوو، سەرەڕای ئەمەش لەبەر بارودۆخی سنوور بەزێنی و لە روو دەرچوونیان، بەدرخانییانی خۆش نەدەویست و دەیویست بە بیانوویەك لە پێش چاویان بخات و سەرکوتیان بکا. وەکی دی بەوەی پێویستیی فرمانی بوو بێگومان لەگەڵ چاوپۆشی لە رووداوەکەدا نەبوو، کە دوو دڵیی پادشا دەبینێ وەزیری دادو وەزیری ناوخۆ دەخاتە تەك خۆی و دەچێتە حوزووری پادشا و بەمجۆرە دەست بە ئاخافتن دەکا:

ئەگەر لەبەرچاوی خەڵکیدا کوشتنی فەرمانبەرێکی بەرزترین پلە؛ کە ئەرکی ئاسایشی ناوەندی دەوڵەتی لە ئەستۆدا بێ و تا پلەی وەزیری بەرزبووبێتەوە، بەمجۆرە بایەخێکی پێ نەدرێ، ئەنجامی زۆر قورسی لێ دەکەوێتەوەو ئەگەر تۆقێنەرانی ئەوان بە پێی قانوونی سزا، سزا نەدرێن، شەڕخوازان بێترس دەبن و دوایش وەزیرانی دەوڵەت هەموویان بەرەو رووی ئەو مەترسییە دەبنەوە.

وەك هەموو جارێکی دیکە، فەرید پاشای سەرك وەزیران، تا بێزار و دڵگران کردنی پادشا قسە دەکا و بەدەمیەوە بە چاکی بزواندنی بیمە بەناوبانگەکانی ئەوی لە بیر نەدەکرد. لەسەر ئەمە خونکار (سوڵتان) ناچار بوو رێ بە جێبەجێ کردنی پێویستیی قانوون سەپاندن بدا.

لە ماوەی بەرێوەچوونی دادگایی کردندا، روون بووەوە کە ئەم کارە لە ئەنجامی فشاری تۆقێنەری بەدرخانییاندا هاتووەتە گۆڕێ، لەسەر ئەمە، وەکو ئەوەی چوار بکوژەکە حوکمی ئیعدامیان بۆ دەرچوو، بە عەلی شامیل پاشاوە، بەشێکی زۆری بنەماڵەی بەدرخانی بەرەو

تەرابولسی غەرب(*) و بەشەکەی دیکەشی بۆ شام دوور خرانەوە، تا جاڕدانی مەشرووتییەتی ساڵی (١٩٠٨) لەوێیانە مانەوە، ئیدی دوای ئەمە بەر لێبووردن کەوتن و توانییان بگەڕێنەوە. عەلی شامیل پاشا کە بۆ ماوەی دوو ساڵ لە زینداندا مارەتەوەو ئەم ئەنجامەی هەرگیز بەبیردا نەدەهاتەوە، زۆری لا گران بوو و لەوێ نەخۆش دەکەوێ و بێ ئەوەی لەم لێبووردنەوەیە سوودمەند بێ و بگەڕێتەوە ئەستەمبووڵ، مردووە. لەو سەردەمانەدا تەمەنی (٥٣) ساڵان بووە. ئەگەر چی بەپێی قسەی خۆی نەك كوشتنی ریدوان پاشا، تەنیا هەندێك ترساندنی بە پیاوانی خۆی راسپاردووە. ئەم پیاوە نەزانانە بە نیازی ئەوەی گەورەی خۆیان پتر مەمنوون بکەن و لە نێو خۆیاندا بڕیاری ئەوەیان داوە کە تاوانەکە بە تەواوی بگرنە ئەستۆی خۆیان و ئەم تاوانەیان ئەنجام داوە.

بەڵام دادگا ئەم قسەیە قبووڵ ناکاو ئەو و عەبدوررەززاق بەگی پێکەوە بەهاوکاری بە تاوانی ((هاندان و ناچار کردنی)) بکوژەکان تاوانبار دەکا و بە پێی ئەوەش بڕیارەکەیان داوە.

سەرچاوە:

(Midhat Sertoğlu, İstanbul Sohbetleri, İstanbul, 1992, s.65-68).

* ئەستەمبۆت: کەشتیی گچکە (وەرگێڕ)

* تەرابولسی غەرب: لیبیا (وەرگێڕ)

پاشکۆ: (٤)

شوکری بابانی سام و مامۆستام

شوکری بابان مامیشمە و ئەو ساڵەی لە کۆلیژی ماف دەرچووم، مامۆستام بوو. (١٩٣٣) لە شۆڕشی زانکۆدا، لە بەڕێوەبەرایەتیی قوتابخانەی (مولکییە)وە کراوەتە مامۆستا (پرۆفیسۆر)ی ڕێبازە ئابوورییەکانی کۆلیژی ماف. کە ئەم هەواڵە بیسترا، هەموو برادەرە قوتابییەکان خەمیان لێ نیشت. ((شوکری بەگ زۆرمان پێ دەخوێنێ، لە تاقیکردنەوەکاندا

گاڵتە بە قوتابییان دەکا، پرسیار لە دەرەوەی کتێب دەپرسێ، لە لێکۆڵینەوەدا لە بارەی قوتابییانەوە بە پێودانگی خودیی خۆی قوتابی هەڵدەسەنگێنێ)).

دواتر، هاتە پۆلەوە، بۆ ئێمە، واتە بۆ سێ پۆل، دەستی کرد بە راڤەکردنی ڕێبازە ئابوورییەکان. بابەتەکە لە لایەکەوە زۆر بە زەوق بوو، لە لایەکی دیکەوە بە زانایی و بە تام باسی لێوە دەکرا. هەمووومان بە جددی و بە پابەندییەکی زۆرەوە گوێمان لێ دەگرت. تێگەیاندنی وانە، بەو شێوەیەی هەموو قوتابییان دەیزانن، بەیانییان کاتێك لە ماڵەوە دەردەچێ کە لە (فەنەر یۆلو) دایە، ئەو گوڵە مێخەکەی لە باخچەیەوە کردوویەتییەوەو بە بەرۆکییەوەیە، لە لایەکی پلیکانەکانییەوە دادەبەزێ و سەردەکەوێتەوەو پیاسە دەکا، هەموو سەرنجێك بەرەو خۆی رادەکێشێ، لە راڤەکردنەکان و راپۆرتەکانیدا لایەك بە ئالۆزی ناهێڵێتەوە تێگەیشتنی زەحمەت بێ.

کە لە تاقیکردنەوەکان نزیك دەبووینەوە لە پۆلدا خەمێك پەیدا دەبوو و دواییش رۆژی تاقیکردنەوە دەهات. ئەوانەی پێیان وا دەبوو دە وەردەگرن، کە نمرەکان دەخوێندرانەوە بینییان سێیان وەرگرتووەو کەوتنە گریان، هێشتا برادەرە خانمەکان چونکە بایەخ بە لەبەرکردن دەدەن، وەڵامی پرسیارەکانیان تووتی ئاسایی دابوەوە.. بە هیچ جۆرێك نەیاندەویست لەو فشارەی مامۆستا شوکری دەیخستە سەر ئەو شێوەیە تێبگەن. کەچی من چونکە دەمزانی لە ژێر دەستەواژەی ((چاودێریی برازاکەی کرد))ی پرۆفیسۆردا سەر کۆنە دەکرێم زۆرم سەعی دەکرد، بەڵام دیسانەوەش بە دڵنیاییەوە لەسەر کورسیی تاقیکردنەوەدا دانەنیشتووم.

- رۆبەرت ئۆوین ناوێك دەناسی؟

- دەناسم.

لە کاتێکدا بە درێژایی ساڵ، هیچ باسی ئۆوینمان نەکردبوو.

- ئایا ئەم زاتە لە بارەی مافی موڵکایەتییەوە کتێبێکی هەیە؟

لەبەر ئەوەی ڕێتێچوونی، نووسینی کتێب لە لایەن کەسێکەوە، لە چاو نەنووسینییەوەیدا کەمترە، گوتم:

- کتێبی لە بارەی موڵکایەتییەوە نییە.

- راستە، نییەتی .. بەڵام داخوا بەمن دەڵێی، ئەگەر کتێبێکی وەهای نووسیبایە، چیی دەنووسی؟

من بەبێ دوو دڵی وەڵامم دایەوە:

- لە بارەی موڵکایەتییەوە دەینووسی، ئەو سەری بڵند کردەوە، وەها، رۆبێرت ئۆوین لە ئینگلتەرە لە پێشەنگەکانی سۆشیالیزم بوو. ئەو ئەمەم پێ دەڵێ و هەوڵی راگەیاندنی دلگرانیم دەدا، من هەستم بەمە کرد و بێ ئەوەی بیری خۆم روون بکەمەوە، واتە بەمەبەستی ئەوەی رێی سووربوونەوەی بەرامبەر گوێگرانی لێ بگرم بەوەی دیلی قسەکانی خۆیەتی، ئەم وەڵامەم دایەوە:

- لایەنگیری موڵکایەتیی دەکرد چونکە کرێکارانی ئەو کارگەیەی دایمەزراندبوو و خستبوویە کاری، کردبوونە هاوبەش، ئەزموونەکە سەری نەگرت، بەڵام ئایا هاوبەش کردنی کرێکار نابێتە بەڵگەی لایەنگیریی موڵکایەتی؟

سێ چوار ساڵ لەمەوبەر ئەوسا کە رۆبێرت ئۆوینم بە قوتابیی غەڵەتە سەرای زانی و خستمە سەرکار، کاتێك ئەو کتێبەی سوبحی نووریم خوێندەوە کە بەناوونیشانی (لایەنگیریی کۆمەڵە هاوکارییەکان)ـەوە بوو زانیبووم و لە بیرم نەکردبوو.

لەکاتێکدا و بە هەر حاڵ ئەو چاوەڕێی بوو من بڵێم: ((کە سۆشیالیست بوو، دژی موڵکایەتی دەنووسێ)).

لێی وەستاو بیری لێ کردەوە، کە هەستی بە بوونی لایەنی راستیی دەکردم، منیش بۆ لابردنی دوو دڵیی ئەو درێژەم بە قسە دا.

- گوتم، گوتنی قسەیەکی یەکلاکەرەوەش دەبێتە هەڵە، ئێمە لە بارەی شتێکی نەبووەوە بیرمان خستە گۆڕێ، ئایا گفتوگۆ لە بارەی شتێکەوە کە نەبێ، دەبێ و حوکمی لەسەر دەدرێ؟.

له هێڵەکانی سەر رووی مامەوە هاتنەوە سەر باری خۆم هەست پێ کرد، ئەگەر هەر بیرێ بیرێ، بۆ ئەوەی ((نەڵێن نمرەی تەواوی داوەتە برازاکەی)) یەك دوو نمرەی لێ دەبڕیم، هەر وەهاشی کردو (٨)ی داپێم. ئەو ئێوارەیە کە لە کۆلیژ دەرچووین و دەچووینەوە چاوەڕوانیم کرد، خۆم لێ بردە پێشەوە.

- گوتی: خراپ نەبووی بەڵام تۆزێ پتەو تەنگاو بکردیتایە؟

- بێگومان گەورەم، بەمجۆرە وەڵامم دایەوە، ئەگەر مامۆستا بییەوێ قوتابییەکەی بخاتە خوێندنەوە، هەرچۆنێك بێ چارەیەکی بۆ دەدۆزێتەوە، کەوتینە پێکەنین، کە لە پرۆفیسۆر جیابوومەوەو گەڕامەوە کۆلیژ ئەو خانە برادەرانەی داوێنەکانیان بەسەر پلیکانەکاندا راخستبوو بەچاوی ئاوساوەوە بەد دۆعا (دۆعای خراپ)یان لە مامۆستا دەکرد، یەك واژەم نەگوت.

شوکری بابان ساڵی (١٨٩٠) لە بەغدا لە دایك بووە، ئەوساکە، زهنی پاشای باوکی موهرداریێتیی واتە بەڕێوەبەرێتیی قەڵەم (نووسینگە)ی تایبەتیی مدحەت پاشای والیی بەغدای ئەوسای بەدەستەوە بووە، مستەفا زهنی پاشا کە بە موهرداریێتی (مۆردار) دەستی بە ژیانی بەڕێوەبەرایەتی کردبوو، لە کەربەلا و یەمەن و بۆلۆ و تەرابولسوششام (شاری تەرابولسی لوبنان)و بوردوردا موتەسەرریفێتیی کردووە، دواتریش والیی یانیە و ئەدەنە و حیجاز، لەو دەمەدا کە لە بۆلۆدا موتەسەرریف بووە، لەبەر دانانی کتێبێکی لە بارەی شیاو و راست نەبوونی بەخشینی خەلیفایەتی بە ئیمپراتۆرییەتی عوسمانییەوە، بەر لەوەی بڵاوبکرێتەوە زمانی لێ دراوە، بەسەر ماڵیان داداوە، کتێبیان نەدیتەوە، بەڵام سەرەڕای ئەمە زهنی پاشایان بۆ قەستەمۆنی دوورخستەوە و پاشاش بۆ ئەوەی بەڵایەکی نەیەتە سەر کتێبەکەی سووتاندووە.

شوکری بابان کە لە غەڵەتە سەرایدا قوتابی بووەو لە پشوودا کە چووەتە بۆلۆ بۆ لای باوکی لەناو هەڵچوونەوەی ئەم رووداوەدا ژیاوە.

شوکری بابان کە غەڵەتە سەرایی تەواو کردووە، لە لایەن ئیسماعیل حەققی بەگی نووسەرو یەك لە وەزیرە کۆنەکانی مەعاریفی برای گەورەیەوە کە (١٤) ساڵ لە خۆی گەورەتر بوو،

نێردرایە پاریس. حوسێن شوکری (حوسێن ناوی زەهنی پاشای باوکی بوو) لە پاریس کۆلیژی مافیش و قوتابخانەی، زانستە سیاسییەکانیشی خوێند و خوێندنێکی سەرکەوتووی ئەنجام داو گەڕایەوە وڵات.

شوکری بابان، گچکەترینی بنەماڵەی زەهنی پاشا، تاکە منداڵی دایکیشی بوو، منداڵەکانی زەهنی پاشا بە پێی سەرمیان، ئەحمەد نەعیم-ی (ئەندامی ئەعیان) و مامۆستای مێتافیزیك و فەلسەفەی دارولفونوون (هونەرە جوانەکان)، ئیسماعیل حەققیی نووسەری سیاسیی ڕۆژنامەی (تەنین) و مامۆستای بناغەی ماف (حوقووقی ئەساسی)ی قوتابخانەی مولکییە، لە نێوانیاندا کچێك، ئەمینە، ...

عاسم کە موتەسەرریفی قەرەحیسار بووە گرانەتا لە تافی لاویدا ژیانی کردە ئامانج و پێکای، دوای ئەویش، سولەیمان حیکمەت دێ کە کۆنە مەبعووسی (نوێنەر- نێردراو)ی سلێمانی بووە. ئەمانە منداڵەکانی فەیرووز خانی هاوسەری یەکەمی پاشا بوون، حوسێن شوکری کوڕی ئیجلال خانی هاوسەری دووەم بووە کە هەووی فەیرووز خانم بووە. دایکی کە بەرامبەر شوکری خۆشەویستیی لەوانی دی پتر دەردەبڕی، ئەمەش بەلای ئەوانی دیکەوە غەریب نەبوو، بەڵام شوکریش بەری لەو گرێ دەروونییە نەدەگرت کە هەر هەموو پێکەوە دەیانویست بەرەنگاری بن. ئەو بۆیە لە چاو ئەوانی دیکە پتر بە ناخی خۆدا چوو و بێدەنگتر بوو.

مستەفا زەهنی پاشا نوێنەری جۆری باوکسالاریی خانەوادە بوو. هەموو خێزانی لەسەر سفرەدا دەبینی، دوای خواردنی ئێوارە بۆ ئەوەی جگەرەکێشان بۆ منداڵەکانی داین بکا بەجێیان دەهێڵێ و دواییش هەموو پێکەوە لەگەڵ ئەو میوانانەی دەهاتە ماڵیان لە ساڵۆندا دادەنیشتن و دەپەیڤین. بێگومان وەکو لە هەموو کۆمەڵێکی پیاواندا باسی سیاسەتیش دەکرا. نەعیم بەگ لەناو ئیتتیحادییەکان دەرچوو بوو و پتر دنیای لە ڕوانگەیەکی ئایینییەوە دەبینی. ئیسماعیل حەققی و حیکمەت بەگ ئیتتیحادی بوون، عاسم بەگ چونکە بە کارمەندی لە هەندەران دەگەڕا تێکەڵی ئەم گفتوگۆیانە نەدەبوو، لە کاتێکدا بابە پاشا لەم گفتوگۆیانەدا بەو ئۆتۆریتە (سەرکردایەتی – مافی سەرکردایەتی)یەی دایدەدا (تەلقینی دەکرد) هاوسەنگییەکی دادەمەزراند، بە حوکمدانێکی لەسەر ڕاهاتووەوە کە لە ڕەوشتی دەوشایەوە لە دامەزراندنی هەڵسەنگاندندا زەحمەتێکی نەدەکێشا، لەناو سیستەمی بنەماڵەی باوکسالاریدا باس لە

هەموو شتێك دەكرێ و گفتوگۆ لەسەر هەموو بیرێك دەكرێ بەڵام كەس بۆچوونی خودی خۆی ناگەیەنێتە ئاستی بێزاركردنی ئەوانی دی.

منداڵەكانی زهنی پاشا لە چوارچێوەی بنەماڵەدا وا پەروەردە كرابوون بەرامبەر یەكدی لێبوردە بن. شوكری بابان خۆشەویستترین كەس و ئەوەی هەستی دەكرد نزیكترین كەسە لەلای، ئیسماعیل حەققی بەگی براگەورەی بوو، چەند مخابنە كە ئەم كاكە خۆشەویستە لە (١٩١٣)دا كاتێك لە قوتابخانەی مولكییەدا وانەی دەگوتەوە لە ئەنجامی خوێنبەر بوونەوەی مێشكدا كۆچی دوایی كردبوو، ئەوسا كە مرد لە تەمەنی (٣٥) ساڵیدا بوو. قوتابییانی لە بارەی مێژووی مردنییەوە ئەمەیان نووسیوە:

محتاج نور أفقده سوندكمی؟ سن حیات

تاریخك أولدی؛ روشن أی نیر كمالات

ئیسماعیل حەققی بەگ كە لەو سەردەمەدا نووسەرێكی سیاسیی چەمك خۆرئاوایی بوو، لە بارەی بەرزبوونەوە بۆ وەزارەتی مەعاریف (پەروەردە) لە كابینەی حەققی پاشادا ناوبانگێكی شایستەی لە وڵاتدا وەدەست هێنابوو، شوكری بابانیش هەر دەبێ لەبەر ئەو نزیكییەوە لێی، دڵی چوو بێتە سەر نووسەرایەتی.

مامم دوای گەڕانەوەی لە خوێندنی ئەورووپاوە، لە كۆمیسێرییەتیی سەراسای میسر دامەزرێنرا، حیكمەت بابانی برا گەورەی، بەر لەم كارەدا بووە، بەڵام مستەفا كەمال كە چووەتە تەرابولسی غەرب بۆ خەبات كردن لە دژی ئیتاڵیاییەكان، لەبەر ئەوەی ئەنوەر و فەتحی بەگ لە میسرەوە پەڕیونەتەوەو چوون. حیكمەت بابان ئاسانكاری و رابەرایەتیی رێگای بۆ كردوون، حكوومەتی ئینگلیز كە سەری لە دەوڵەتی عوسمانی داوە، داوای گێڕانەوەی ئەم نووسەرەی كردووە. حكوومەتی عوسمانی لەسەر ئارەزووی ئینگلیز ئەگەر كارمەندی بگێڕابایەوە دەبووە رووداوێكی شەرەف شكاندن، لەسەر ئەوە لە هەڵبژاردنی تەواوكاریدا حیكمەت بابان بووە نێردراوی سلێمانی. بەم شێوەیە لە كارەكەشیدا نەما. لەسەر ئەمە برابچووكیان، واتە شوكری بابانیان ناردە میسر، كە یەكەم جەنگی جیهانی دەستی پێ كرد، هاوپەیمانان ئەجارەیان یەخەگیری ئەمیش بوون و لە میسرەوە دەرچوونی ئەمیشیان داوا كرد.

بەجۆرە ئەم لاوە فەرمانبەرە بە نرخە دوای ماوەیەك لەو لیژنەیەدا کە دەچووە (برێست لیتۆفسك) فرمانی وەرگرت. لە پاش ئاشتیشدا لە سەردەمی بالیۆزیی غالب کەمالی-ی سۆیلەمەز تۆغلو نێردرایەوە مۆسکۆ، شوکری بابان کە دوای ئاگربەس گەڕاوەتەوە ئەستەمبوڵ کە بەڕێوەبەری قەڵەمی (نووسینگە)ی تایبەتی وەزارەتی ناوخۆ بووە، لە لایەن عیززەت بەگەوە کە وەزیری هاوبەشی (ئیئتیلافی) بووە لەم کارە دوور خراوەتەوە، ئەویش چووە سەر ڕۆژنامەی تەرجومان کە لە لایەن حیکمەت بابانەوە کرابوو دەستی بە ڕۆژنامەگەریتی کرد. ڕۆژنامەیەك بوو هەر بە ناوەکەی خۆی (تەرجومانی حەقیقەت) لە ئەستەمبوڵ یەکێك بوو لەو ڕۆژنامانەی پشتگیریی خەباتی نەتەوەیی و مستەفا کەمال (ئەتاتورك) یان کردووە. بۆ نموونە دوای سەرکەوتن، شوکری بابان بە ناوی ڕۆژنامەکەی و خوێنەرانییەوە شمشێرێك وەك دروشمی سەرکەوتن بۆ مستەفا کەمال دەبا. دواتریش ڕاوێژکاری مافی کۆمپانیای شەکر لە ساڵی (١٩٢٦)دا لە قوتابخانەی مولکییەدا بە مامۆستای ئابووری و ڕێبازەکانی دادەمەزرێنرێ، دوای ماوەیەکی کەم بووەتە بەڕێوەبەری هەر ئەو قوتابخانەیە.

دوای ئەوەی مولکییە گوازرایەوە ئەنقەرە، شوکری بابان کە بەڕێوەبەرێتیی گشتیی خوێندنی باڵای بەدەستەوە بوو وەك لە سەرەوەش باسمان کرد لە (١٩٣٣)دا وەکو پرۆفیسۆری باڵا هاتە زانکۆ.

شوکری بابان، ناوی بەشێکی زۆری ئەو قوتابییانەی لە کۆلێژی ماف (حوقووق) و قوتابخانەی باڵای بازرگانی و کۆلێژی ئابووریدا پێیانی گەیاندبوو، دواتر لە نێو ئەو ناوانەدا بینی کە لە وڵاتەدا ناسرابوون، بەڕێوەبەرە گشتییەکان، پشکنەرە داراییەکان، تەنانەت وەزیرەکان لەو کەسانە بوون کە لە ئەزموونەکانی بەردەمیدا ئارەقیان ڕشتبوو.

من ئەم دێڕانەم یەکەم وەك برازای خۆی و دووەم وەك قوتابی و ئینجا وەك هاوپیشە دەنووسم، بەجۆرە من هەر وەکو لە دەرەوە، هەروەها لە ناو بنەماڵەشدا بینیومە و لەو بڕوایەدام تا پێم کراوە گەیشتوومەتە حوکمێکی ڕاستگۆیانە. زیرەکییە زۆر بەرزەکەی کەموکوڕییەکی هەبوو، کەموکوڕییەکی وەها لە ناوەندی ئەکادیمیدا دیسانەوە چەند کەسێکی دیکەی زۆر زیرەکم بینی بوو. ئەوانەی وەك ئەم کە لە بارەی شتێکەوە خەریکی لێکدانەوە دەبوون لایەنە

شیاوەکانیان حسێب بۆ دەکردو لە نێو ئەو ڕێتێچوونانەدا بایەخی لە رادەبەدەریان بەو ڕێتێچوونە دەدا کە لقوپۆپی هەیە.

شوکری بابان بە ساڵدا چوو، بەڵام ژنی نەهاورد، بەر لە نەخۆشییەکەی بۆ کۆتایی هێنان بەو ژیانە بە تەنیا بەسەری دەبرد کە تکای ژنهێنانمان لێ کرد ئەو بە هەزاران کەسی شادمانی نەدەدیت، هەمیشە برادەرێکی نێگەتیڤی نزیکی خۆی بە نموونە بۆ ئێمە دەهێنایەوە، ((ئەو پیاوە بەستەزمانە بە ئامانجی ئەوەی لە پیریدا خزمەت بکرێ ژنی هێناوە، بەڵام دوای ماوەیەکی کەم لەبەر ئەوەی خانمەکە چاوی کوێر دەبێ، ئەو خۆی ناچار بووە چاودێریی ژنەکەی بکا)). ئێمە کە ڕێتێچوونی لە سەدا زۆر کەمی شتی وەهامان پێ دەگوت:

- لێمان دەپرسی، ئایا شتی وەها نابێ، کە پێمان دەگوت ئەم ڕێتێچوونە دەگمەنە. ئەو وای لێ دەهات، لە سەدا یەکەکانیش بترسێ. ئەم بارە بێگومان بە پێی دوورترین ڕێتێچوونەکانی ئەو کە لێکیدەدایەوەو پێش زیرەکییە لێکۆڵەرەوەکەی دەکەوت، ئەم زیرەکییە نەحەساوەو لێکۆڵینەوەیە، دەبوو لە ژیاندا لەو شوێنانەدا کە هەمیشە دەهاتە بەرامبەری، پێویست بوو نازاترینی هێرشەکانی ئەنجام بدایە، ئەی ئەگەر لە دەستی نەبێ، ... بەم هۆیەوەش ژیانێکی بەبێ جوڵە و دوورەپەرێزی ڕەبەنیی بەسەر برد.

ئەو زیرەکییە لێکۆڵەرەوەو بە یەکگەیەنەرەی، تایبەتمەندییەك بوو ئەوی لە دەوروبەرەکەی جیا دەکردەوە، ساڵانێکی درێژ کە سەرنووسەریی (بەیانی نوێ)ی بەجێ دەهێنا. لە ڕووداوە سیاسییەکانیشدا، کە لە سەر ئەم ڕێتێچوونە دانسقانەدا دەوەستا، سەرنجی خوێندەوارانی خستووەتە جوڵە. بەجۆرە لە لایەکەوە ژیانی پڕ هەڵچووی سەرنووسەریی دەچێشت و لە لایەکی دیکەوە لە چارسەر دەگەڕا، بۆ ئەوەی لە زیانە چاوەڕوان کراوەکانی ئەو بە دووری بگرێ.

بەو رادیۆیەی ئەوەندەی لەپێك بوو هەموو ئێستگەکانی جیهانی تا سەعاتە درەنگەکان گوێ لێ دەگرت. ڕۆژنامە فەرەنسییەکانی بە ڕێکوپێکی دەخوێندەوە.

کە خۆشیان دەویست زۆر مەمنوون دەبوو، بەڵام بۆ ئەوەی ببێتە ئامانجی ئەو خۆشەویستییە، بچووکترین کاردانەوەی نەدەنواند. بۆ ئەوەی شوکری بابان باش بناسین، بۆ بە چاکی ناسینی شوکری بابان، دەبوو بە خۆشەویستییەوە لێی نزیك ببینەوە، تەنانەت بۆ خۆشەویستییەکەش

دەبوو هەولی بۆ بدەین، ئەگەر بیویستایە دەبووە خاوەنی دەوروبەرێکی زۆر بەرین ئەو رۆژەی دایکی لە دەست دا، ئەوانەی بینییان ئازار ئەوی چۆن برژاند، ئەو خەمی تەنیاییەشی کە هەستی پێ دەکرد لە هێڵە بێدەنگەکانی ناوچاوییەوە هەست پێ کرد. ولات بە مردنی شوکری بابا بەهایەکی گەورەی لە دەست دا. وەکو دوا رۆڵەی بەروبوو چاك بەخشی بنەماڵەی مستەفا زهنی پاشا، دەروونانی پڕ لە ئازار کرد، ئێمەی لەگەڵ هەست بە بۆشاییەکی ئەوتۆ بەجێ هێشت کە خۆیشی زۆر بە چڕی هەستی پێ کرد.

سەرچاوە:

(Cihad Baban, "Hocam ve Amcam Şükrü baban", Ord. Prof. Şükrü Baban'a Armağan, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Sayı 1-4/ 1984, s.3-10.

پاشکۆ: (٥)

زارۆ ئاغا لە تەمەنی (١٦٢)ساڵیدا مرد

زارۆ ئاغای بە تەمەنترین پیاوی دنیا لە نەخۆشخانەی منداڵانی شیشلیدا تا هەتایە چاوەکانی لە ژیان لێکنا. زارۆ کە لە تەمەنی (١٦٢) ساڵیدا مرد، جیاوازیی لەگەڵ منداڵاندا نەبوو. بەر لە دە ساڵ تەواوی پیاوەتیی نەمابوو. رۆژانی کۆنی بە بیردا نەدەهاتەوە. لە شیر و ماست بەولاوە هیچی دیکەی نەدەخوارد. بەجۆرە زارۆ چ جیاوازییەکی لەگەڵ منداڵاندا هەبوو؟ ئەدی ئێمە بە پیرەکان ناڵێین منداڵ؟.

زارۆ ئاغام زۆر بینی بوو. کە لە شارەوانیدا سەرەك کارگوزاران بوو، کە لە تۆپخانەدا لە قاوەخانە دادەنیشت و دواتریش لەو رووداوەی ئۆتۆمبیلەدا لە ئەمریکا کە ئەمەیان بەهۆی ئێش پێ گەیشتنی سەریان دادەنا.

زارۆ، پێش دوو مانگ بە جارێك نەخۆش کەوت. چوار ساڵ دەبوو قودرەت خانمی هاوسەری مردبوو، تەنیا مابووەوە. لەو خانووە گچکە بە تەختە دروستکراوەی تۆپخانەدا، شەوانە بێدەنگ لە پێخەفەکەیدا گرمۆڵە دەبوو. دەچووە قاوەخانەی جەعفەر ئەفەندیی یەك لە نەوەکانی کە لە دۆغرویۆڵدا بوو، لە رێدا لە ترامواى و ئۆتۆمبیلەکان رادەما و دواییش:

- لە ئەمەلیکا (لە ئەمەریکا) من چی بووم؟ دەیگوت ئافرەتان، کیژانم لەلا پڕ بوون. دەچمەوە... ئەو هەناسە سەردەی زارۆ دەیکێشا بۆ دیمەنی ئافرەتی شەنگ و شۆخی دەوروبەری بوو. دەسا وەها! پیرەمێردی سەدەو نیوی، لە دوا ساڵانیدا ئیتاڵیا و فەرەنسا و ئەمریکای دیتبوو، چاوی کرابووەوە. زارۆ، چەند رۆژێك لە ماڵەکەیدا نەخۆش بوو، دوایی گوێزرایەوە نەخۆشخانەی ئەڵمانی، لەوێشەوە برایە نەخۆشخانەی منداڵان. د.بەهجەت سابت بەگ چاودێریی دەکرد. شکاتی زارۆ لە ژانی هەموو جەستەی بوو. پشکنرا. پیرە زارۆ کە تا پانزدە رۆژ لە نەخۆشخانە نووست، لە یەکەم نووستنیدا چاکتر بووەوە، تەنانەت ماوەیەك چووەتە باخچە و چاودێریی نەخۆشە گچکەکانیشی کردووە. تەنانەت رۆژێکیان، پێنج منداڵی دڵخۆش کردبوو کە دەست لەناو دەست خەریکی وازی کردن بوون، گوتبووی:

- رۆڵەکانم، چاك دەبنەوە، ئێوەش ئەوەندەی من دەژین. زارۆ دوای ئەوەی لە خەستەخانە هێنرایە دەر، دیسانەوە چووەوە ناو زنجە بێ کارەباکەیەوە. لە ئەمریکاوە کتێبێکی دوعایان بۆ ناردبوو، ئەم بە نامەی دڵداریی تێدەگەیی.

- من بۆ (ئەمەلیکا) بانگ دەکەن. دەسا خەریکم دەڕۆم. ژن دەهێنم.

دیسانەوە رۆژێکیان لە نەخۆشخانە لێیان پرسیوە، چۆن ژنێکی دەوێ... پیرەی سەدو شەست ساڵە، وەکو تازە بە زەوق و ئارەزووی زانیبێ، جۆرە ئافرەتێکی لاوازی پێ پەسند بووە. لەو دەمەدا ژنێکی قەڵەو بۆ سەردان هاتووەو بە وێدا رەت دەبێ پیشان دەدا و دەڵێ:

- هی وەهام ناوێ..

زارۆ ئاغا دوای ئەوەی دە رۆژ لە ماڵی خۆیدا خەوت.. لە هیکرا خراپ بووەوە .. ئەو رۆژەی بۆ دواجار تێکچووەوە، کوڕەزاکانی ویستوویانە بیبەنە نەخۆشخانەیەکی دیکە، پیرە گوتوویەتی: ((من ببەنە ئەو شوێنەی لێی بووم)). کە سوور بووە، چاوەڕێی رۆژی دواتریان کردووە. کەچی سەر لە بەیانیی رۆژی شەممەی (١٦ی حوزەیران) بە تەکسییەکەوە براوەتەوە نەخۆشخانەی منداڵان. لە قاوشی (هۆڵی) ژمارە یەکدا نوێنرا بوو. بەهجەت سابت بەگ چاودێریی کردووە. زارۆ لە خەستەخانە، لە یەکەمین رۆژانیدا تەنیا شۆربای دەخوارد، دواتر

ئەوەشی نەدەخوارد. تەنیا مەلەبی و شیر و ماستیان پێ دەرخوارد دەدا. بەر لە پێنج رۆژ کە خوێنیان لێ گرتووەتەوە، دەستە وشکە دەمار مۆرەکانی بۆ دوکتۆر درێژ کردووە:

- گیانم ئازار مەدەن، خوێنم لێ بگرنەوەو هەندێك بحەسێمەوە. بەڵام هەموو ئەمانە سوودیان چییە، کات هاتبێ دکتۆر کەلکی چییە؟ بەجۆرە دوا بوو.

لە ماوەی سێ رۆژی دوایبدا تەواوێك لەسەرخۆ چوو بوو.

- کات تەواو! ئەوها وڕێنەی دەکرد.

سەر لە بەیانیی رۆژی پێنجشەممە، رێکەوتی ۲۸ی حوزەیران دوکتۆر ئەشئەت عومەر بەگیش پشکنیبوویەوە. ئەگەر بەهجەتی سابت بەگ بێ یان ئەشئەتی عومەر بەگ، دەسا ئومێد لە پیرەمێرد بڕا بوو، کاتژمێر بەرەو دوو و نیو دەچوو... فاتمە خان کە بە شەو چاودێریی دەکردو لەلای بوو، لە پڕێکدا گوێی لە هەناسە زیادبوونی زارۆ بوو بوو کە لێفەکەی تا چەناگەی راکێشراوە. لە جێی هەڵساوەتەوەو روانیویەتی پیرەمێردی سەردەم، هەردوو قۆڵی بەلایەکاندا کردووەتەوەو جارێکی دیکەش هەناسە هەڵدەکێشێتەوەو دواییش چاوەکانی بەسەر ژیاندا دەنووقێنێ. زارۆ مردبوو! رفعەت بەگی سەرۆکی ئۆژداران و بەهجەت سابت بەگ ئاگادار کراونەتەوە، کە بەیانیش بووەتەوە گوڵو خانی کچی و جەعفەر ئەفەندیی نەوەی کە بۆ بینینی هاتبوون لە مردنی ئاگادار کراونەتەوە.

بەیانیی هەینی، (۲۸ی حوزەیران)، یەکەم کەس من بە گەڕانەوەی لە ئەمریکاوەیم زانیبوو. هەروەها یەکەم کەسیش من بووم هەواڵی مردنی زارۆم زانی. ئەم هەواڵە منی زۆر خەمبار کرد. یەکسەر بە ئۆتۆمبێل چوومە نەخۆشخانە.

پیرە زارۆ لە قاوشدا نەمابوو، بە کفنی سپییەوە پێچرابوو، چەناگەی بەسترابوو، لەسەر تەختەدا خەوتبوو. لووتی هەندێك بەلای چەپدا خوار کرابووەوە.

قسەم لەگەڵ دوکتۆرەکاندا کرد، گوتیان ئەو، بێ ئەوەی هیچ بڵێ، بێدەنگ، بێ ئازار چەشتن مرد. چوومە دەرەوە. (٤٠-٥٠) کەس بە ژن و پیاوەوە بەردەرگایان گرتبوو، زۆربەیان لاوی (۲۰-۲۲) ساڵان بوون. گوڵو خانی کچی کە شناسنامەکەی لە ماڵەکەیەوە هێنابوو، لە زەویدا دەگەوزایەوەو دەپاڕایەوە:

- بمانکەنە ژوورەوە، با جارێکی کەش بارکمان ببینین.

رێیان پێ درا. نەوەکانی زارۆ بە چاوی ئاوییانەوە هێرشیان بردە ژوورەوە... دەموچاوی کرایەوەو هەموویان رووی ساردی وەك بەفری زارۆیان پێنج جار و دە جار ماچ کرد.

زارۆ، رۆژی هەینی و شەوەکەی لە نەخۆشخانەدا مایەوە، سەر لە بەیانیی شەممە لە نەخۆشخانەدا نەشتەرگەریی ئەنجام درا. نەوەکانی بە پارچە پارچەکردن و بڕین و دوورینەوەی باپیریان قەت قایل نەبوون. دواتر بەهجەت بەگ کە پێی گوتن:

- من بەر لە مردنی، بە ئامادەبوونی نووسەری دادگا بە زارۆ ئاغام مۆر کردووەو رێم لە خۆی وەرگرتووە. ئێوە قایل بن قایل نەبن، من نەشتەرگەرییەکە هەر دەکەم، ئیدی .. قایل بوون. نەشتەرگەرییەکە سەعات دە، دەستیٔ پێ کرد، سەعات دوو تەواو بوو. وەکی دی، دڵی پیرەش برا بوو. نزیکی سەعات سێ و نیو تەرمی زارۆ ئاغا خرایە ناو کامیۆن (لۆری)ی جەنازەی ژمارە (١١٢)ی شارەوانییەوە، گوپلو خانی کچی کە هێشتا دانەکاسابووەوەو ئەحمەدی، یەك لە نەوەکانی کە تازە هاتبووەوەو فریای بە زیندوویی بینینی باپیرەی نەکەوتبوو، سواری لای شوفێرەکە بوون. کامیۆنە بە زەردو رەش بۆیاخ کراوەکە دەستی بە جوولانەوە کرد. بەدوایەوە نەوەکانی سواری پێنج ئۆتۆمبیل بوون. زارۆ ئاغایان لەو رێیانەوە بردە ئەییوب، کە پتر لە سەد ساڵ پێیاندا رۆیشتبوو. سەعات نزیکی پێنج بوو بەردەکێلێکی دیکەی بە پشتی ئەییووبدا چەقێنرا. زارۆ نێژرا.

با ئەوەش بڵێم: زارۆ بەر لە مردنی گوتبووی تەمەنی (١٦٢) ساڵە، لە کاتێکدا دکتۆر بەهجەت سابت بەگ دەیگوت، تەمەنی پیرەمێرد، هەر (١٣٠) ساڵ دەبوو. لەو لێکۆڵینەوانەدا کە دکتۆر لەمەودوا ئەنجامیان دەدا ئەمە دەردەخا. جگە لەمە، لە کاتی نەشتەرگەریدا، لە جەرگی زارۆ ئاغادا نەخۆشیی دیق دیترا بوو. هەروەها لە زراویشیدا بەرد دۆزرابووەوە.

میزڵدانیشی خراپ و هەموو لەشی لە بارێکی داهێزراودا بووە. خاڵێکی شایانی سەرنج دان ئەوە بووە، تاکە لایەکی ساغ و پتەوی پیرەمێردە، دڵی بووە. خودای لێ خۆش بێ.

سەرچاوە:

(Yedigün Dergisi, Sayı: 69/1934).

سەرچاوەکان

1- Adivar, Halidi-Edib, Mor Sakimli Ev, Atlas Kitabevi yayinlarI, İstanbul, 1992.

2- Akçura, Gökhan, Türkiye'nin en çok yaşayan adamı Zaro Ağa nasıl öldü? Albüm-Aylık Görsel Kültür Dergisi 5/1998.

3- Aktepe, M. Münir, İstanbul'un, Nüfus Mes'elesine Dâir Bâzı Vesikalar, İstanbul Universitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, no 13, 1985.

4- Akpınar, Alişan, Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi, Göçebe Yayinları. İstanbul, 1997.

5- Akşin, Sina, İstanbul Hükûmetleri ve Milli Mücadele, Cem Yayinevi, İstanbul, 1983.

6- Aksüt, Sadun, Şarkılarda İstanbul, Altin Kitaplar, İstanbul, 1994.

7- Akşener, Haşmet Sırrı, Van'dan Vaniköy'e, İstanbul 1996.

8- Aktaş, Mehmet, Sesime Gel, Avesta Yayinları, İstanbul 1996.

9- Alakom, Rohat, Li kurdistanê Hêzeke Nû: Jinên kurd, Apec Yayinları, Stockholm, 1995.

10- Alakom, Rohat, Bir Kürt Diplomatinin Fırtınalı Yılları: General Şerif Paşa, Apec Yayinları, 1995.

11- Alakom, Rohat, İstanbul'daki Kürt Hamal Topluluğu, kebikeç-İnsan bilimleri için kaynak araştırmaları dergisi, no 5, 1997.

12- Alakom, Rohat, Kürt Kadınları Teali Cemiyeti, Tarih ve Toplum, no 171, 1998.

13- Alus, Sermet Muhtar, İstanbul Kazan Ben kepçe, Yayina Hazırlayan: Necdet Sakaoğlu, İletişim Yayinları 1996.

14- Altan, Ahmet, Kılıç Yarası Gibi, Can Yayinları, İstanbul, 1998.

15- Ateş, Ahmed, Molla Gürani, İslam Ansiklopedisi, cilt: 8, İstanbul, dördüncü baskı, 1987, s. 406-408.

16- Aytepe, Oğuz, Yeni Belgelerin Işığında Kürdistan Teali Cemiyeti, Tarih ve Toplum 174/1998.

17- Ayverdi, Ekrem Hakkı, Fatih Devri Sonlarında İstanbul Mahalleleri, Şehrin İskânı ve Nüfusu, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara, 1958.

18- Baban, Cihad, Hocam ve Amcam Şükrü Baban, Ord. Prof. Şükrü Baban'a Armağan, İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası sayı: 1-4, 1984, s. 3-10.

19- Babinger, Franz, Fâtih'in Hocaları çev. Şevki Yazman, Hayat Tarih mecmuası, sayı: 4, 1970.

20- Barkan, Ömer Lütfi, Osmanlı İmaparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri, İ. Ü. İktisad Fakültesi Mecmuası 1/1939, s. 29-74.

21- Bayrak, M. Orhan İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar, Türkiye Anıtlar Derneği, İstanbul 1979.

22- Bayrak, Mehmet, Kürtler ve Ulusal Demokratik Mücadeleleri, Öz-Ge Yayınalrı, Ankara, 1993.

23- Belge, Murat, İstanbul Rehberi, dördüncü baskı, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, İstanbul, 1995.

24- Birsel, Salâh, Kahveler Kitabı, Nisan Yayınları, İstanbul, 1991.

25- Bryel, Anthony, Zaro Ağa (1774-1934): The Stories of a Legend-Last of the Lions, Cornucopia 7/11. 1994-1995.

26- Celil, Celîlê, Jîyana Rewşenbirî û Sîyasî ya Kurdan, Jîna Nû Yayınları, Stockholm, 1985.

27- Celil, Celîlê, XIX. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Kürtler, çev. Mehmet Demi:, Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992.

28- Celil, Celîlê, 1880 Kürt Ayaklanması, çev. Yaşar Abdülselamoğlu, Jîna Nû yayınları, Stockholm, 1992.

29- Cemil Paşa, Ekrem, Muhtasar Hayatım, Brüksel Kürt Enstitüsü Yayınları, Brüksel, 1989.

30- Çağlayan, Mehmet, Şark Uleması, İstanbul, 1996.

31- Deleon, Jak, Eski İstanbul'un (Yaşayān Tadı), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1996.

32- Delaon, Jak, Boğaziçi Gezi Rehberi, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1998.

33- Dersimi, Nuri, Hatıratım, Ankara. 1992.

34- De Régla Paul, Eski İstanbul'da Azınlıklar, çev. Reşad Uzman, İstanbul, sayı: 8/1970.

35- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi (yayımlayan: Tarih Vakfı ve Kültür Bakanlığı, 1996).

36- Ein Besuch beim Boykotsundikat, Neue Freie Presse, 24 Januar 1909.

37- Elmacı, Ekrem, 1908 Avusturya Boykotunda Liman İşçileri, Kebikeç, no 5, 1997.

38- Erdeha, Kamil, Milli Mücadelede Vilayetler ve Valiler, İletişim Yayınları, İstanbul, 1975.

39- Erder, Sema, İstanbul'a Bir kent kondu: Ümraniye, İstanbul 1996.

40- Ergin, Osman Nuri, İstanbul Şehri Rehberi, İstanbul belediyesi, 1934.

41- Ergin, Osman, İstanbul Şehreminleri, İstanbul Belediyesi, 1996.

42- Eyüp'te Sosyal Yaşam, editör: Tülay Artan, Tarib Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998 (Eyüp Üzerine İncelemeler).

43- Gedik, Betil, İstanbul Yahudileri, Pera-Orient Yayınları, İstanbul, 1996.

44- Gerçek, Selim Nüzhet, Türk Temaşası, Meddah, Karagöz, Ortaoyunu, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1942.

45- Giz, Adnan, Bir Zamanlar Kadıköy… İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

46- Grèce, Michel de, II. Abdülhamid-Yıldız Sürgünü, İstanbul, 1995.

47- Göldaş, İsmail, Kürdistan Teali Cemiyeti, Doz Yayınları, İstanbul, 1991.

48- Hamsun, K., H.C. Andersen, İstanbul'da İki İskandinav Sayyah, çev. Banu Gürsaler Syversten, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993.

49- Han, Şeref, Şerefname-Kürt Tarihi, İstanbul, 1971, Arapça'dan çeviren: M. Emin Bozarslan.

50- Haskan, Mehmet Nermi, Eyüp Tarihi I-II Türk Turing Turizm İşletmeciliği Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

51- Hiçyılmaz, Ergun, Beni Toprağıma Gömün- İstanbul Azınlıkları, İstanbul, 1993.

52- Hilmi, Refik, Anılar, Nûjen Yayınları, İstanbul, 1995.

53- İstanbul-1920, Editör: Clarence Richard Johnson, çev. Sönmez Taner, İstanbul, 1995.

54- Hovhannesyan, Sarkis Sarraf, Payitaht İstanbul'un Tarihçesi, çev. Elmon Hancer, İstanbul, 1996.

55- İstanbul Ansiklopedisi (Yayımlayan: Reşat Ekrem Koçu). İstanbul, 1959-1971.

56- İstanbul Ahkâm Sefterleri- İstanbul Tarım Tarihi I (1743-1757), İstanbul Külliyâtı IV, Proje ve yayın yönetmeni: Ahmet Kal'a, İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 1997.

57- İstanbul Kitaplığı-Katalog, Çelik Gülersoy Vakfı, İstanbul, 1988.

58- İstanbul'da Kürd İşçileri, Jîn, no 25. Arap harflerinden Latin harflerine çeviren: M.Emin Bozarslan, Uppsala, 1988.

59- İstanbul Şehri Yıllığı- İstatistik, cild 2, 1931-1932, İstanbul Belediyesi İstatistik Müdürlüğü.

60- Jîn, Kürdçe-Türkçe Dergi (1918-1919). Arap harflerinden Latin harflerine çeviren: M. Emin Bozarslan, Uppsala, 1985-1988.

61- Klein, Janet, Claiming the Nation: The Origins and Nature of Kurdish Nationalist Discourse-A Study of the Kurdish Press in the Ottoman Empire, June, 1996. A Thesis Presented to the Faculty of Princeton University in Candidacy for the Degree of Master of Arts.

62- Kara Fatma at Constantinople, The Illustrated London News, 22Nisan 1854.

63- Kodaman, Bayram, Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara, 1987.

64- Koçu, Reşad Ekrem, Patrona Halil, 1968.

65- Koçu, Reşad Ekrem, İstanbul Tulumbacıları, Ada Yayınları, İstanbul 1981.

66- Korcan, Kerim, Patrona, İstanbul, 1983.

67- Malmîsanıj, Bedirhaniler, Apec Yayınları, Stockholm, 1994.

68- Malmîsanıj & Mahmud Levendî, Li Kurdistana Bakur û Tirkîyê Rojnamegeriya Kurdî (1908-1902), Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992.

69- Manneh, Butrus Abu., The Naqshbandiya-Mujaddidiyya in the ottoman Lands in the early 19th Century, Die Welt des İslams, vol. XXII, 1982.

70- Mansel, Philip, Dünyanın Arzuladığı Şehir: İstanbul, çev. Şerif Erol, Sabah Kitapları, İstanbul, 1996.

71- Mantran, Robert, 17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul, V Yayınları, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Enver Özcan, İstanbul 1986.

72- Memoirs of Halide Edib, London, 1926.

73- Mesut, Ahmet, İngiliz Belgelerinde Kürdistan, Doz Yayınları, İstanbul, 1992.

74- Methy, Daniel, I. Dünya Savaşı, Sonrası, Constantiniple'da Kürt Örgütlenmeleri Üzerine Bazı Belirlemeler, Studia Kurdica, no 1-3, 1985.

75- Mıntzuri, Hagop, İstanbul Anıları 1897-1940, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993.

76- Minareden Okunan Şiir, Tarih ve Medeniyat, sayı: 49, 1998.

77- Mörner, Birger, Under Halfmånen, Stockholm, 1906.

78- Nursi, Bediüzzaman Said, Divan-I Örfi, Tenvir Neşriyat, İstanbul, 1992.

79- Özendes, Engin, Abdullah Fréres, Yapı Kredi Bankası Yayınları, İstanbul, 1998.

80- Ragıp, Yakta, Zaro Ağa 162 Yaşında Öldü, Yedigün, sayı: 69, 1930.

81- Rogan, Eugene L., Aşiret Mektebi: Abdülhamid II's School for Tribes (1892-1907), İnternational Journal of Middle Easterm Studies, no 28, 1996.

82- Pears, Edwin, Forty Years in Constantinople, London, 1916.

83- Saeedpour, Vera Beaudin, The Resurrection of Zero Agha, Kurdish Times, vol. 1, no 2, 1986.

84- Sakaoğlu, Necdet, Ayvazlar, Dünden-Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt: I.

85- Sakaoğlu, Necdet, Haydarpaşa Garı, Skylife 9/1998, THY'nin aylık dergisi.

86- Schild Robert, Etnik Çeşitliliğiyle Yaşayan Bir Açık Hava Müzesi-Burgazadası: Bir Canlı Etnografik Müze. İstanbul, Üç Aylık Dergi, Temmuz /1998.

87- Sertoğlu, Midhat, İstanbul Sohbetleri, Bedir Yayınları, İstanbul 1992.

88- Sevgen, Nazmi, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara, 1982.

89- Sezer, Sennur-Özyalçıner, Adnan, İstanbul'un Taşı-Toprağı Altın, Altın Kitaplar, İstanbul, 1995.

90- Süreyya Bey, Mehmed, Sicill-I Osmani, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

91- Van Bruinessen, Martin, Kürdistan Üzerine Yazılar, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

92- Şahiner, Necmeddin, Bilinmiyen Taraflariyle Said Nursi, İstanbul, 1988.

93- Ulunay, Refi Cevad, Eski İstanbul Kabadayları-Sayılı Fırtınalar, Arba Yayınları, İstanbul, 1995.

94- Unat, Faik Reşit, 1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi, Ankara, 1943.

95- Tümertekin, Erol-Özgüç, N., İstanbul Nüfusunun Doğum Yerlerine Göre Dağılışı, İTÜ Mimarlık Fakültesi, Şehircilik Enstitüsü Dergisi, sayı 20-21, s. 41-70.

96- Tümertekin, Erol, İstanbul-İnsan ve Mekan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

97- Tuğlacı, Pars, Tarih Boyunca İstanbul Adaları, Say Yayınları, 1995.

98- Tunaya, Tarık Zafer, Türkiye'de Siyasal Partiler, I-II., Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984-1986.

99- Wanda, XIX. Yüzyıl İstanbul'unda Yaşanmış Hikâyeler (1820-1870) II, çev. İsmet Özel, İstanbul Araştırmaları II, 1997.

100- Yazgan, İlhami, Kara Fatma Efsanesi I-II, Özhür Politika, 31.5.1996 - 1.7.1996.

101- Yelda, İstanbul'da, Diyarbakır'da Azalırken, Belge Yayınları, İstanbul, 1996.

102- Yıldız, Hasan, Fransiz Belgeleriyle Sevr-Lozan-Musul Üçgeninde Kürdistan, Hêviya Gel Yayınları, Stockholm, 1990.

103- Yıldız, Sakıp, Molla Gürani ve Tefsiri, İstanbul, Sahhaflar Kitap Sarayı Yayını.

104- Yordanidu, Maria, Loksandra- İstanbul Düşü, Belge Yayınları, İstanbul, 1990.

105- Yüksel. Müfid, Kürdistan'da Değişim Süreci, Sor Yayıncılık, Ankara, 1993.

106- Quataert, Donald, osmanlı İmparatorluğunda İşgüeü Politkası ve Siyaset: Hamallar ve Bâbıâli 1826-1896, Tarih ve Toplum, no 33, 1986.

ئەلبومی وێنەکان

ئەستەمبوولی کۆن

کزڵهەڵگرە کوردەکان لە بەردەمی قاوەخانەیەکدا:

(Dr. Walter Philipp Schultz, Die welt des Islam, MÜnchen, 1918).

تابلۆیەکی بۆیەی ناوی بە ناوی "جەنگاوەری کورد"ەوە، لە دەستکردی (ئەمادیۆ پرەزیۆسی)ی وێنەکێشی ئیتاڵی کە لە ئەستەمبووڵ ژیاوە
(Andrew wheatcraft, The Ottomans)

مەلا گۆرانی-ی یەك لە مامۆستایانی سوڵتان موحەممەدی فاتیح
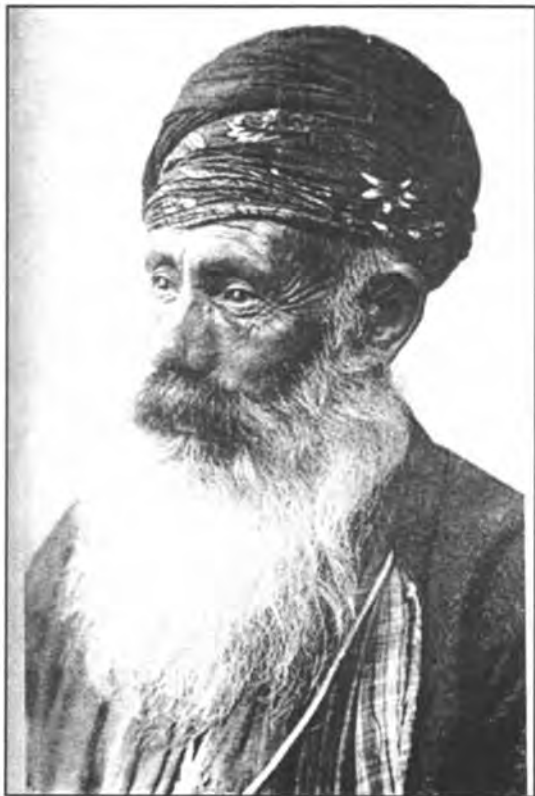
پۆستکارتی (پیرەمێردێکی کورد)ی (G. Berggren)ی هونەرمەندی فۆتۆگرافیی سوێدی کە لە ئەستەمبووڵ ژیاوە

بەشێك لە تابلۆی ـ قەرەفاتە ـ کە ساڵی ١٨٥٤ لەگەڵ سەدان سوارچاکدا هاتووەتە ئەستەمبووڵ و سەری لە پاشا داوە

فۆتۆگرافی (دارفرۆش) کە دەوروبەری ساڵی ١٨٦٥دا لە ئەستەمبوڵ گیراوە (عەبدوڵلا فریزی)

قوتابییەکی کورد لەوانەی لە
مەکتەبی عەشایەر
دەیانخوێند کە ساڵی ١٨٩٢
لە ئەستەمبوڵ کرابووەوە.
(عەبدوڵڵا فرێی)

یەك لەو قوتابییانەی لە
قوتابخانەی عەشایەر
دەیانخوێند بە
جلوبەرگی نەتەوەییەوە.
(عەبدوڵڵا فرێی)

قوتابییەکی کورد کە لە قوتابخانەی عەشایەر دەیخوێند لەگەڵ دوو هاوڕێیدا

عەلی شامیل پاشای (بەدرخانی)ی یەك لە سەرکردەکانی قشلەی سەلیمیە و کەسایەتییەکی کورد کە لە نویسکویدار و دەوروبەریدا ریزی هەبوو

ئیسماعیل حەققیی بابان-ی یەك لە رۆشنبیرە كوردەكان. هەر بە لاوی لە ئەستەمبوول كۆچی دوایی كردووە.

عەبدوڕڕەحیم زاپو لەگەڵ هیدایەت خانی هاوسەری و ژاڵە و پرتەو و هالەی منداڵەکانی

خالد بەگی جبرانلو-ی سەرۆکی کۆمەڵەی ئازادی کە رابەرایەتیی شۆڕشی شێخ سەعیدی دەکرد (ئەوەی لە ناوەڕاستدا دانیشتووە)

زارۆ ئاغا کە لە تەمەنی ١٦٠ ساڵیدا بووە و بە تەمەنترن مرۆڤی جیهان دانراوە. دوای چوونی بۆ ئەمریکا، فۆتۆگرافەکانی وەکو پۆستکارت چاپ کراون.

زارۆ ئاغا لە ئەمریکا (١٩٣٠)

Kurdish Times, no: 2, 1996

قوتابخانەی عەشایەر کە ساڵی ١٨٩٢ کراوەتەوە.

کۆشکی بەدرخان پاشا لە بیوبوک نەدا

شەقامی مەلا گۆرانی لە فندقزادەدا

مزگەوتی مەلا گوڕانی (وەفا)

مەزاری مەلا گۆرانی لە قنەقزادەدا

دیمەنێکی شەقامی ئەبوسسوعوود. بارەگای گۆڤاری ژین کە ساڵی ١٩١٨ بڵاوکراوەتەوە، لە چاپخانەی (ئەجمی ئیستیقلال)دا هەر لەم شەقامەدا بووە.

دیمەنی خانی ئەرزەڕۆم لە ناوچەی سرکەجی-ی ئەستەمبوڵ کە بارەگای کۆمەڵەی قوتابییانی کورد کە ساڵی ١٩١٢ لە ئەستەمبوڵ دامەزراوە.